T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

HİKMET – AHLÂK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İNSÂN-I KÂMİL

Lokman GÖKTAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. İsmail HANOĞLU

Çankırı – 2022

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ANABİLİM DALI

HİKMET - AHLÂK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İNSÂN-I KÂMİL

Lokman GÖKTAŞ

ORCID: 0000-0002-1057-0088

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. İsmail HANOĞLU

Çankırı – 2022

İÇİNDEKİLER

Sayfa
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ ... iv
TEZ KABUL VE ONAY ... v
ÖNSÖZ ... vi
ÖZET ... vii
ABSTRACT ... viii
KISALTMALAR ... ix

1. GİRİŞ ... 1

2. BÖLÜM: HİKMET (الحكمة) ... 5
2.1. Hikmetin Kelime ve Terminolojik Anlamı ... 5
2.1.1. Dilcilere Göre Hikmet ... 5
2.1.2. Tefsircilere Göre Hikmet ... 6
2.1.3. Kelamcılara Göre Hikmet ... 6
2.1.4. İslam Fıkhına Göre Hikmet ... 7
2.1.5. Tasavvufa Göre Hikmet ... 7
2.1.6. Felsefeye Göre Hikmet ... 9
2.2. Kur'ân'da ve Hadiste Hikmet ... 11
2.2.1. Mukâtil b. Süleyman'a Göre Hikmet (D. 80/699 - Ö. 150/767) ... 11
2.2.2. İlimle Birlikte Hikmet ... 13
2.2.3. Nefislerin Tezkiyesi Olarak Hikmet ... 15
2.2.4. Üstünlük Kaynağı Olarak Hikmet ... 18
2.2.5. Davet Metodu Olarak Hikmet ... 18
2.2.6. Şükür Sebebi Olarak Hikmet ... 19
2.2.7. Etkileyici Söz Olarak Hikmet ... 20
2.2.8. Mekânsal Olarak Hikmet ... 21
2.3. İslam Düşüncesinde Hikmet ... 22
2.3.1. İbn Miskeveyh (D. ? – Ö. 421/1030) ... 25
2.3.2. İbnü'l Heysem (D. 354/965 – Ö. 432/1040) ... 26
2.3.3. Şihâbüddîn es-Sühreverdî el-Maktûl (D. 549/1154 – Ö. 587/1191) ... 27
2.3.4. İlk Bilgeler ... 29
2.3.4.1. Âdem(as) ve Şît(as) ... 30
2.3.4.2. İdrîs(as) ... 32
2.4. Eski Grek Düşüncesinde Hikmet ... 35
2.4.1. Miletli Filozoflar ... 36
2.4.2. Hikmetin Beş Sütunu ... 37
2.4.2.1. Empedokles ... 37
2.4.2.2. Pisagor (Fisagor, Pythagoras) ... 38
2.4.2.3. Sokrates ... 39
2.4.2.4. Platon (Eflâtun) ... 40
2.4.2.5. Aristoteles ... 42
2.5. Eski Türklerde Hikmet ... 45
2.5.1. Toharis ... 45
2.5.2. Anaharsis ... 46
2.5.3. Ammonius Saka ... 46

3. BÖLÜM: AHLÂK (الأخلاق) 48
3.1. Ahlâkın Tanımı ve Mâhiyeti 48
3.1.1. Ahlâkın Kelime Anlamı ve Özellikleri 49
3.1.2. Ahlâkın Kaynağı 50
3.2. Kur'ân'da ve Hadiste Ahlâk 52
3.2.1. Allah'a Karşı Ahlâkî Davranışlar 53
3.2.1.1. Takvâ 53
3.2.1.2. Zikir 54
3.2.1.3. Şükür 55
3.2.1.4. Tevekkül 56
3.2.2. Bireysel ve Toplumsal Ahlâk 57
3.2.2.1. Doğruluk – Dürüstlük 58
3.2.2.2. Adâletli Olmak 59
3.2.2.3. Emânete Riâyet Etmek 61
3.2.2.4. İyiliği Emredip Kötülükten Sakındırmak 63
3.2.2.5. İnfâk 65
3.3. İslâm Düşüncesinde Ahlâk 68
3.3.1. Fârâbî'nin Ahlâk Tasviri 68
3.3.2. Gazâlî'nin Ahlâk Tasviri 70
3.3.3. İbn Arabî'nin Ahlâk Tasviri 72
3.3.4. Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk Tasviri 73
3.4. Eski Grek ve Modern Dönemde Ahlâk 75
3.4.1. Aristoteles 76
3.4.2. Kant 78

4. BÖLÜM: HİKMET VE AHLÂK 81
4.1. Hikmet – Ahlâk İlişkisi 81
4.1.1. Râgıb el-İsfahânî (D. 343/954 – Ö. ?) 83
4.1.2. Hoca Ahmed Yesevî (D. ? – Ö. 562/1166) 84
4.1.2.1. Hikmet Ahlâkı 86

5. BÖLÜM: İNSÂN-I KÂMİL (الإنسان الكامل) 91
5.1. İnsanın Kemâle Ermesi: İnsân-ı Kâmil 91
5.1.1. Kelime Anlamıyla İnsân (الإنسان) 91
5.1.2. Muhtevasıyla İnsan 92
5.1.2.1. Fârâbî'ye Göre İnsan 93
5.1.2.2. Fahruddîn er-Râzî'ye Göre İnsan 93
5.1.2.3. Mevlâna'ya Göre İnsan 94
5.1.3. Kelime Anlamıyla Kemâl (كمال) ve Kâmil (الكامل) 95
5.1.3.1. "Kemâl" ve "Tam/Tamlık" Farkı 95
5.1.4. Kelime Anlamıyla İnsân-ı Kâmil 97
5.2. Doğu Düşüncesinde Kemâle Eren İnsan 99
5.2.1. Kadim Yahudi (İbrani) Düşüncesi 99
5.2.1.1. Adam Kadmon 101
5.2.2. Budizm Düşüncesi 102
5.2.2.1. Nirvana 104
5.3. Hıristiyanlık Ve Batı Düşüncesi 106
5.3.1. Kilise Hegemonyasından Modern Döneme Geçiş 109
5.3.1.1. Descartes 110

5.3.2. Nietzsche Ve Nihilizm 112
5.3.3. Egzistansiyalizm (Varoluşçuluk) Ve Kierkegaard 116
5.3.4. Hümanizmden Transhümanizm Dünyasına 120
5.4. İslâm Düşüncesinde İnsân-ı Kâmil 125
5.4.1. Muhyiddin İbn Arabî 126
5.4.2. Gazâlî 128
5.4.3. Erzurumlu İbrâhim Hakkı 130
5.5. Hikmetle Sırlanmış Kâmil İnsan: Hz. Lokmân 133
5.5.1. Hz. Lokmân'ın Hikmetli Söz ve Öğütleri 134

6. SONUÇ 138

KAYNAKÇA 143
ÖZGEÇMİŞ 155

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım "*Hikmet – Ahlâk İlişkisi Bağlamında İnsân-ı Kâmil"* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

21 / 01 / 2022

Lokman GÖKTAŞ

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Lokman GÖKTAŞ tarafından hazırlanan *"Hikmet - Ahlâk İlişkisi Bağlamında İnsân-ı Kâmil"* başlıklı bu çalışma, *21.01.2022* tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda *oybirliğiyle* başarılı bulunarak jürimiz *tarafından Felsefe* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	: Prof. Dr. İsmail HANOĞLU	İmza: ……..
Üye	: Prof. Dr. İlhan YILDIZ	İmza: ……..
Üye	: Dr. Öğr. Ü. Mustafa YILDIRIM	İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 23/12/2021 tarih ve 49-04-A sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvan Ad SOYAD

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İslâm düşüncesi, insanların rûhî ve bedenî yetkinliğe ulaşabilmeleri için nefislerinin ilim ve hikmet aracılığıyla arındırılmasını hedeflemiştir. Bunun neticesinde ise, yetkinliğe ulaşmış insanlar eliyle toplumsal huzur ve kurtuluşun yolunu göstermiştir. Bu çalışma vasıtasıyla, insanın kemâle erebilmesi için gerekli olan hikmet ve ahlâk kavramları bir bütün halinde incelenerek, *"Hikmet Ahlâkı Nazarında İnsân-ı Kâmil"* tasavvuruna giden yolun netleştirilmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışmanın evvelâ kendime, sonra da istifade etmeyi uman her bir kişiye, faydalar getirmesini temenni etmekteyim. Zîrâ sözün doğrusunu, evvelâ her insanın kendisine söylemesi gerektiğine inanmaktayım. Bu minvalde, bana böyle bir çalışma yapma imkânı sunan, sıkıştığım her anda bana yol gösterip çalışmam konusunda teşvikte bulunan, kıymetli zamanından yer ayırarak kendimi geliştirebilmem için daima destek veren danışmanım *Prof. Dr. İsmail HANOĞLU'*na teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilmekteyim.

Ayrıca tez yazım sürecinde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan maddi ve manevi her türlü zorlukta, iyi ve kötü her günümde yanımda duran ve fikirleri ile bana daima yol gösteren, inancımın diri kalması için destekte bulunan kıymetli aileme, en derin şükranlarımı sunuyorum.

21/01/2022

Lokman GÖKTAŞ

ÖZET

Tezin Başlığı : Hikmet - Ahlâk İlişkisi Bağlamında İnsân-ı Kâmil
Tezin Yazarı : Lokman GÖKTAŞ
Danışman : Prof. Dr. İsmail HANOĞLU
Anabilim Dalı : Felsefe
Tezin Türü : Yüksek Lisans
Kabul Tarihi : 21.01.2022

İnsanlık tarihinin her döneminde, ilk insan Hz. Âdem'den itibaren insanın mana yolculuğu devam etmektedir. Bu yolculuk esnasında geçmişten bugüne kadar birçok düşünür, hakikatin künhüne vâkıf olabilmek maksadıyla çeşitli düşünce sistemleri geliştirmişlerdir. *"İnsân-ı Kâmil"* kavramı da bu tarz düşüncelerin doğal bir neticesi olarak hâsıl olmuştur. *"Hikmet"* ve *"ahlâk"* kavramları ise bu arayışın temel vâsıtaları konumunda bulunmaları açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada, hikmet ve ahlâkın birlikteliğiyle kâmil insan olma mefkûresine nasıl erişildiği, dört bölüm üzerinden, parçadan bütüne ulaşacak şekilde sunulmaya çalışılmıştır. Farklı dînî görüşlere sahip, farklı medeniyetlere ait düşünürlere de yer verilerek, insanın gelişimine dair düşüncelere kapsamlı bir bakış açısı oluşturulmak hedeflenmiştir. *"Kem âlât ile kemâlât olmaz"* sözü mucibince, çalışmanın içerdiği muhtevaya uygun olarak titizlik gösterilmiş; olabildiğince farklı kaynaklardan, ele alınan düşünürlerin aslî kaynaklarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Hikmet merkezli bir ahlâk tasavvurundan yola çıkılarak; insanın kendini gerçekleştirmesi için gerekli olan sâiklerin neler olduğu, bilme ve eyleme süreçlerinin nasıl anlamlandırılacağı üzerinde durulmuştur. Kaynağında Allah(cc)'ın ilmî dayanağı olmayan, ilâhî güçten yoksun bir hikmetle hayat bulacak olan ahlâk anlayışının, insanı kâmil seviyeye çıkartmakta yeterli olmayacağı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hikmet, Ahlâk, İnsân, İnsân-ı Kâmil

ABSTRACT

Thesis Title : Perfect Human Being in the Context of Wisdom and Morality
Author : Lokman GÖKTAŞ
Supervisor : Prof. Dr. İsmail HANOĞLU
Department : Philosophy
Thesis Type : Master's Thesis
Date : 21.01.2022

In every period of human history, Hz. Since Adem, people's journey of meaning continues. During this journey, many thinkers from the past to the present have developed various thought systems in order to reach the truth. The concept of *"Perfect Human Being"* naturally emerged as a result of this kind of education. The concepts of *"wisdom"* and *"morality"*, on the other hand, are important in that they are the main tools of this search. In this study, it has been tried to present how the ideal of being a perfect human is achieved with the unity of wisdom and morality, through four chapters, from the part to the whole. By including thinkers from different civilizations who have different religious views, it is aimed to create a comprehensive perspective on thoughts about human development. Pursuant to the phrase "*Maturity cannot be reached with the wrong means*", meticulousness has been shown in accordance with the content of the work; It has been tried to reach the original sources of the thinkers discussed from different sources as much as possible. Departing from a moral thought centered on wisdom; It has been emphasized what the reasons are necessary for human self-realization and how to make sense of the processes of knowing and acting. It has been tried to reveal that the moral understanding that does not have the knowledge of Allah (cc) at its source and that will come to life with a wisdom devoid of divine power will not be sufficient to make people reach perfect maturity.

Keywords: Wisdom, Morality, Human, Perfect Human Being

KISALTMALAR

MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
cc	Celle Celâlihû
Hz.	Hazreti
as	Aleyhisselam
s.a.v.	Sallallahu aleyhi vesellem
Bkz.	Bakınız
Karş.	Karşılaştırınız
k.g.	Karşı görüş
a.e.	Aynı eser/yer
a.g.e.	Adı geçen eser
a.y.	Yazara ait son zikredilen yer
bkz.: yuk.	Eserin kendi içinde yukarıya atıf
bkz.: aş.	Eserin kendi içinde aşağıya atıf
b.a.	Eserin bütününe atıf
bs	Basım tarihi
y.y.	Basım yeri yok
t.y.	Basım tarihi yok
vd.	Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler
s.	Sayfa/Sayfalar
Ed. veya Haz.	Editör/Yayına hazırlayan
Çev.	Çeviren

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihinin Hz. Âdem'den itibaren gelişim gösterdiği süreçler içerisinde, bilgisiz olarak dünyaya gelen her insan bireyi, kendisine verilmiş olan ruh ve bedenden müteşekkil hayatını, çeşitli bilgi yolları vasıtasıyla anlamlandırma çabası içerisine girmiştir. Bu çerçevede çalışmamızın çıkış noktasını oluşturan fikir ise; insanlığın içerisine düştüğü anlam arayışının keşmekeşliğine bir çözüm önerisi sunmak ve insanlığın hakiki manada kendisini tatmin edecek olan ilmî bilgi ve tecrübeye erişmesine giden yola bir ışık yakmaktır.

Zîrâ insanlık tarihi boyunca yaşanılan değişim ve dönüşümler, gene insanın bizâtihi kendisine etki etmektedir. Bu nedenle geçmişten günümüze kadar geçen süre zarfında kurulmuş olan kadim medeniyetlerin ve kültür havzalarının varolduğu bilinmektedir. Gene yakın dönem dünya tarihinde ise çok çeşitli ideolojiler vasıtasıyla bu arayış ve etkileşim devam ettirilmektedir. Dünya üzerinde kurulmuş olan ve kavram olarak tartışmalı olduğunu düşündüğümüz (zîrâ kime ve neye göre, nerenin doğusu yahut batısı?) Doğu ve Batı medeniyetleri ile bunların getirmiş olduğu düşünce sistemleri arasında; "vasat ümmet" olmayı kendisine düstur edinen, yani orta yolu, merkezîliği ihâta eden bir İslâmiyet perspektifi de geçmişten günümüze kadar, kendisini daima mutlak hakikate ulaştıracak bir reçete olarak insanlığın hizmetine sunmuştur.

Doğu medeniyetinin tezahürü olan düşünce sistemleri; genellikle bireyselliği, doğadan ve dolayısıyla yaşamdan el-etek çekmeyi öngören, mutlak huzurun ve hakîkatin, mutlak iyiliğin, kişisel zevk ve ihtiraslardan kurtulmak suretiyle elde edilebileceğini kabul etmektedir. Buna karşılık olarak Batı medeniyetinin getirisi olan düşünce sistemleri; adeta doğa ile kavgaya tutuşarak, doğaya karşı mücadele ederek, bir anlamda düzeni bozmak suretiyle Allah'a karşı gelerek ve O'nun koymuş olduğu ilâhî ilkeleri lağvederek kendi sistemlerini doğaya, yani hayata egemen kılmak suretiyle, insanlığın mutlak kurtuluşa ve hakikate ereceği düşüncesini barındırmaktadır.

Bu noktada İslâm'ın getirdiği ilâhî nizamın ve ondan hâsıl olan İslâm düşüncesinin kıymeti ortaya çıkmaktadır. Zîra İslâm düşüncesine göre, insanın vazife kılındığı ilk şey, fıtratı el verdiği ölçüde ilim sahibi olmasıdır. Sonrasında ise edindiği ilimle orta

yolu tutup, rûhî ve bedenî bir bütünlük içerisinde her türlü ifrat ve tefritten uzak bir hayat yaşamaya çalışmasıdır. İnsanlığa sunulmuş bu reçetenin sonunda ise mutlak hakikate ve kurtuluşa erişen bir insan hüviyeti ortaya çıkmaktadır. İnsân-ı kâmil olarak tasavvur edilmiş bu düşüncede, hikmet ve ahlâk bütünlüğü içerisinde insanın hem dünyevî yönü hem de uhrevî yönü anlamlı kılınacaktır.

Geçmişten günümüze gelişmekte olan teknoloji vasıtasıyla insanlık bambaşka bir noktaya doğru dönüşüm göstermeye başlamıştır. İlk çağlarda insanların doğada kendilerini barındıracak ölçüde yeterli görülen âletler söz konusuyken, sonrasında gene insanlar tarafından doğayı kendi istekleri etrafında değişim ve dönüşüme sokacak kıvama getirilmeye çalışılan bir amaç değişimi yaşanmıştır. Sözde insan hayatının kolaylaştırılması gaye edinilerek gerçekleştirilen bu icat ve keşifler, zamanla bilerek yahut bilmeyerek insanlığın bireysel ve toplumsal anlamda fıtrî yapısını değiştirmeye, ahlâkî değerler sistemini yok saymaya başlamıştır.

Doğaya karşı gücünü artıran insan, nefsinin hevâ ve heveslerini her tatmin edişinde bir adım daha fazlasına ulaşabilmek için çabalamıştır. İlâhî kanun gereği bire karşı on mahsul veren bir tarladan, bire karşı bin mahsul alıyor oluşu bile yeterli gelmemiştir. Nihayetinde ise hem tabiatın hem de insanın vâr oluş gayeleri değişmiş, teknolojik gelişmeler araç olmaktan çıkıp amaç hâline getirilmiş, gücü eline alan insanlar kişisel ihtirasları neticesinde diğer insanlara karşı üstünlük kurarak adeta ilâhlaşma iddiası gütmüşlerdir. Bununla beraber kurulan farklı ideolojik sistemler de, bir taraftan insan zihnini kuşatma altına almıştır.

Yaşadığımız dijital çağın getirisi yahut sebebi sayılan küreselleşmeyle birlikte kapitalist düşünce, modernizm, aydınlanma gibi akımlar günümüz toplumlarında ahlâkî kaygıyı en alt seviyeye indirgeyerek insanlara, öncelikle kendi nefislerinin tatminini sağlamaları gerektiği düşüncesini yerleştirmeye çabalamaktadır.

Bu kapsamda konuyla ilgili bir örneklik oluşturması hasebiyle Adam Smith'ten bahsedilebilir. Adam Smith, kapitalizmin babası sayılmadan önce, 1759 yılında yazdığı *"Ahlâkî Duygular Teorisi (Theory of Moral Sentiments)"* isimli kitabıyla *"ahlâk uzmanı"* olarak tanınmış, Stoacı felsefeden etkilenmiş ve basiret sahibi,

çıkarsız bir insan profilini bu kitabında ön plana çıkartmıştır. Adam Smith, aynı zamanda bu insanın, nefsinin arzularını kontrol eden, kendi davranışları sebebiyle başka insanları olumsuz etkileyemeyecek özelliklere sahip olması gerektiğini vurgulamaktadır[1]. Fakat sonrasında, 1776 yılında yazdığı *"Milletlerin Zenginliği"* isimli kitabı, önceki kitabındaki ahlâkî ilkeleri görmezden gelerek, sınırsız ihtiyaçları için çabalayan bir insan profili sunmaktadır. Ahlâk düşüncesinde hatırı sayılır bir farklılık medyana getirmiş, kendi iyiliğini ve çıkarlarını ön plana almış olan rasyonel insan *(homo economicus/ekonomik insan)* düşüncesiyle, *"kapitalizmin babası"* olarak anılmıştır[2].

Bu minvalden bakıldığında görülmektedir ki, insanlığa çözüm olarak sunulacak her türlü düşüncenin, evvela insanın fıtratı gereği koruması gereken değerlerine saygı gösteren bir yapıda olması elzemdir. Zîrâ kapitalizm ve küreselleşmeyle, modernizimle, aydınlanmayla, insanlığın içerisine düştüğü bu keşmekeşliği; tezin son bölümünde de ayrıntılı olarak ele alınacağı şekliyle ancak ve ancak insan fıtratını bozmayacak olan, kişisel çıkarlardan öte evvela insanlığın huzur ve nizamı diyen düşünce sistemleri düzeltebilecektir.

İşte bu sebeple çalışmamızın odak noktasını; İslâm düşüncesinin sunduğu reçete olarak karşımıza çıkan, bireysel manada *"İnsân-ı Kâmil"* mertebesine erişme düşüncesini temel alan, sonrasında ise kâmil mertebelerde bulunan insanlar eliyle toplumun huzur ve kurtuluşunu sağlayan tasavvur ihâtâ etmektedir.

İslâm medeniyetinin en önemli bayraktarı olan Osmanlı Devleti zamanında, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle yaptırılıp, 1558 yılında Çankırı'da ibadete açılan *"Sultan Süleyman Camii"*[3]nin duvarında, yukarıda ifade ettiğimiz *"ekonomik adam"*ın karşılığı olarak düşünülebilecek şöyle bir yazı bulunmaktadır:

---

[1] Abdullah Mesud Küçükkalay, *Adam Smith - Ahlak Felsefesinden Politik Ekonomiye Bir Filozof,* 1. bs (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), s. 71, 96; Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Derman Kızılay, 1. bs (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018), s. 13, 20.

[2] Mehmet Bulut, "Medeniyet ve İktisat", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, sy 59 (2020): s. 102-103; Küçükkalay, *Adam Smith - Ahlak Felsefesinden Politik Ekonomiye Bir Filozof,* s. 101, 152-153.

[3] "SULTAN SÜLEYMAN CAMİ", Kültür Portalı, erişim 16 Haziran 2021, http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/cankiri/gezilecekyer/sultan-suleyman-cami-buyuk-cami.

> *"Kalbin semasına doğan ilk ışık hikmet yıldızıdır. Sonra ilim ayıdır. Sonra marifet güneşidir. Kalbe doğan hikmet yıldızının ışığında eşyanın hakikati müşâhede edilir. İlim ayının ışığında mana âlemi müşâhede edilir. Marifet güneşinin ışığında ise Hz. Mevla müşâhede edilir."*[4]

Görüldüğü gibi; ilim, hikmet ve mârifet üçlüsünün insanın anlam dünyasına yerleştirildiği bir düşünce dünyasında *"ekonomik adam"*ın aksine, İslâm düşüncesinin *"kâmil insân"* tasavvuru ön plana çıkmaktadır. Zîrâ insanın kemâl bulması, bireysel anlamda içsel bir gelişim olarak tasavvur ediliyor olsa da, daha çok içinde yaşadığı toplumun temel dinamiklerini de değiştiren ve geliştiren bir yapıda olduğu düşünülmektedir. Zîrâ edindiği ilim ve hikmetin ışığıyla doğruyu yanlıştan ayırabilecek bir insanın varlığı, her toplumda ihtiyaç duyulan bir gerçekliktir.

İlim ve irfan medeniyetinin bir tezahürü olarak hayat bulan İslâm düşüncesi, yukarıdaki satırlarda dile getirildiği şekliyle, insanlar için yürünmesi gereken yolu dâima göstermiştir. Bu sebeple geçmişten günümüze, insanlığın bizatihi kendisi için yegâne huzur ve kurtuluş kaynağı olmaya devam etmektedir. Bu çalışmayla ortaya konulmaya çalışılan düşünce de özünde bu gayenin kendisidir.

[4] Mehmet Görmez, *Kalbin Erbaini*, 2. bs (Ankara: OTTO Yayınları, 2014), s. 25.

2. BÖLÜM: HİKMET (الحكمة)

2.1. Hikmetin Kelime ve Terminolojik Anlamı

Kimlerden oluştuğu bilinmeyen gizli grup "İhvân-ı Safâ"nın risalelerinden birinde; *"Hikmet, kendisine özel bir mekân açmak istediğin gelin gibidir, çünkü o ahiret hazinelerindendir."*[5] ifadeleriyle kendisine yer bulmuş olan hikmet, sırlı bilgilerin membağı olarak kabul görmüştür. İhvân-ı Safâ'ya göre, filozofların öğrencilerinden isteği, bu sırlı bilgileri keşfetmelerini sağlamaktır[6].

Mehmet Âkif'in bir dizesinde: "*Allah'a dayan, sa'ye sarıl, hikmete râm ol... Yol varsa budur, bilmiyorum başka çıkar yol."*[7] dediği gibi, bizler de hikmetin hangi muhtevaları içerisinde barındırdığını görmek ve bu minvalde çalışmamızın odak noktasını oluşturmak niyetindeyiz. Zîrâ dînî ve felsefî literatürde kullanım geçmişi çok eskilere dayandığı bilinen hikmet kavramının, çeşitli kullanım alanlarına dair kapsamlı bilgiler bulunmaktadır.

2.1.1. Dilcilere Göre Hikmet

Bunların içerisinde öncelikle klasik sözlüklerde hangi anlamlarda kullanıldığına bakacak olursak hikmetin, *"yüksek bilgi, üstün ilim, gizli sebep, ahlâkî ve öğüt verici söz, felsefe, hakîmlik"*[8] gibi çeşitli anlamlar taşıdığı; "bir yargıda bulunmak" anlamına gelen "hükm", yani bir hükme varmak, kelimesinden bir isim olduğu; ayrıca "engellemek, muhkem kılma, sağlamlaştırma" gibi manaları bulunan ve daha çok maneviyatta kullanılan ihkâm[9] mastarıyla anlam ilişkisi bulunduğu görülmektedir[10]. Hikmet, ihkâm mastarı gözetilerek; "sonuca erdiren yol, terbiye usulü, riyazet şekli"

---

[5] Abdullah Kahraman, ed., *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, 1. bs, c. 4 (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), s.16.
[6] Kahraman, 4:s. 16; Mustafa Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, 10. bs (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), s. 81-82.
[7] Mehmet Âkif Ersoy, "Yeis yok", içinde *Safahat*, ed. Mehmet Miyasoğlu, 1. bs (İstanbul: Konak Yayınları, 2015), s. 444.
[8] Şinasi Gündüz, "Hikmet", içinde *Din ve İnanç Sözlüğü* (Konya: Vadi Yayınları, 1998), s. 171; D. Mehmet Doğan, "Hikmet", içinde *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Rehber Yayınları, 1990), s. 476.
[9] Bkz. Ferit Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat" (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2003), s. 416.
[10] İlhan Kutluer, "Hikmet", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 503; Ahmet Nedim Serinsu, ed., "Dinî Terimler Sözlüğü" (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2009), s. 138.

yani nefsin terbiyesi gibi anlamlarda da kullanılmıştır[11]. Hikmet ve ihkâm kelimelerini birbiriyle ilişkilendiren Cevherî, hakîm kelimesine de hikmet ve ihkâmın bağlantısı sebebiyle *"bir işi yerli yerince sağlam ve kusursuz olarak yapan"* ve *"âlim olan ve ilmi hüküm sahibi"* manalarını vermiştir[12].

2.1.2. Tefsircilere Göre Hikmet

Elmalılı M. Hamdi Yazır, hikmet kelimesine ünlü eseri Hak Dini Kur'an Dili'nde geniş yer vermiştir. Ona göre *"sözde ve fiilde isabetli olma"* anlamına gelen hikmet, ilim ve ameli içerisinde barındırır. Hikmetli bilgi, daha önce tecrübe edilmiş ve uygulanabilir olan ilimdir. Amel noktasında ise hikmetli hareket, bilimsel anlamda doğruluğunun kesinleşmiş ve temel dayanağının bilimsel manada genel-geçer bir kabul görmüş olmasıdır. Bir anlamda ilimle sanatın birleşmesidir. Varlıkların özünde bulunan mânâlara vâkıf olmaktır. Güzel ve doğru işlere yönelerek Allah'ın ahlâkı ile ahlâklanmaktır. Sebepsiz bir şekilde çıkıp gelen ve geldiği yerde hiçbir şek ve şüpheye yer vermeyen bir işarettir[13].

2.1.3. Kelamcılara Göre Hikmet

Kelamcılar da hikmet kelimesine aynı doğrultuda anlamlar yüklemişlerdir. Mâtürîdî kelamcıların isabetlilik anlamında *"tam olarak uygunluk"* yani her şeyi yerli yerince yapma, şeklinde ifade ettikleri hikmet, aynı zamanda Allah'ın isimlerinden "çok adâletli" anlamına gelen "el-Adl"in[14] de karşılığı olmuştur. Mâtürîdîlere göre hikmet, Allah'tan gelen özel bir bilgidir. Bu nedenle en özel şeylerin bilgisini en doğru haliyle bilmek anlamına gelir.

---

[11] Rağıb el-İsfahânî, "حكم / H-k-m", içinde *Müfredât - Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), s. 299-301; Mehmet Kasım Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet-Erdem ve Ahlak İlişkisi", *Temaşa Felsefe Dergisi*, sy 9 (2018): s. 65.

[12] Kutluer, "Hikmet", s. 503; Mehmet Kasım Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", içinde *II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Zülfikar Güngör (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2018), s. 250.

[13] Bayram Ali Çetinkaya, *Medîne'den Medeniyete*, 1. bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), s. 195; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1. bs, c. 2 (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992), s. 204-215.

[14] Her şeyi akıl ve mantığa, hikmet ve maslahata uygun olarak yerine koymak, adalet demektir. Bkz. Ali Osman Tatlısu, *Esmâü-l-Hüsnâ Şerhi*, 4. bs (İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967), s. 60; Gürbüz Deniz, "İnsanın Anlam ve Varlık Boyutları", içinde *İslâm Düşüncesi Kılavuzu*, ed. Ahmet Koç (İstanbul: TİDEF Yayınları, 2019), s. 31.

Diğer kelamcılara göre ise hikmet, "her türlü söz ve fiillerinde adaletle beraber ilim bulunan ve her şeyi bilerek, gözeterek yaratma fiilini hikmetli bir şekilde sürdüren" anlamında "el-Hakîm"[15] ismiyle ilişkili olduğu için "ilim" manasını taşır. Bu açıdan hikmet, Allah'ın yaratmış olduğu kâinata yönelik bütün hükümlerinin özünü kapsar ve her şeyi yerli yerince yaptığı manasına gelir.

Eş'arîler hikmeti, amaçlanan şeye uygun olmak şartıyla fiilin gerçekleşmesi olarak görürken Mâtürîdîler, fiilin gerçekleşmesi neticesinde oluşan sonuca bakarak, sonucun iyi olması şartıyla, orada bir hikmetin varlığını kabul ederler. Allah'ın fiillerinde hikmetli olduğu, yani hakîm[16] olması nedeniyle her yaratmasında sebepli bir gayenin bulunduğu, bu nedenle de hiçbir zaman ve hiçbir şekilde Allah'ın fiillerinde zulüm veya başka bir kötülüğün bulunmayacağı konusu da kelamcıların ortak kanaatidir [17].

2.1.4. İslam Fıkhına Göre Hikmet

İslâm fıkhına göre hikmetin manası, hükmün veriliş gayesiyle beraber bu hükümle varılmak istenen neticedir[18]. Fıkıhta kullanılan hikmet kavramında verilecek olan hükmün gayesine vurgu vardır. Bu gayenin neticesinde uygulamaya konulan hükümden etkilenecek bir tarafın olması sebebiyle hem mana hem fiiliyat olarak iki yönlü bir hikmetten söz edilebilmektedir. Bu da hikmet kavramının bir karara varılırken gözetilmesi gereken kapsayıcılığına bir örnek teşkil etmektedir.

2.1.5. Tasavvufa Göre Hikmet

Tasavvufta ise hikmet, *"ilâhî sırlara ve bilgilere vâkıf olmakla beraber, kâinatın ve içerisinde bulunan tüm varlıkların vâr olma sebeplerini kavrayarak, meydana gelen olaylar ve sonuçları arasındaki ilâhî gücün etkinliğini keşfetme"* gibi derin bir kavram olarak kullanılır[19].

---

[15] Bkz. Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 116.
[16] Hikmet sahibi manasına gelir. Bkz. Tatlısu, *Esmâü-l-Hüsnâ Şerhi,* s. 86.
[17] M. Sait Özervarlı, "Hikmet", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 511-512.
[18] el-İsfahânî, "حكم / H-k-m", s. 300; Ferhat Koca, "Hikmet", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 514.
[19] el-İsfahânî, "حكم / H-k-m", s. 301; Mustafa Kara, "Hikmet", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 518-519.

İlk mutasavvıflardan Hakîm et-Tirmizî[20] de hikmeti *"erişilmesi insanüstü özellikler gerektiren ilahi sır ve bilgilere, kalbin ulaşabilmesi"* olarak tanımlamıştır. Ayrıca peygamberlere ve velilere özel olarak verilen bir hikmet türünden de bahsetmiştir. Bu manasıyla hikmet, kalp aracılığıyla keşf ve ilham yoluyla edinilen tasavvufî bir bilgidir[21]. Yukarıda da bahsedildiği üzere, hikmet ve hakîm kavramları arasındaki ilişki göz önünde bulundurulduğunda bazı mutasavvıfların hikmete verdikleri önem nedeniyle "hakîm" lakabı ile anıldıkları görülmektedir. Hakîm et-Tirmizi, Hakîm Senâî[22] ve Türkistanlı mutasavvıflardan Hakîm Ata Süleyman Bâkırgānî[23] de bu lakapla tanınmışlardır[24].

Hikmet hakkında vermeye çalıştığımız çeşitli tanımlar ve bunların kullanım alanları üzerinden gidildiği takdirde, ilim sahibi olan veya ilim yolunda çaba harcayan bir kişinin, alacağı bir karara bağlı olarak ortaya çıkan doğru ve yerli yerindeki fiillerinin neticesinde, hikmetli bir iş yapmaya muktedir olmuş demektir.

Bu noktada üzerinde durulması gereken konu, düşünce ve davranış birlikteliği neticesinde doğru bir yol tutarak cehaletten uzaklaşılması, bunun neticesinde yanlış veya gayrı ahlâkî olarak da nitelendirilebilecek hâl ve tavırlardan hem bireysel hem de toplumsal açıdan korumaya ve korunmaya hikmet sayesinde erişilmesidir. Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için Seyyid Şerîf unvanıyla bilinen Cürcânî[25], *"insanın gücü nispetinde nesnelerin mahiyetlerini ve hakikatlerini kavraması"* biçimindeki tanımıyla birlikte, hikmetin *"ilim ve amel birlikteliğiyle beraber, boş sözlerden temizlenmiş akla ve mantığa uyan özlü sözler"*[26] olan yönünü vurgulaması da sözler ile hikmetin harekete geçirilebileceği noktasına vurgu yapmaktadır. Hikmetli sözler ile insanların içsel dürtüleri yönlendirilebilmektedir. Bu da hikmete ulaşmayı kolaylaştıracaktır.

---

[20] Bkz. Abdülfettâh Abdullah Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 30 Ocak 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-et-tirmizi.
[21] Kara, "Hikmet", s. 519.
[22] Bkz. Saime İnal Savi, "Senâî", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 30 Ocak 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/senai.
[23] Bkz. Mustafa Kara, "Hakîm Ata", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 30 Ocak 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-ata.
[24] Kara, "Hikmet", s. 519.
[25] Sadreddin Gümüş, "CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), s. 134.
[26] Kutluer, "Hikmet", s. 503.

2.1.6. Felsefeye Göre Hikmet

Felsefe kavramı İslam coğrafyasına Yunan'dan gelmiş, bu nedenle o coğrafyada yazılmış felsefî eserlerin Arapçaya tercüme edilmesi sırasında *"Yunanca 'seviyorum, peşinden koşuyorum, arıyorum' anlamına gelen phileo ve 'bilgi, bilgelik' anlamına gelen sophia"*[27] kelimelerinden yola çıkılarak "hikmet(bilgelik) sevgisi" manasında kullanılmıştır[28].

Platon da filozofları *"bilgelik âşığı"*[29] diyerek yani hikmetin peşinde olan insanlar olarak tanımlamış, halk yığınlarının ise bu konuma yükselemeyeceğini ifade etmiştir. Felsefe kelimesindeki "sofos"un hikmet olarak çevrilmiş olması dikkate değer bir konudur. Abbasîler zamanında Beytül-Hikme'de[30] başlayan bu tercüme hareketleriyle[31], hikmet kavramının içeriği zamanla manevî bağından koparak, daha çok felsefî bilgi anlamına gelen "aklî ilimler" manası yaygınlık kazandı[32]. Böylece hikmet kelimesinin kapsam alanı bir anlamda daralmış, çeşitli ilimlerin (metafizik, tıp vb.) özel isimleri olarak kullanılmış ve felsefe kavramıyla aynı kavramsal çerçeveye sokulmasına bağlı olarak itibarının azaldığı söylenilebilmektedir.

Kindî de zaman zaman "phila-sophia"nın karşılığı olarak felsefe ile beraber "hikmet" kavramını, filozoflar için de "hükemâ" tabirini kullanmıştır[33]. Yunan'da ise sofosun, yani hikmetin, yukarıda Platon'dan verdiğimiz bilgide de görüleceği üzere, Tanrı'ya özgü olması nedeniyle insanın bu bilgiye ulaşamayacağı, bu nedenle de felsefenin yalnızca hikmeti arama yolculuğu olabileceği düşüncesi hâkimdir. Tanrı'ya ait olan bir bilgiyi hakkıyla bilmek mümkün olmayacağı için insanın gücü nispetinde, insanî

---

[27] Ahmet Cevizci, "Felsefe", içinde *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), s. 332.
[28] Ahmet Arslan, *İslam Felsefesi Üzerine*, 1. bs (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), s. 10; Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", s. 257; Çetinkaya, *Medîne'den Medeniyete*, s. 193.
[29] Platon, *Devlet*, çev. Neval Akbıyık, 1. bs (İstanbul: Lacivert Yayıncılık, 2011), s. 231.
[30] Abbasîler zamanında Bağdat'ta kurulan hikmet evi. Fârâbî, burada yetişmiştir. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. H. Ömer Özden, "İslam Medeniyeti (Türk-İslam Kültürü) Eğitim Sisteminde Felsefenin Tarihsel Süreci ve Günümüzdeki Durumu", içinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs (Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014), s. 302.
[31] Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*, çev. Hüseyin Hatemî, 8. bs, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 52-53.
[32] Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", s. 256; Kutluer, "Hikmet", s. 506.
[33] Seyyid Hüseyin Nasr ve Olıver Leaman, ed., *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu, 1. bs, c. 1 (İstanbul: Açılım Kitap, 2007), s. 42; Kutluer, "Hikmet", s. 506.

fıtratına uyacak şekilde, o bilginin yahut hakikatin peşinde olması gerektiğini düşünmüşlerdir[34]. Pisagor da hikmetin Allah'a ait olduğunu ve bu nedenle hikmet sevgisinin aslında Allah'ı sevmek olduğunu öğütleri arasında saymaktadır[35].

Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere hikmet, insanların hem dünyevî hem de uhrevî yaşantısı ile ilgili bir kavramdır. Kişiyi benliğine yönelterek düşüncelerinin ve davranışlarının özünde bulunan iyilik halinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

"Her işte bir hikmet vardır" vecizesi de olumlu veya olumsuz olarak nitelendirilen durumlar karşısında kişilerin, tutum veya davranışlardaki iyilik hâlini bulmaları ve anlamlandırmaları amacıyla, zamanla kalıplaşmış ve kabullenilmiş bir sözdür. Hikmeti arayan kişi, olumsuz tutum ve davranışlar içerisinden sıyrılarak, en yüce iyilik kaynağına, yani Allah'a, erişecektir. O makama erişen kişi ise, nefsini kemâl noktasına taşıma hususunda derin bir tecrübe edinmiş olacaktır.

[34] Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", s. 257.
[35] Şemsüddin Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, ed. İlhan Kutluer, çev. Eşref Altaş, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), s. 216; Mübeşşir İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, ed. Abdulkadir Coşkun, çev. Osman Güman, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 126.

2.2. Kur'ân'da ve Hadiste Hikmet

Hikmet kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi yerinde geçmekte, bunlardan onu kitap kelimesiyle, üçü de mülk kelimesiyle beraber kullanılmaktayken, mev'iza, hayır ve âyet kelimeleriyle birlikte de birer defa kullanılmıştır. Ayrıca olgunluğa erişmiş, mükemmele ulaşmış anlamındaki *"Hikmet'ün Bâliga"*da Kur'ân-ı Kerîm'i ifade etmek için kullanılmaktadır[36].

Hikmetin Kur'ân'da genel olarak kitap kelimesiyle birlikte kullanılması, aralarındaki önemli birlikteliği de göstermektedir. Daha önceki verilmiş tanımlar da göz önünde bulundurulursa hikmetin varlığından söz edilebilmesi için bir ilme, doğru bir bilgiye sahip olunmasının gerekli olduğu görülecektir. Bunun sebebi ise hikmetin manevi arka planı ile beraber fiiliyata geçmiş hâlinin insan hayatına bir anlam kazandırmasıdır.

Tam bu noktada ifade edilebilir ki; kitap ile kastedilen ilim(bilgi), hikmetin hem çıkış hem de dayanak noktası konumundadır. Çünkü kitabın varlığı, aklın ve kalbin yolunu doğru bir şekilde bulmasına imkân sağlayacaktır. Aynı şekilde o kitabın okunabilmesi ve anlaşılabilmesi için de bir akla ihtiyaç olduğu muhakkaktır. Buradan hareketle hikmetin, aklın kitabı fehmeden yönünü oluşturduğu düşünülebilir.

2.2.1. Mukâtil b. Süleyman'a Göre Hikmet (D. 80/699 - Ö. 150/767)[37]

Kur'an'ın tam olarak anlaşılabilmesi noktasında çeşitli görüşler olduğu gibi, bu tür kelimelerin hangi anlamlarda neyi ifade ettikleri konusu hakkında da çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlar arasında Elmalılı M. Hamdi Yazır, Mukâtil b. Süleyman'ın "Hikmet"i dört farklı anlamda tefsir ettiğini söylemektedir[38].

[36] Kutluer, "Hikmet", s. 503-504.
[37] Bkz. "MUKĀTİL b. SÜLEYMAN - TDV İslâm Ansiklopedisi", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 13 Kasım 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/mukatil-b-suleyman.
[38] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1992, 2:s. 216.

Bunlardan ilki, hikmetin وَمَا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖ (Bakara, 2/231) *"...Allah'ın size bahşettiği nimetleri, kitaptan ve hikmetten size öğüt vermek üzere gönderdiklerini dilinizden düşürmeyin..."*[39] ayetinde emir ve nehiyleri içeren öğütler manasında olduğudur ki Kur'ân'ın baştan sona bir öğüt kitabı olduğu herkesin mâlûmudur.

İkinci olarak, وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ (Lokman, 31/12) *"Andolsun ki vaktiyle Lokmân'a şu hikmeti vermiştik..."*[40] ayetiyle de hikmetin, anlamak ve bilmek manasında olduğunu söylemiştir.

Üçüncüsü, فَقَدْ اٰتَيْنَٓا اٰلَ اِبْرٰهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاٰتَيْنَاهُمْ مُلْكاً عَظِيماً (Nisâ, 4/54) *"...Oysa İbrâhim soyuna da kitabı ve hikmeti verdik ve onlara büyük bir hükümranlık bahşettik."*[41] ve وَقَتَلَ دَاوٗدُ جَالُوتَ وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُ (Bakara, 2/251) *"...Dâvûd da Câlût'u öldürdü ve Allah ona hükümranlık ve hikmet verdi, ona dilediği şeyleri öğretti."*[42] ayetleriyle nübüvvet, yani peygamberlik manasında olduğu ifade etmektedir.

Son olarak اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ (Nahl, 16/125) *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et..."*[43] ve وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوْتِيَ خَيْراً كَثِيراً (Bakara, 2/269) *"...ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir..."*[44] ayetleriyle Mukâtil b. Süleyman'ın hikmete verdiği anlam, ince sırları ile Kur'an'ın kendisi demektir[45]. Çünkü Kur'an, doğruluğu ve değişmezliği kabul edilmiş bir kitaptır. Davet yolunda da bu "İlahî Kelâm" kullanılmalıdır.

Bu açıklamalar özelinde, nübüvvetlik makamının "İlahî Kelâm" vasıtasıyla ve gene O'na dayanarak, insanları çeşitli olumsuz hâl ve durumlardan, iyi olana ve hayra yönlendirecek öğütleri, bu öğütleri anlayıp idrâk edecek ve fiiliyata geçirecek aklî ve kalbî yetilerin varlığı, hikmetin vâroluş noktasını oluşturmuştur.

---

[39] *Kur'an Yolu Meâli*, 4. bs (Ankara: DİB, 2015), s. 36.
[40] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 411.
[41] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 86.
[42] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 40.
[43] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 280.
[44] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 44.
[45] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1992, 2:s. 216-217.

İlimden ayrı düşünülmesi mümkün olmayan hikmet, ilmin kaynağı olan İlahî Kelâm vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu durum aşağıdaki kısımda, ilgili ayette de açıkça ifade edilmektedir.

2.2.2. İlimle Birlikte Hikmet

وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيّٖنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَۙ (Âl-i İmrân, 3/79) *"...Öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz 'Kitap' sayesinde rabbânî olun."* mealindeki ayet vasıtasıyla, Müslümanlardan "rabbânî"[46] olmaları, yani "Allah'a yaraşır bir kişilikle 'Kitap' vasıtasıyla ilim ve hikmet sahibi" Müslümanlar olmaları gerektiği vurgulanmıştır[47]. Buradaki "rabbânî" vurgusu aslında Müslümanlar için, davranışlarını etkileyecek bir ilim ve hikmetle, Allah'ın yolundan giden ve Allah'a yönelen örnek kişiler olmaları gerektiğine dairdir.

Rabbânî olmak aynı zamanda; *"ilim, basiret ve insanları yönetebilme"* yeteneklerine sahip olmak demektir[48]. Hikmetin ortaya çıkması için bu kabiliyetlerin kullanılması son derece elzemdir. Çünkü hiçbir ilim çabasız ortaya çıkmadığı gibi hikmet de sahip olunan ilimle amel edilmediği müddetçe ortaya çıkmaz. Buhârî'den nakledilen *"İlim ancak öğrenmekle elde edilir."*[49] hadisinde de bu durum Hz. Peygamber tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bu sebeple hikmet, esasında eşyayı olduğu gibi bilme, künhüne vâkıf olma anlamlarına gelmektedir.

Nitekim *"Hikmet müminin yitik malıdır, onu nerede bulursa alır."*(Tirmizî, İlim, 19) hadisiyle görülmektedir ki Hz. Peygamber, hikmet ile "ilim" kavramına gönderme yaparak kayıp durumda olduğunu ifade etmiş ve yitik olan o ilmi edinmesi için Müslümanlara bir sorumluluk yüklemiştir. Burada da görüldüğü gibi, ilim ve hikmet sahibi olunabilmesi için çabalanması gerektiği Hz. Peygamber (sav) tarafından

[46] Yahudilerin dini işlerini yöneten, ibadetleri düzenleyen ve kanunu yürüten, yorumlayan dinî görevlinin adıdır. Bkz. Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, ed. Ali Bulaç, 1. bs, c. 1 (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), s. 239.
[47] Mehmet Emin Özafşar vd., ed., "Bilgi", içinde *Hadislerle İslam*, 1. bs, c. 1 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), s. 378.
[48] Özafşar vd., s. 378.
[49] Buhârî, İlim, 10. Bkz. Özafşar vd., s. 379.

vurgulanmıştır[50]. Her mü'minin, kendi yitiğini, yani hikmetini daimi olarak bulmak için çabalaması ve bu bilinçle yaşaması konusunda da bir teşvik söz konusudur[51]. Her insanın edineceği hikmet, her canlının yaratılış itibariyle farklı özelliklerde olduğu göz önünde bulundurulduğu takdirde, kendine has bir çerçevede hâsıl olmaktadır.

Râzî, رَبِّ هَبْ لِي حُكْماً وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ (Şuarâ 26/83) *"Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat."*[52] ayetinin tefsirinde hüküm ihsanından ve ideal faziletten bahsetmektedir. Hz. İbrahim'in(as) "bana hüküm ihsan et" ifadesindeki "hüküm" kelimesiyle maksadı nazarî hikmet, yani tefekkür gücü, "beni salihlere kat" ifadesiyle maksadı ise amelî hikmettir. Çünkü insanın mükemmel olması, kemâle ermesi; zâtı gereği hak olanı ve hak olanla amel edebilmesi için de hayrı tanıması gerekir[53]. Allah'tan öncelikle hüküm sahibi olmayı, daha sonra da salihlerin arasına girmeyi istemesi aynı zamanda nazarî hikmetin, önem bakımından amelî hikmetten önce geldiğinin göstergesidir[54]. Burada hikmet sahibi salih bir insan olma isteği, ahlâkî olgunluğa erişmiş bir kişiliğin de talep edildiği göstermektedir.

Eşyayı tanımak, bilmek "hüküm"dür[55]. Çünkü insanın eşyayı hakiki manada bilmesi, eşyanın özelliklerini zihni bir arındırmadan geçirerek bir kısmını olumlu ve bir kısmını da olumsuz olarak niteleyebilmesine bağlıdır. İşte hüküm, bu niteleyebilme gücüdür. Daha sonra bu zihni niteleme sonucunda varılan hüküm görünür âlemdekiyle örtüşürse, bu hükmün değişmesi imkânsız olur. Doğruluğu kesinleşmiş bir hüküm haline gelir ki buna da hikmet denir. Bu da Hz. Peygamber'in(sav) *"Ey Rabbimiz, eşyanın mahiyetini bize olduğu gibi göster."* duasında da kastedilen durumdur[56].

Bir başka hadiste Hz. Peygamber (sav); *"Ancak iki kişiye haset (gıpta) edilir. Bunlar, Allah'ın kendisine mal verdiği ve onu hak yolunda harcayan kimse ile Allah'ın kendisine (ilim ve) hikmet verdiği ve ona göre karar verip, onu başkalarına da öğreten*

[50] Abdurrahman Akbaş, "Bilgiden Hikmete", sy 185 (2006): s. 18.
[51] Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", s. 255.
[52] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 369.
[53] Fahruddîn er-Râzî, *Tefsîr-î Kebîr Mefâtîhul'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım vd., c. 17 (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), s. 345.
[54] er-Râzî, 17:s. 346.
[55] er-Râzî, 17:s. 346.
[56] er-Râzî, 17:s. 346.

kimsedir." (Buharı, Zekat, 5;) buyurarak[57], hikmete verdiği önemi açıkça ifade etmiştir. Hikmetin elde edilmesi ve o hikmetle karar verip başkalarına da fayda sağlayacak şekilde bu hikmetin öğretilmesi, gıpta edilecek bir durumdur. Zîrâ Mevlâna'nın da ünlü eseri "Mesnevi" de bahsettiği gibi; topraktan geldiği kabul edilen insan, Allah katından öğrendiği ilim vasıtasıyla derecesini yükseltip göğün yedi kat üstüne çıkarak kâinatı aydınlatmıştır[58].

2.2.3. Nefislerin Tezkiyesi Olarak Hikmet

Hz. İbrahim'in duasını içeren Bakara suresi 129. ayette:

رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

"Soyumuz içinden, onlara senin âyetlerini okuyacak, kitabı ve hikmeti öğretecek, onları arındıracak bir elçi çıkar rabbimiz! Çünkü yalnız sensin kudret ve hikmet sahibi."[59] buyurulmuştur.

Ayetin meâlinde görüldüğü üzere Hz. İbrahim(as), hikmeti öğretmesi ve insanları tezkiye edecek, maddi ve manevi arınmayla şirkten ve küfürden koruyacak bir Peygamber göndermesi için hikmet sahibi olan Rabbine dua etmektedir[60]. Tezkiye, hem maddi hem manevi arınma manalarına gelmekte[61] olup Hz. İbrahim(as), kitabı ve hikmeti öğreten bir Peygamber aracılığıyla inançlarda, amellerde, âdetlerde, kültürlerde, hülasa hayatın her alanında bu arınmanın gerçekleşmesini istemiştir[62].

Taberî, hikmetten maksadın bu ayette Allah'ın hükümlerini bilmek olduğunu ifade eder ve bu bilginin ancak Hz. Peygamber(sav)'in bildirmesiyle idrak edilebileceğini söyler. Taberî'ye göre hikmet, "hüküm" kelimesinden türetildiği için hak ile bâtılın ne olduğunu apaçık gösteren "Kur'an" manasına gelmektedir[63].

---

[57] Bkz. Mehmet Emin Özafşar vd., ed., "Zikir - Allah'ı Anmak", içinde *Hadislerle İslam*, 1. bs, c. 2 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), s. 450.
[58] Mevlâna, *Mesnevi I*, çev. Veled İzbudak, 3. bs (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995), s. 82.
[59] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 19.
[60] M. Beşir Eryarsoy, çev., *Tefsîr-i Kebîr - Mukâtil bin Süleymân*, 1. bs, c. 1 (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), s. 125.
[61] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 367.
[62] Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1986, 1:s. 101.
[63] Muhammed b. Cerîr Taberî, *Taberî Tefsîrî*, çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, 1. bs, c. 1 (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), s. 346.

Aynı zamanda hikmetin peygamberlik vasfının bir yönü olduğunu vurgulayan Taberî, Hz. Peygamber'in(sav) kendisine peyderpey indirilmiş olan Kur'an'ın ilâhî hükümlerini nasıl açıklayacağını bilmesi ve bu bilgiyi elde etmesine de hikmet manasını vermiştir[64]. Bakara suresi 251. ayette Hz. Dâvûd'a verildiği kaydedilen hikmetten maksadın peygamberlik olduğunu belirtmektedir[65].

Bu ayet ve bundan sonra vereceğimiz ayetler, konu bütünlüğü açısından birbirini tamamlamakta olup çalışmamızın kapsamı açısından bizi daha çok ilgilendirdiği düşünülmektedir. Çünkü hikmet yalnızca ilim edinmek, ilimle amel edip doğru ve faydalı işler yapmak manalarının dışında, ahlâkî yaşam için de son derece gerekli olan bir kazanımdır. Hikmet temelli bu özelliklerinin icrası neticesinde kötü ve çirkin olduğu düşünülen düşünce ve davranışların nefislerin terbiyesiyle, ahlâkî bir eğitimle arındırılması hedeflenerek, insanların yahut insanlığın kemâle ermesi, kurtuluş yolunu bulması ve vâroluş hakikatine ulaşması amaçlandığı düşünülmektedir.

Bakara suresinin 151. ayeti:

كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ

"Nitekim aranızdan size bir peygamber gönderdik: O size âyetlerimizi okuyor, sizi arıtıp temizliyor, size kitabı ve hikmeti öğretiyor; yine size daha önce bilmediklerinizi öğretiyor."[66]

Âl-i İmrân suresinin 164. ayeti:

لَقَدْ مَنَّ اللهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

"Andolsun ki içlerinden, kendilerine Allah'ın âyetlerini okuyan, onları arındıran, onlara kitap ve hikmeti öğreten bir peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar, apaçık bir sapkınlık içinde bulunuyorlardı."[67]

---

[64] Kutluer, "Hikmet", s. 504.
[65] Muhammed b. Cerîr Taberî, *Taberî Tefsîrî*, çev. Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin, 1. bs, c. 2 (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), s. 103.
[66] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 22.
[67] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 70.

Cuma suresinin ikinci ayeti:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّنَ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

"Ümmîlere kendi içlerinden, onlara âyetlerini okuyacak, onları arındıracak, onlara kitabı ve hikmeti öğretecek bir elçi gönderen O'dur. Oysa onlar daha önce apaçık bir sapkınlık içindeydiler."[68]

Bu üç ayet bizlere Hz. İbrahim'in(as) duasının kabul edildiğini ve daha öncesinde apaçık bir sapkınlık içinde olan, kötü ve çirkin işler peşinde koşan insanların, Hz. Peygamber(sav) vasıtasıyla arındırılıp temizlendiğini, kitap ve hikmet öğretildiğini haber vermektedir. Daha önce de açıkladığımız gibi kitap ve hikmetin ilimle derin bir bağlantısı olup, insanların iyiyi, güzeli ve doğru olanı bulmalarına yardımcı olan İlahî birer kaynak olduğu bu ayetlerde apaçık görülmektedir.

Nitekim Mevdûdî'de, Cuma suresinin ikinci ayetini tefsirinde hikmet ve Hz. Peygamber ilişkisini anlatırken; "Hz. Peygamber'in(sav) insanların hayatlarını ıslah etmekte, ahlâk, âdet ve münasebetlerini temizlemekte ve onları yüksek bir ahlâk ile donatmaktadır. Yalnızca Allah'ın ayetlerini okumamakta, inen ayetlerle beraber ilahî bir ölçüye göre yaşamın mümkün kılınması için çabalamakta, kendisinin ve başkalarının hayatlarını buna göre tanzim etmektedir." ifadelerini kullanarak bu özellikleriyle Hz. Peygamber'in(sav) hikmete dayalı bir mesaj sunduğunu söylemektedir[69]. Ayrıca Tirmizî'den nakledilen *"Ben hikmet eviyim, Ali de bu evin kapısıdır."*[70] (Menâḳıb, 20) hadisi de göstermektedir ki hikmetin kaynağında, çıkış noktasında Hz. Peygamber(sav) bulunmaktadır.

[68] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 552.
[69] Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, ed. Ali Bulaç, 1. bs, c. 6 (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), s. 268.
[70] Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, çev. Abdullah Parlıyan, 1. bs, c. 3 (Konya: Konya Kitapçılık, 2004), s. 280.

2.2.4. Üstünlük Kaynağı Olarak Hikmet

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبَابِ (Bakara, 2/269)
"O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar."[71] ayetiyle beraber kendisine hikmet verilen insanın, hem dünyevî hem de uhrevî hayatındaki kazancına vurgu yapılmıştır. Doğru ve yanlışın ne olduğunu ayırabilecek nitelikteki hikmet sahibi kişi, şeytanın dar yollarını değil Allah'ın geniş yolunu tercih edecektir.

Örneğin malının fazlalığı ile övünen ve daha fazla mal edinebilmek için her türlü yollara giren şeytanın takipçileri, bu durumu kendilerince akıllılık olarak düşünecekler ve böyle olmayanları da akılsız ve zavallı kişiler olarak göreceklerdir. Kendilerine hikmet verilenler ise bu tür durumları akılsızlık olarak göreceklerdir[72]. Hikmet sahibi olmaları sebebiyle bu tarz ahlâk dışı durumlar içerisine düşmeyip nefislerini koruyacaklar ve İlahî rızayı kazanmak için çabalayacaklardır.

2.2.5. Davet Metodu Olarak Hikmet

اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ اَحْسَنُ (Nahl, 16/125)
"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış."[73] meâlindeki bu ayet, özelde İslam dinini tebliğ ile vazifeli olanları, genelde ise eğitim ve öğretim metodu olmakla beraber[74], karşısındaki kişi veya grupların düşünce yapısı kendisinden farklı olan her insanın uygulaması gereken yöntemi ifade etmektedir. Hikmet kelimesi ile burada vurgulanan şey, muhatabın veya grubun seviyesine uygun olarak, anlaşılır bir üslup ile herkese veya her gruba aynı yöntemi uygulamadan aklî ve kalbî olarak fikirlerin en uygun biçimde aktarılmasıdır[75].

---

[71] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 44.
[72] Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1986, 1:s. 185.
[73] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 280.
[74] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 280.
[75] Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, ed. Ali Bulaç, 1. bs, c. 3 (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), s. 63.

Burada hikmetin, doğruluğu kesin ve tartışılmaz olan bilgi manasına geldiğini hatırlayacak olursak, aynı zamanda yöntem olarak dayanağımızın doğruluğu sağlam, kesin ve değişmez bilgilere dayalı olması da vurgulanmıştır.

2.2.6. Şükür Sebebi Olarak Hikmet

Lokmân suresi 12. ayette;

وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ وَمَنْ يَشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَمِيدٌ

"Andolsun ki vaktiyle Lokmân'a şu hikmeti vermiştik: Allah'a şükret, O'na şükreden kendi iyiliği için şükretmiş olur; nankörlük eden de bilmelidir ki Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, O her türlü övgüye lâyıktır."[76] buyurulmaktadır.

Bu ayet, İslam âlimleri tarafından peygamber olmadığı ancak hakîm bir zât olduğu, Allah dostu bir kul olduğu[77] kabul edilen Lokmân'a hikmetin verilme sebebinden bahsetmektedir. Peygamber olmayan bir kişiye de hikmet verilebileceği, peygamberlik şartı bulunmaksızın hakîm bir kul olunabileceği de bu ayetle gösterilmektedir.

Arabistan'da âlim ve hakîm bir kimse olarak tanınan Lokmân'a Allah tarafından bahşedilen bilginin, hikmetin asıl gayesi, insanın Rabbi karşısında itaati ve şükrü benimsemesi, verilen nimetler karşısında küfre düşmekten kaçınmasıdır. Buradaki kastedilen şükür, yalnızca dil ile söylenmekle kalmayan, düşünce, söz ve davranışlara da yansıyan bir şükürdür. Kişi, aklının ve kalbinin derinliklerinde neye sahipse hepsinin Allah tarafından verildiğini farkında olmalı, O'nu emirlerine uyup nehiylerinden kaçınarak, daima O'nun rızasını kazanmaya çabalamalıdır. Amelleriyle de bu şükrünü her zaman gösterme gayreti içerisinde olmalıdır[78].

Burada, Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın, Aclûnî'nin eserinden naklettiği *"Hikmetin başı Allah korkusudur."(Keşfü'l-Hafâ, I, 507)* hadisinden de bahsetmek gereklidir. Zira mana olarak bir yakınlık söz konusudur.

---

[76] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 411.
[77] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 6. bs, c. 4 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), s. 336-337.
[78] Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, ed. Ali Bulaç, 1. bs, c. 4 (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), s. 293.

Hak Dini Kuran Dili eserinde, bu hadisle ilgili açıklamalarda bulunan Elmalılı; Allah'tan korkmayan kişilerin her zaman korkulacak bir sona, fena bir akıbete uğrayacaklarını ifade etmiş ve hikmetin, iyiliği elde etmek manasının Allah sevgisine bağlı olduğunu, yani Allah'ın sevdiği kuluna iyilik vereceğini, aynı şekilde kötü hâl ve durumların önlenmesinin de Allah korkusunda gizli olduğunu söylemektedir[79].

Bu nedenle şükreden bir kul, ona türlü türlü nimetler veren Allah'tan gerektiği gibi korkarak, hâl ve tavırlarına dikkat ettiği müddetçe hem kötülüklerden korunacak hem de iyiliklere mazhar olacaktır. İşte hayatın devamının ve sonunun hangi şekilde gerçekleşeceğinin hikmeti bu noktada açıkça ortaya çıkmaktadır. Sevdiğinin rızasını düşünmeyerek onun her türlü fenalığına göz yumacağını sanıp her türlü fena ve çirkin fiilleri çekinmeden yapan, hiçbir ahlâk dışı hareketinden utanmayan bir kişinin seviyorum demesi, o kişi için bir oyun ve eğlence aracından başka bir şey değildir[80].

Bahsi geçen konuyla ilgili olarak söylenmesi gereken bir diğer husus, çeşitli metinlerde *"Ben ilim şehriyim*" olarak da yorumlanan *"Ben hikmet eviyim…"* hadisinde, bâtın ilminden yola çıkılarak tasavvuf ilmine bir işaret olduğu kabul edilmiş olmasıdır. Nitekim yukarıda ifade edilen *"Hikmetin başı Allah korkusudur."* türünden hadisler, hikmet ehli tarafından tasavvufi hayatta düstur olarak kabul görmüştür[81]. Nitekim önemli mutasavvıflardan kabul edilen İbn Arabî'nin, "Füsûsü'l-hikem" adlı eserinde kullandığı başlıklardaki "hikmet" kelimesiyle bâtın ilminden bahsettiği kabul edilmiştir[82].

2.2.7. Etkileyici Söz Olarak Hikmet

Hz. Peygamber(sav), hikmetle ilgili bazı hadislerinde de hikmetin farklı bir özelliğine dikkat çekmektedir. Mesela Buhârî'den nakledilen *"Şiirden bir kısmı, şübhesiz hikmettir."*[83] (Edeb, 90) ve *"Şüphesiz bazı şiirler hikmetlidir, (yani gerçeğe uygun ve*

[79] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1992, 2:s. 219.
[80] Yazır, 2:s. 219.
[81] Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", s. 255.
[82] Süleyman Uludağ, "Bâtın İlmi", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), s. 188.
[83] el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, 1. bs, c. 13 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987), s. 6109.

yararlıdır)"[84] hadislerde görüldüğü üzere, şiir ve hikmet arasındaki ilişkiye dikkat çekilmiş ve şiirlerin etkisinin nereden kaynaklandığı Hz. Peygamber(sav) tarafından açıkça ifade edilmiştir. Şiirin, hikmetle eşdeğer tutulması, şiirin de doğru ve hakka uygun söz olduğunun ifadesidir[85].

Şiir, aynı zamanda güçlü bir söz sanatı olduğu için, insanların ruhunda olumlu veya olumsuz etkiler bırakabilmektedir. Bu özellikleriyle yansız, ortada olan bir hüküm taşır ve olumlu etkiler bırakmak için kullanılması sebebiyle de Hz. Peygamber'in(sav) övgüsüne mazhar olmuştur[86].

Bu minvalde nakledilen *"Şurası muhakkak ki beyanda sihir vardır, şurası da muhakkak ki şiirde de hikmetler vardır."* (Ebu Davud, Edeb, 95; Tirmizi, Edeb, 63) hadisinde de, hikmet ve şiir arasındaki kuvvetli ilişki vurgulanarak, sihrin insanları farkında olmaksızın etkilemesi gibi şiirin de insanların zihinlerini fark ettirmeden etkileme gücüne sahip olduğu vurgulanmıştır.

2.2.8. Mekânsal Olarak Hikmet

Hadislerin geneline bakıldığında, hikmet kavramı genellikle belli bir kişiye veyahut ortaya çıkan düşünce ve fiillere nispet edildiği görülmektedir. Bunlardan farklı olarak Hz. Peygamber(sav), Yemen'den kendisini ziyarete gelen heyeti karşıladığında onlara, *"İman Yemenli'dir, hikmet Yemenli'dir"*(Müslim, "Îmân", 88, 89, 90) şeklinde iltifatta bulunarak hikmeti bir şehre, bir bölgeye nispet etmiştir. Öncesinde de Yemenliler'den bahsederken *"Onların gönülleri nazik, kalpleri yumuşaktır."* ifadelerini kullanmıştır[87]. Bu sözleriyle Hz. Peygamber'in(sav) hikmetin, ahlâkî değerlere yansımasına vurgu yaptığı söylenebilir. Aynı zamanda, Yemen'de bulunan Âd kavmine mensup olduğu düşünülen Lokmân'a atıfta bulunduğu da ileri sürülmüştür[88].

---

[84] ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, çev. Abdullah Aydınlı, 1. bs, c. 5 (İstanbul: Madve Yayınları, 1996), s. 534.
[85] el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, 1987, 13:s. 6109.
[86] ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, 5:s. 534-535.
[87] Ahmed Davudoğlu, çev., *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, 1. bs, c. 1 (İzmir: Işık Yayınları, 2013), s. 272.
[88] Kutluer, "Hikmet", s. 505.

2.3. İslam Düşüncesinde Hikmet

İslâm düşüncesinde hikmet ilk zamanlarda, aşağıda da açıklayacağımız şekliyle, bu alanda çeşitli eserler bırakmış olan düşünürler tarafından kabul edilen ilk insan Âdem(as)'a kadar götürülen, insanlara yol gösteren bilge insanlara nispet edilen bir kavramdır. Hüseyin Hatemî, İslâm düşüncesi üzerine bahsetmek gerektiği takdirde "İslâm Felsefesi" yerine "Hikmet" kavramının kullanılmasını vurgulayarak hikmetin, İslâmî yaşam tarzına sahip toplumlar için önemli bir düşünce sahası olduğunu ifade etmektedir[89]. İslam dünyasında felsefi hareketliliğin yaşandığı dönemde, daha önce de ifade etmiş olduğumuz gibi, "phila-sophia" kelimesinin Latinceden çevirisi ile beraber daha çok bilgelik manasıyla felsefe kelimesi bir arada kullanılmaya başlamış ve hatta felsefe kavramının yerine hikmet kavramının kullanıldığı zamanlar olmuştur. İslâm düşüncesinde felsefe denilince hikmet, hikmetten bahsedince de ilâhî hikmet anlaşılmıştır[90]. İslâm düşünürlerinin ürettiği ve olgunlaştırdığı bu hikmet, insanlık tarihinde özgün bir düşünce geleneğinin üreticisi konumuna gelmiştir[91].

Bu açıdan bakıldığında başta Kindî olmak üzere, hikmetin peşinde olan filozoflara da, bilgelik yolunda ilerleyenler manasındaki hukemâ tabirini kullanmış[92] olmaları doğal karşılanabilmektedir. Kindî, tarifler ile ilgili yazdığı risalesinde felsefe ve hikmetin birliğini şu tanımlarla açık bir şekilde ortaya koymaktadır: *"Felsefe san'atların san'atı ve hikmetlerin hikmetidir."*[93] *"Bilgelikse düşünme gücüyle ilgili bir fazilettir."*[94] Dolayısıyla hikmet sahibi olan bilge kişi, düşünme melekesini faziletli bir şekilde kullanarak varlıkların hakikatini bilir ve bu bilgiyi hakikatin ışığında kullanabilme kabiliyetine sahiptir[95]. Milletlerin karakterleriyle, geçmişten bugüne olan gelişimleriyle hikmetin ortaya çıktığını ifade eden Hilmi Ziya Ülken, amelî felsefe olarak gördüğü hikmeti hiç kimsenin sahiplenemeyeceği görüşündedir[96].

---

[89] Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*, 1:s. 9.
[90] Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - İbni Rüşd'ün Ölümünden Günümüze*, çev. Ahmet Arslan, 6. bs, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s. 16.
[91] Çetinkaya, *Medîne'den Medeniyete*, s. 200.
[92] Kutluer, "Hikmet", s. 506.
[93] Mahmut Kaya, *Kindî: Felsefî Risâleler*, 3. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), s. 185.
[94] Kaya, s. 187.
[95] Kaya, s. 187.
[96] Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, 3. bs (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), s. 46.

Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd gibi İslâm filozofları, din ile felsefenin sütkardeş olduğu görüşündedirler[97]. Bu nedenle felsefe yahut hikmet yahut bilgelik sevgisi, adına her ne denilirse denilsin, kavramların birbiri yerine kullanıldığı düşüncesinden hareket edilirse, varılmak istenilen noktanın tüm insanlar için aynı kapıya çıktığı düşünülmektedir. Kimi kapının ardındaki ilahî gücün idrâki ile o kapıya yönelmekte, kimiyse yöneldiği kapıyı açabildiği ölçüde ilahî gücün varlığını idrâk etmekte olduğu söylenebilir.

Hikmet ve felsefe arasındaki bir diğer görüş, felsefeye göre daha geniş ve derinlikli bir anlama sahip olan hikmetin, ruhun gerçeklikle olan bağlantısını araştırmayı ifade ettiği üzerinedir[98]. Zira Kur'an'ın yorumlanması ve Hz. Peygamber'in ilahî vahyi tebliğ ve tebyini neticesinde hikmetin felsefî yönü, İslam düşüncesinin özünde bir "Peygamber Felsefesi" manasını taşımakta olduğudur[99]. Henry Corbin'e göre de İslâm'ın yapısına uygun gelecek olan felsefi sistem, diğer düşüncelerin aksine Hz. Peygamber ve vahiy odaklı olan düşünce sistemidir[100]. Bu hikmet anlayışından doğan düşünce geleneğinin, Müslüman toplumlar tarafından ön plana alınması, aslında İslâm felsefesinin özgün olmadığı ve Yunan'dan yahut başka bir yabancı kültürden aktarıldığı tezini de ortadan kaldırmaktadır[101].

Bu bilgilerden hareketle denilebilir ki; İslam düşünürleri, bilgilerine esas dayanak olarak Kur'an'ı ve Kur'an'ın tebliğ ve tebyin edicisi olan Hz. Peygamber(sav)'in hadislerini almaktadırlar. Çünkü İslam düşüncesine göre değişmez ve doğruluğu kesin bilgiler yalnızca o iki kaynaktır. Onun dışında her bilgi değişebilir, değiştirilebilir. Değişen bilgiler de farklı bir şekilde yeni bilgiler edinmeye vesile olabilir. Bu açıdan İslam düşünürleri hayatı yalnızca aklî surette ele almamışlar, olmuş ve olacak olan her şeyin Allah ile olan ilahi irtibatını var sayarak, bunlar üzerine düşünce sistemleri geliştirmişlerdir.

[97] Çetinkaya, *Medîne'den Medeniyete*, s. 201.
[98] Ahmet Cevizci, *Bir Bakışta Felsefe*, 1. bs (Ankara: TC. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2013), s. 182.
[99] Cevizci, s. 182.
[100] Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*, 1:s. 90.
[101] Cevizci, *Bir Bakışta Felsefe*, s. 183.

Farabi'ye göre de hikmet, *"âkil'in eşyayı en üstün bilgiyle bilmesi ve kendini de aklederek bilmesi"*[102] demektir. Buradaki en üstün bilginin kaynağının ve sahibinin Allah olduğu ve Allah'ın bilinmesiyle beraber bu bilgiye uygun hareket edilmesinin hikmetin en üst seviyesi ve nihai amacı olduğu söylenebilir[103]. Nitekim Kur'an'da yer alan çeşitli ayetlerde daha öncede zikrettiğimiz gibi; "Allah'ın hikmet sahibi oluşu, kâinatın baştan sona bu hikmetle yaratıldığı ve içinde nice hikmetler barındırdığı[104], yaratılmış her şeyin bir gayesi olduğu[105]" gibi ifadeler sıkça geçmekte olup insanlığın bu hikmetleri hakkıyla idrak edebilmesinin imkânsız olduğu, herkesin kendisine verilen hikmet mucibince bu ilahi sırra vakıf olacağı düşüncesi genel kabul görmektedir[106].

Allah'ın her işte bir muradı olduğu ve her zâhirin bir bâtını olduğundan hareketle; olmuş ve olacak olan şeylerdeki hikmetin aranması üzerine kurulmuş olan İslam düşüncesinin, bu cihetten bakıldığı zaman, insan hayatında meydana gelen hiçbir şeyin tesadüf eseri oluşmadığı mesajını vermekte olduğu söylenebilir. Çünkü İslâm düşüncesi, insanı Allah'ın hikmetine, diğer anlamıyla özel bilgisine eriştirerek hayatının daha anlamlı kılınmasını amaçlanmaktadır. İnsanın doğasında olan bu arayış, Ahmet Cevizci'ye göre de insanın hikmet sahibi olması neticesinde, vâr oluş sorgulamasıyla beraber kim olduğunu ve nereden gelip nereye gitmekte olduğunu, istikametini çizerken neleri göz önünde bulundurması gerektiğini bilebilmesi demektir[107].

Bu noktada birkaç İslâm düşünürünün daha hikmetin muhtevasına dair görüşlerine kısaca yer verecek olursak, konunun daha açık bir şekilde anlaşılacağını düşünmekteyiz.

---

[102] Farabî, *El-Medinetü'l Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, 1. bs (İstanbul: Maarif Basımevi, 1956), s. 10.
[103] Levent Bayraktar, "Ahmed Yesevî Günümüz Felsefesi İçin Bir Referans Olabilir mi?", içinde *I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu*, ed. Ahmet Kartal, 1. bs (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017), s. 895.
[104] Sâd, 38/27. Bkz. *Kur'an Yolu Meâli*, s. 454. Ayrıca bkz. Al-i İmrân, 3/191.
[105] A'lâ, 83/3. Bkz. *Kur'an Yolu Meâli*, s. 591.
[106] Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, 18. bs (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), s. 38.
[107] Cevizci, *Bir Bakışta Felsefe*, s. 33.

2.3.1. İbn Miskeveyh (D. ? – Ö. 421/1030)[108]

Büveyhîler döneminin en önemli düşünürlerinden kabul edilen İbn Miskeveyh'in hayatıyla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır[109]. Felsefî ilimler dâhil olmak üzere matematik ve mekanikte ilmî derecede bilgi sahibi olan Büveyhî vezirlerinden İbnü'l-Amîd ile kurduğu yakın ilişki Miskeveyh'i çeşitli ilim dallarıyla ilgilenmeye sevk etmiş, aynı zamanda vezirin kütüphanecisi olmuştur. Esasında bir ahlâk filozofu olarak bilinmektedir[110]. Zerdüşt kökenli olan Miskeveyh, geçmiş kültürleri ve hikmetli özdeyişleri araştırmaya meraklı olan İranlı Müslüman düşünürdür[111].

İbn Miskeveyh, hikmetin aranması sürecinde bir takım kıymetli bilgiler edinilmesi ve edinilen bu bilgiler ile kendisinde hikmetin filizlenmeye başladığı insanların hem kendisini hem de çevresini mamur edebileceği ve bu durumun Allah tarafından verilen en büyük lütuf olacağı görüşündedir[112].

Hz. Peygamber'in(sav) hadisi gereği hikmetin "yitik mal" olarak tasvir edilmesi ve "nerede bulunursa alınması" gerektiğinin kabul görmesi neticesinde Müslüman âlimler hayatın her anına anlam katacak ve insanlara saadetli bir hayat yolu sunacak olan her türlü düşünce, söz ve fiilin nerede bulunursa bulunsun edinilmesi gerektiği kanaatini taşımışlardır. Bu sebeple diğer kültür havzalarında ortaya çıkmış çeşitli inanç ve fikirlerin alınarak, İslâmî inanç ve fikirlerle bir arada değerlendirilebileceği evrensel bir hikmet havuzu meydana gelmiş ve bu bilgi deryasının yeniden yoğrulması ile insan hayatına yön verecek bir hikmet tasavvuru üretilmiştir. İslâm düşüncesinde kendisine "el-Hikmetü'l-Hâlide" olarak yer bulmuş olan bu tasavvuru, ilk dile getiren düşünür de aynı isimde bir eser kaleme almış olan İbn Miskeveyh'dir[113].

---

[108] "İBN MİSKEVEYH - TDV İslâm Ansiklopedisi", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 14 Kasım 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-miskeveyh.
[109] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 786.
[110] Nasr ve Leaman, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 2007, 1:s. 260, 299; Mehmet Bayrakdar, "İbn Miskeveyh", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999), s. 202.
[111] Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*, 1:s. 312.
[112] Kutluer, "Hikmet", s. 506.
[113] İlhan Kutluer, "El-Ulûmu'l-Felsefiyye: İslam Entelektüel Geleneğinde Felsefenin Bilim Olarak Kavranışı Üzerine", içinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs (Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014), s. 404.

İlhan Kutluer'in, İbn Miskeveyh'e ait olan "el-Hikmetü'l-Hâlide" ve "Küçük Başarı" manasındaki felsefî "el-Fevzü'l-Asgar" isimli eserlerinden aktardığına göre; Miskeveyh, üzerinde yaşadığımız dünya ve dünyanın da içerisinde bulunduğu evrenin her bir köşesinde çeşitli hikmetlerin vâr olduğu görüşüne sahiptir. O'na göre bu hikmetlerin kaynağı, bizâtihî kâinatın yaratıcısı olan Allah'tır. Aklî mülahazalar ve duyu organlarımızla algılayamayacağımız bilgilerin gerçekliğine ancak bu hikmetin idrâki ile varılabileceğini ifade etmektedir[114]. Filozofların ve Peygamberlerin amacı da bu hikmeti idrâk edebildikleri ölçüde insanlara öğretmektir. Zira insanlar vâr oluşunun hikmetlerini bildiği ve bu hikmete uygun bir hayat sürdürebildiği ölçüde erdemli bir hayatın, huzurlu ve mutmain bir yaşamın kapısını aralayacaklardır[115].

2.3.2. İbnü'l Heysem (D. 354/965 – Ö. 432/1040)[116]

Batı dünyasında bilinen ismiyle "Alhazen" veya "Alhacen", optik ilminde mütehassıslaşmış[117] olmasına rağmen ilmi faaliyetlerine felsefe ile başlamış, daha sonra farklı ilmi alanlarına, özellikle matematik ve astronomiye yönelmiştir[118]. İslâmî ilim ve düşünce hayatının zenginleştiği bir dönemde kendisine yer bulan İbnü'l-Heysem, aynı zamanda İbn Miskeveyh gibi çeşitli âlim ve filozoflar ile birlikte aynı devirde yaşamıştır[119]. İslâm tarihindeki iki eğitim geleneğinden biri olan "Dâr'ül ulûm"da yani "İlimler Evi"nde, bir iradeye bağlı olmayan hikmet ve felsefe geleneğine göre yetişmiştir[120]. Felsefeye olan ilgisi neticesinde de felsefenin faydalarıyla ilgili *"Maḳâle ʿan ş̱emerâti'l-ḥikme"* adında bir eser yazmıştır[121].

---

[114] Mahmut Kaya, çev., "İbn Miskeveyh", içinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri,* 11. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 253.
[115] Kutluer, "Hikmet", s. 507.
[116] "İBNÜ'l-HEYSEM - TDV İslâm Ansiklopedisi", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 14 Kasım 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-heysem.
[117] Seyyid Hüseyin Nasr ve Olıver Leaman, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu, 1. bs, c. 3 (İstanbul: Açılım Kitap, 2007), s. 181.
[118] Hüseyin Gazi Topdemir, "İbnü'l-Heysem", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), s. 82-83.
[119] Topdemir, s. 83.
[120] Diğer eğitim geleneği de medresedir. Devlet mektepleri olarak kabul görmüştür. Ayrıntılı bilgi için: Bkz. Taha Akyol, "Türkiye'de Dünden Bugüne Bilim-Din İlişkisi Bağlamında İlahiyat Fakülteleri", içinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs (Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014), s. 40.
[121] Kutluer, "Hikmet", s. 507.

Corbin, kendi eserinde Heysem'e ait bu kaynağın basılı olmadığını, felsefeye ait diğer eserlerininse kaybolduğunu ifade etmiştir[122]. İlhan Kutluer'in, söz konusu eserden aktardığına göre İbnü'l Heysem hikmeti, genel manada doğru olanları bilip faydalı olanları yapmak olarak tanımlamakta, insanın huzur ve mutluluk arayışının aslında hikmetin bilgisinin elde edilmesi ile doğrudan bir ilişkisinin olduğunu vurgulamaktadır.

Heysem'e göre; diğer canlılardan farklı olarak insan, sahip olduğu aklı ile iyiyi ve doğruyu idrâk edebildiği ölçüde saadete erişecektir. Hikmet sahibi olmayan insan, Heysem'e göre eksik bir insandır. Kendi varlığını idrak edebilen, dolayısıyla yaşadığı hayata bir anlam yükleyebilen hikmet sahibi insan ise eksiksizdir. Böylece de kendisini diğer canlılardan farklılaştırır[123].

2.3.3. Şihâbüddîn es-Sühreverdî el-Maktûl (D. 549/1154 – Ö. 587/1191)[124]

İşrâkîliğin[125] kurucusu ve Halep hapishanesindeki ölümünden sonra O'nu takip eden öğrencileri tarafından "maktûl(öldürülmüş)"[126] lakabıyla anılan Sühreverdî'nin hayatı ile ilgili başlıca kaynak, en başta öğrencisi Şehrezûrî'nin "Şeceretü'l-İlahiyye" (Tanrısal Ağaç) adlı eseridir[127]. Sühreverdî'nin felsefesi, meşşaîler[128] ile tasavvufçular arasındadır[129]. Bu nedenle İşrâkîlik için, tasavvuf ile felsefeyi birleştiren bir hikmet metodu denilebilir.

O'na göre hikmeti aramak için, felsefî bir eğitim alınmadan rûhî veya tasavvufî bir yola girişmek, yanlış yollara sapmaya yahut varılması gereken hakikî bilginin tam tersi

---

[122] Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*, 1:s. 271.
[123] Kutluer, "Hikmet", s. 507.
[124] "SÜHREVERDÎ, Maktûl - TDV İslâm Ansiklopedisi", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 14 Kasım 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-maktul.
[125] İşrâk, "ışığın açılması, güneşin doğması" manalarına gelmektedir. Aristotelesçi yolda ilerleyen Meşşaîlerin yöntemlerine ek olarak keşf ve sezgiye önem vermiş İslâm Felsefesi ekolü. Ayrıntılı bilgi için: Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi - Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri*, 7. bs (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), s. 196; Şihâbüddîn es-Sühreverdî, *El-Elvâhu'l-İmâdiyye - Hikmet Levhaları*, çev. Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, ve Arsan Taher, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), s. 13.
[126] Mahmut Kaya, çev., "Sühreverdî", içinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 503.
[127] Ülken, *İslâm Felsefesi - Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri*, s. 196.
[128] Akıl yürütme ve mantığa dayalı İslâm Felsefesi ekolü. Ayrıntılı bilgi için: Bkz. Ülken, s. 196.
[129] Ülken, s. 199.

istikâmetteki bir bilgiye erişilmesine neden olabilir. Aynı şekilde manevî eğitim olmaksızın sadece felsefe eğitimiyle de hakikî manada hikmete erişmeye çalışmak gereksiz bir uğraştır[130].

"Şeyhu'l-İşrâk"[131] olarak da anılan Sühreverdî'nin öncelikle filozoflar hakkında yaptığı tasnife bakılacak olursa, üç farklı hakikati arayan düşünür zümresi karşımıza çıkacaktır. Bunlar;
1- Keşf ve ilhâmla uğraşıp akıl ve mantığı kullanmayan; Bistâmî ve Mansûr gibi tasavvuf ehli.
2- Akıl ve mantığı kullanıp keşf ve ilhâmdan uzak kalan; Aristoteles ve meşşaîler.
3- Hem akıl ve mantık hem de keşf ve ilhâmı kullananlar ki Sühreverdî kendisini bu zümrede değerlendirmektedir[132].

Konumuz itibariyle Sühreverdî'nin yaptığı bu tasnifi hikmet bağlamında düşünecek olursak; bu hakikate ulaşma çabalarının sonuncusunda, aynı zamanda hikmetin elde edilmesi ve hikmet aracılığıyla hakikate ulaşılmasındaki hem ilahî hem de aklî yönün açıkça örtüşmekte olduğu görülecektir.

Sühreverdî de kâinatın her bir zerresinde Allah'ın rahmetinin ve hikmetinin tecellileri olduğunu ifade etmekte ve Kur'an ayetlerinden hareketle canlı ve cansız varlıklar üzerinden örnekler vermektedir. Güneşin doğuşu ve batışıyla beraber bitki ve hayvanların yaratılıştan gelen özelliklerine dikkat çekmekte, insanların zihinlerini varlık âleminin hikmetleri hakkında zihinsel bir tasavvura yöneltmektedir[133]. O'na göre hikmet, ne yalnızca geçmiş zamana ne de yalnızca yakın zamana hapsolmuştur. Kâinat üzerinden ezelden ebede sürecek olan bir hikmetin varlığı, aynı zamanda bu hikmeti açıklayacak ve öğretecek kişi veya kişilerin her zaman vâr olacağı görüşündedir[134].

---

[130] Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne,* 1:s. 372-373.
[131] es-Sühreverdî, *El-Elvâhu'l-İmâdiyye - Hikmet Levhaları*, s. 13; Seyyid Hüseyin Nasr ve Olıver Leaman, ed., *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu, 1. bs, c. 2 (İstanbul: Açılım Kitap, 2007), s. 83.
[132] Ülken, *İslâm Felsefesi - Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri*, s. 201.
[133] es-Sühreverdî, *El-Elvâhu'l-İmâdiyye - Hikmet Levhaları*, s. 112-116.
[134] Kaya, "Sühreverdî", s. 506.

İslam düşünürleriyle beraber Sühreverdî'nin de hikmet ile kastettiği şey, aslında yalnızca zihinsel anlamda yapılan bir düşünce hareketi değil, varlığın ilahî boyutlarıyla kavranabilmesi anlamında "el-Hikmetü'l-İlâhiyye"dir. O'na göre bu "İlâhî Hikmet"in en ileri safhası ise hem aklî surette elde edilen bilginin yetkinliğini hem de rûhî bir arınmayı gerektirmektedir[135]. Sühreverdî'yle beraber, hikmet ehli olan bilge insanların filozof olarak görülmesinin yanı sıra, ârif ve mana ehli insanlar olduklarını da vurgulamak için "el-Hikmetü'l-İlâhiyye" kavramının kullanımı tercih edilmiştir[136].

En önemli eseri olarak kabul edilen "Hikmetü'l-İşrâk" da geçmişten günümüze süregelen hikmet geleneğine yer vermektedir. Antik Yunan ve İran hikmet geleneklerinin İslâm düşüncesinde buluştuğu nokta olarak kendisini görmektedir[137]. Zira eserlerinde kullandığı terimlerin kaynağı, söz konusu bu bölgelerle beraber hâlidî hikmet geleneğinin uzantılarıdır[138].

2.3.4. İlk Bilgeler

İnsanlık tarihine yön veren ilk bilgelerin (hikmet ehlinin) kimler olduğuna çeşitli kaynaklardan bakılacak olursa, Âdem(as) ile başlatılan bilgelik tarihinin, evlatları Şît(as) ve İdrîs(as) ile devam ettirildiği görülecektir[139]. Sonrasında bu hikmet silsilesi diğer Peygamberler ve onların öğrencileri aracılığıyla devam ettirilmiştir[140]. Peygamberlerin hikmete erişmede ilk basamağı oluşturmalarının sebebinin, İlahi vahye muhatap olmaları neticesinde çeşitli bilgiler edinmeleri ve insanların hayatlarına bu bilgelikleriyle yön vermeleri olduğu düşünülmektedir.

Âmirî ise, İslam düşüncesinde hikmetle (bilgelikle) nitelenen ilk kişinin Kur'an'ın ifadesine[141] dayanılarak "Lokmân Hekim" olduğunu ifade etmektedir[142]. Dilimizde "Hakîm" kelimesinin zamanla değişimi sonucunda "Hekim" olarak anılmış ve

[135] Nasr ve Leaman, *İslâm Felsefesi Tarihi*, 2007, 1:s. 44.
[136] Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd'ün Ölümüne*, 1:s. 277.
[137] Kutluer, "Hikmet", s. 508.
[138] Şihâbüddîn es-Sühreverdî, *Hikmetü'l-İşrâk - İşrâk Felsefesi*, çev. Eyüp Bekiryazıcı, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), s. XVII.
[139] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 92.
[140] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 28.
[141] "Andolsun ki biz Lokmân'a hikmet verdik." Lokmân, 31/12. Bkz. *Kur'an Yolu Meâli*, s. 411.
[142] Mahmut Kaya, çev., "Âmirî", içinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 205.

doktorluk vasfıyla daha çok bilinir olmuştur[143]. İnsân-ı kâmil konusunda hakkında daha ayrıntılı bilgiler verileceği için burada kısaca değinecek olursak; İslami kaynaklara göre Peygamber olduğu kabul edilen Davud(as)[144] zamanında yaşamış ve Şam bölgesi civarında hayatını sürdürdüğü bilgisi verilen Lokmân'ın, Yunanlı Empedokles'e hikmeti öğreten kişi olduğu söylenmektedir[145].

Çalışmamızda bu bilgelere yer vermemizin sebebi ise hikmetin genel manada insanlık tarihi boyunca düşünce dünyasında en başından beri vâr olduğunu ve bu varlığını da İlahi bir güç vasıtasıyla kazanıp devam ettirerek bilimsel ve kültürel değerlerin meydana geldiğini ortaya koymaya çalışmaktır.

2.3.4.1. Âdem(as) ve Şît(as)

Felsefenin başlangıç noktası, düşünmeye başlayan insan zihnidir. İnsanın düşünme eylemi ve hayatını anlamlandırma çabasının ilk insandan itibaren başlayacağı da bir gerçekliktir[146]. Bu noktadan hareket edildiği takdirde felsefenin Grek medeniyet havzasında ortaya çıkmadığı, ilk insan ve ilk peygamber olarak kabul edilen Hz. Âdem ile başladığının kabul edilmesi gereklidir[147].

Felsefe tarihçisi olarak bilinen Şemsüddîn eş-Şehrezûrî de, hikmet ehliyle ilgili bilgiler verdiği Nüzhetü'l-Ervâh isimli eserinde, bilgelerin ilki olarak insanlığın babası Âdem(as)'dan bahsetmektedir. Buna sebep olarak da O'na, Allah tarafından çeşitli sanatların ve bu sanatları icra etmek için gerekli olan aletlerin bilgisinin verildiği söylemektedir[148]. Kur'an'da geçen "Ve Âdem'e bütün isimleri öğretti."[149] (Bakara, 2/31) mealindeki ayetini de bu görüşüne dayanak olarak sunmaktadır[150].

---

[143] Çetinkaya, *Medîne'den Medeniyete*, s. 198.
[144] Hz. Davut ve Hz. Süleyman, Yahudilere göre peygamber değil, iki büyük kraldır. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Baki Adam, "Yahudilik", içinde *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, 5. bs (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), s. 85-95.
[145] Kaya, "Âmirî", s. 205.
[146] Ahmet Cevizci ve Kasım Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, 1. bs (Ankara: İSAM Yayınları, 2009), s. 31.
[147] Murtaza Korlaelçi, "Hikmet-Felsefe İlişkisi", içinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs (Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014), s. 334.
[148] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 132.
[149] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 5.
[150] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 132.

Daha sonra da Hz. Âdem(as)'in oğlu Şît(as)'ı ilk bilge "Birinci Urani"[151] olarak nitelendirmiştir[152]. Yunan'da Hermeslerin Hermesi[153] olarak bilinen İdrîs(as)'ın hocası olduğunu, hikmet ve şeriatın ilk kez O'ndan alındığını ifade etmektedir[154]. Fâtımîler zamanında yaşamış ve devlet hizmetindeki başarıları neticesinde "Emîr" ve "Mahmûdu'd-devle" unvanlarını almış[155] olan Mübeşşir İbn Fâtik, Muhtâru'l-Hikem adlı eserinde Şît(as)'a ve sözlerine yer vermiş, ayrıca Yunanlar tarafından "Birinci Urani (Uryâ)" ismiyle anıldığını ifade etmiştir[156]. Şît(as)'a ait olduğunu ifade ettiği sözlerden bazıları:

> *"Layık olmadığı hâlde bilge olarak anılmayı arzulayan kişi bilgeliğe haksızlık etmiştir; servet sahibi oldum diye kendisine bilge denileceğini sanan da öyle.*
> *Her şey cinsine çeker, insan da (iyi ya da kötü huylu olmada) kendi benzerini bulur."*[157]
> *"Dünya işinin en üstünü ve değerlisi övgü; ahiretteki en üstün şey ise sonunda kurtuluştur.*
> *Susmak ama cahillerle konuşmamak; yalnız kalmak ama kötülerle düşüp kalkmamak [iyidir].*
> *Bahtı az ama akıllı kimseye yakın olmak, malı çok ama cahil birine yakın olmaktan daha iyidir."*[158]
> *"Hikmet, sahibini tevazu tahtına mirasçı kılar. Varlığın bilgisine onunla ulaşılır. Ancak hikmetle niyet güzelleşir, rahmet iner, sultan adil olur, rıza istenir, sorgulama biter, görüşler ittifak eder, takva artar, iyilik çoğalır, hayırlar ortaya çıkar, günahlar azalır.*
> *Hikmete layık olmadığı halde onu isteyen zulmetmiştir; nimetlerle bilgeliğe ulaşacağını zanneden de zulmetmiştir."*[159]

Şît(as)'a ait olduğu ifade edilen bu sözlerden de anlaşılacağı üzere, dünya ve ahiret hayatındaki huzur ve refaha dair görüşleri, hikmet ehline ait sözlerdendir. Özellikle hikmet vasıtasıyla bireysel ve toplumsal anlamda hayır ve güzelliklerin artacağını, birlikte yaşama ahlâkının en üst seviyelere ulaşacağını ifade eden Şît(as), hikmet sahibi

---

[151] Yunan mitolojisindeki ilk gök tanrı olarak bilinen ve kozmik güçlere sahip "Uranüs (Uranos)"e izafe edildiği düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Azra Erhat, "Uranos", içinde *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), s. 290.
[152] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 134.
[153] Tanrıların ve Zeus'un habercisi olan Yunan tanrısı. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Azra Erhat, "Hermes", içinde *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), s. 140.
[154] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 134.
[155] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 9.
[156] İbn Fâtik, s. 32.
[157] İbn Fâtik, s. 36.
[158] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 138.
[159] Eş-Şehrezûrî, s. 140.

olmak için de ona layık olmak gerektiğini, verilen nimetlerin insanı hikmete eriştirmeyeceğini, insanların hikmete erişmesinin kolay olduğunu düşünmelerinin kendilerine ve insanlığa birer zulüm olacağını söylemektedir. Hikmet ehli olmayan insanların kendilerini bu noktaya erişmiş kişiler olarak görmeleri neticesinde hem kendilerine hem de çevrelerine nasıl olumsuz etkiler gösterdiği de herkesin malumudur. Şît(as)'ın da söylediği gibi, tevazu sahibi olmayan kişinin hikmet ehli olduğu söylenemez.

2.3.4.2. İdrîs(as)

Hem Nüzhetü'l-Ervâh'da hem de Muhtâru'l-Hikem'de insanlık tarihindeki ilk bilgeler arasında zikredilen bir diğer hikmet sahibi bilge ise İdrîs(as)'dır. Mısır'daki Münif (Memfis)[160] şehrinde doğduğu ve Yunanlar tarafından "Ermes" ya da "Hermes" ismiyle bilindiği ifade edilmektedir[161]. İdrîs(as), diğer ismiyle Hermeslerin Hermesi[162], Mısırlı ve Yunanlıların "İkinci Urani" olarak adlandırdıkları peygamberleri Ğûsâdîmûn'un (Agathodaimon)[163] öğrenciliğini yapmış ve bununla bağlantılı olarak da İdrîs(as)'a "Üçüncü Urani" denildiği ifade edilmiştir[164].

Bu bilgiler ışığında İslam düşüncesinde peygamber olduğuna inanılan Hz. Şît(as) ve Hz. İdrîs(as)'ın Yunanlar tarafında da peygamberliklerinin onaylandığı ancak onların sahip oldukları bu hikmetlerin, bir şekilde iletişime geçtikleri doğaüstü güçlere sahip bilge tanrılar tarafından verildiği ve kimi anlatımlarla da doğaüstü güçlere sahip mitolojik tanrılarla özdeşleştirildiği düşünülmektedir.

---

[160] Günümüzde Kahire'nin 25 km. güneyinde yer alan bölge. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. "Memfis haberi", Arkeolojik Haber, erişim 10 Mart 2021, https://www.arkeolojikhaber.com/haber-memfis-10195/.
[161] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 38.
[162] "Hermes" Süryanice "Âlim" anlamına geldiği için "âlimlerin âlimi" manası vardır. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Mahmud Erol Kılıç, *Hermeslerin Hermesi - İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, 1. bs (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010), s. 10.
[163] Agathos, Rumca iyi manasına, daimos ise cin, peri manasına gelmektedir. Toprağa bereket, şehirlere bolluk veren, lütuf Tanrısıdır. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Şefik Can, *Klasik Yunan Mitolojisi*, 3. bs (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1994), s. 390.
[164] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 154.

Hermes, Mısır'dan başlayarak bütün dünyayı dolaşmış ve hikmetlerini insanlara ulaştırmış, sonra doğduğu yer olan Mısır'a tekrar dönmüş ve bu dönüşünden sonra Allah'ın katına yükseltilmiştir[165]. Nitekim Meryem sûresi 57. âyette de *"Biz onu pek yüce bir makâma yükseltmiştik."*[166] buyrulmakta ve Hermes'le ilgili bu inanışla örtüşmekte olduğu düşünülmektedir. Müslüman düşünürler de İdrîs(as)'ın, ölmeden cennete girip ebedî hayata erdiğini kabul etmektedir[167].

Hermes, Allah tarafından kendisine verilen hikmet gereğince dünyayı dolaşırken, gittiği coğrafyalardaki insanları toplamda yetmiş iki dille olmak üzere, her birini kendi dilleriyle Allah'a çağırmıştır ve her birine özgü eğitim vermiştir[168]. Buradan hareketle İdrîs(as) zamanında yeryüzünde yetmiş iki milletten insanın yaşadığı düşünülebilir. Bir rivayete göre de yeryüzünü dolaşırken 108 büyük şehir kurmuştur. Bunların en küçüğü ise "er-Ruhâ" yani günümüzdeki "Urfa"dır. Aynı zamanda ilm-i nücûm'un (astronomi) da kurucusu olarak kabul edilmektedir[169].

Hermes'e, üç hikmet sahibi anlamında trismegistus[170] denilmiş ve bunun da karşılığı, O'nun nebi, kral ve filozof olması demektir. Diğer manasıyla kendisine mülk ve hikmet verilen üçüncü peygamberdir[171].

İdrîs(as)'dan nakledilen hikmetli sözlerden bazıları:

> *"Bilin ve emin olun ki Allah'tan hakkıyla sakınmak en büyük hikmet, en yüce nimet, hayra motive eden, anlayış ve akıl kapılarını açan bir sebeptir. Çünkü Yüce Allah kullarını sevince onlara akıl bahşetmiş, peygamberlerini Cebrail ile hususi kılmış ve böylece onlara dinin sırlarını ve hikmetin hakikatlerini açmış, böylece onlar da dalalete yaklaşmamış, doğru yolun takipçisi olmuşlardır.*

---

[165] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 38.
[166] Mahmut Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*, ed. Saffet Bakırcı, 1. bs (Konya: Armağan Kitaplar, 2017), s. 291.
[167] Ömer Faruk Harman, "İdrîs", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), s. 479.
[168] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 38.
[169] İbn Fâtik, s. 38; Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 156.
[170] Bazı Müslüman düşünürler "Müselles bil-hikme" olarak bunu anlamlandırır ve "Nübüvvet-Hikmet-Hilâfet" üçlüsünü kabul eder. Bazı düşünürlerse buradan üç ayrı Hermes olduğu manasını çıkarırlar. Ayrıntılı bilgi için; Bkz. Kılıç, *Hermeslerin Hermesi - İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*, s. 10.
[171] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 160; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 44.

Güzel ve iyi edeplerle bezenin. İşlerinizde iyi düşünün ve acele etmeyin, özellikle de kötülük yapanı cezalandırmak konusunda.
Hayâyı yüzünüzün ordusu, Allah korkusunu kalbinizin korkusu kılın. Sağlıklı ve istikamet üzere düşünün. Sonu pişmanlık olan şeylerden uzak durun. Bu yolları takip etmekle nefis, cehalete esir düşmekten, yeniliğin kölesi olmaktan kurtulup özgür olur."[172]

İdrîs(as)'dan nakledildiği ifade edilen sözler ışığında denilmiştir ki; insan yaşamı süresince kendisini, din sevgisini ve hikmet sevgisini birleştirmeye adamalıdır. Eğer böyle olursa başkalarına zor gelen dini ve dünyevi şeyler o kişiye kolaylaşacaktır. Bu özellik sayesinde ortaya çıkacak olan faziletin kıymeti, en değerli hazineleri süsleyen altın ve gümüşten daha fazla olacaktır. Çünkü dünya malı fânîdir, gelip geçicidir lâkin Allah katındaki faziletler bâkîdir, asla son bulmayacaktır[173]. Bu nedenle İdrîs(as)'a göre Allah'a iman ile hikmet ayrılmaz bir bütündür. Birinin yokluğu diğerinin de yokluğuna delalet eder ve aynı şekilde birinin varlığı diğerinin de varlığına sebeptir. Buradan hareketle İdrîs(as) demiştir ki: "Hikmet, ruhu yaşatır; Allah'a iman da hikmeti yaşatır; Allah'a olan imanın devamlı olması içinse dinin korunması gereklidir."[174]

İdrîs(as)'a göre hikmeti talep eden ve onu arayan kişinin hikmet isteği, sadece ve sadece hikmetin sahibi olmak ve o hikmetin sahibi olarak anılmak için olmamalıdır. Maddi ya da manevi bir beklenti içerisine girmeden hikmete talip olmalı, hikmetin özündeki üstün değerlerin varlığını idrak edebilmek için hikmeti aramalıdır. Eğer böyle bir arayış içerisine girip hikmete erişirse, işte o zaman hikmet her mutluluğun kaynağı, her güzelliğin vasıtası olur ve hiçbir kötülük barınacak bir yer dahi bulamaz[175]. Bu durum hayrın ve şerrin ne olduğunu insana idrak ettirir ve ilim kemâle erer. İlmi kemâl noktasına varan kişinin sahip olduğu hikmette kemâle ermiştir. Hikmetin kemâliyse insan için mutlu sondur. Zira hikmet, sedefte saklanmış inciye benzemektedir. Onu sadece ustalığa erişen dalgıçlar elde edebilir[176].

[172] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 162; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 46.
[173] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 164; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 48.
[174] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 50.
[175] İbn Fâtik, s. 54; Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 170.
[176] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 60.

2.4. Eski Grek Düşüncesinde Hikmet

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalarda, hikmetin İslâm düşüncesindeki teşekkülü üzerinde durulmuş olmakla beraber Yunan medeniyetinin de insanlığın tarih sahnesinde yerini aldığı ilk dönemlerden itibaren Şît(as), İdrîs(as) ve Lokmân(as) gibi hakîmler aracılığıyla hikmeti edindikleri ve sahip çıktıkları noktalarına değinmiştik. Bu nedenle, varlığın hakikatini arayan ve hikmetin peşine düşen kadim Yunan düşünürlerini de burada zikretme gereğini hissettik. Zira Yunan medeniyetinin bulunduğu coğrafyadaki felsefenin doğuşunun ve gelişiminin, hikmete gösterilen ilgi ve merakın semeresi olarak meydana geldiği düşünülmektedir.

M.Ö. 600 tarihinden itibaren Pisagor, Sokrates ve Eflatun gibi önemli filozoflar yaşadıkları kültür havzalarında kâinat ve insan üzerine derin düşüncelere dalmışlar ve önemli eserler ortaya çıkarmışlardır[177]. Grekçe, insanlığın o döneminde en değerleri diller arasındadır ve Yunanlıların kullandığı dildir. Yunanlılar için filozoflar, çeşitli ilim dallarındaki engin bilgileri ve insanları etkileyici özellikleri nedeniyle konum itibariyle insanlar arasında en üst noktada yer almaktadır. Onlara göre bilgelik bakımından en üstün beş kişi vardır. Bunlar; Empedokles, Pisagor, Sokrates, Eflatun ve Aristoteles.

Bu filozoflardan farklı olarak Miletli filozofların varlığını savunanlar da olmuştur[178]. Miletli Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes, İyonya okulunun temsilcileri kabul edilmiştir[179]. Eski Grek düşüncesinin ilk merkezi bu İyonya(Miletos) okuludur[180]. Ahmet Cevizci, ilkçağ felsefesi üzerine yazdığı eserinde Thales ile başlayıp Aristoteles'in ölümüyle son bulan bu dönemin "Helenik Felsefe" dönemi olduğunu söylemektedir[181].

[177] Gürbüz Deniz, "İlahiyat Fakültelerinde Felsefe ve Felsefe Tarihi Okutmak Neden Gereklidir", içinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs (Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014), 123.
[178] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, 96.
[179] Cevizci ve Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, 39.
[180] Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, 10. bs (İstanbul: Say Yayınları, 2016), 32.
[181] Cevizci, 29.

Eski Grek düşüncesinin ilk devirlerinde; kimi zaman mitoloji, kimi zaman din ve doğayı keşfetmeye yönelik eğilimler olmuşsa da Sokrates ve sonrasında gelenlerin siyaset ve ahlak gibi konulara eğildikleri ve sonrasında sistematik bir felsefenin meydana geldiği gözlemlenmiştir[182].

Bununla beraber söz konusu Yunan felsefesinde zamanla ilahî bağın zayıfladığı ve Tanrı ile bağlantısı bir şekilde kesilen düşünce tasavvuruna doğru bir yönelim söz konusu olduğu görülmüş, bu nedenle İslam düşünürleri tarafından eski Yunan felsefesine zaman zaman *"yitik hikmet"* olarak vurgu yapılmıştır[183].

2.4.1. Miletli Filozoflar

Doğruluğu hakkında bazı ihtilaflar olsa da[184] Şehrezûrî'nin aktardığına göre eski Grek düşüncesinde hikmetle anılan ilk kişi *Miletli Thales*'tir. İyonya okulunun kurucusu ve ilk filozoftur[185]. Mısır'da felsefe eğitimi gören ilk kişi olduğu için Yunanlılar tarafından önemsenmiştir[186]. Batı'da ilk *"doğa bilimci"* olarak kabul edilmektedir[187]. Yunanlılar tarafından *"her şeyi bilen, hikmet sahibi"* anlamındaki *"sofos"* unvanıyla anılan Thales'ten sonra *Miletli Anaksimandros* ve *Miletli Anaksimenes* hikmet ile anılan isimlerdir. Bu görüşe göre, Pisagor'a kadar bu unvan devam etmiştir[188]. Şehrezûrî'ye göre Yunan'da meydana gelen felsefî hareketliliğin ilk gelişimi bu şekilde olmuştur[189].

---

[182] Cevizci ve Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, 34; Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, 29.
[183] Rasim Özdenören, "Felsefece Düşünme ve Din", içinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs (Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014), s. 44.
[184] Cevizci ve Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, s. 31.
[185] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 33; Şehristânî, *El-Milel Ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler Ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, 3. bs (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), s. 287.
[186] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 100.
[187] Philip Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, çev. Ecem Çayırezmez, 1. bs (Ankara: Yakamoz Kitap, 2018), s. 13.
[188] Korlaelçi, "Hikmet-Felsefe İlişkisi", s. 331.
[189] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 104.

2.4.2. Hikmetin Beş Sütunu

Diğer bir görüşe göre de hikmet ile ilişkilendirilen, felsefenin başlangıcında etkili olduğu kabul edilen filozof Pisagor olmuştur[190]. Yukarıda değindiğimiz şekliyle felsefe ismini ilk kullanan kişi olduğu söylenmektedir. Pisagor'dan sonra ise önemli biri isim olarak Herakleitos kabul görmüştür. Daha sonra Epiküros, Empedokles, Sokrates, Eflâtun ve Aristoteles isimlerinin ön plana çıktığı görülmektedir[191].
Biz burada konumuz itibariyle Âmirî'nin, dilimize *"Sonsuzluk Arzusu"* olarak çevrilmiş *"el-Emed 'ale'l-ebed"* isimli eserinde yer verdiği ve *"hikmetin beş sütunu"* olarak ifade ettiği beş bilgeye değinmeye çalışacağız[192].

2.4.2.1. Empedokles

Âmirî'nin "el-Emed 'ale'l-ebed" isimli eserinde, eski Yunanda hikmetle anılan beş filozoftan bahsederken ilk zikrettiği isim, *Empedokles*'tir. Lokmân(as) ile olan dostluğu ve ondan öğrendiği hikmetler nedeniyle Yunanlılar tarafında bu vasıfla nitelendiğini aktarmıştır[193]. Bir diğer aktarıma göre, Hz. Davud(as) peygamber zamanında yaşadığı ve O'ndan da ilim öğrendiği aktarılmaktadır[194].

Çok sayıda eser yazdığı bilinen Empedokles, *"Doğa Üzerine"* isimli eseriyle bir doğa filozofu görüntüsü vermektedir. İçerisinde çeşitli dua ve kehanetlerin bulunduğu *"Arınmalar"* isimli eseriyle de, mistik karakterli bir tarafının olduğu düşünülmektedir[195]. Şöhretini, "hava, su, toprak ve ateş" ten oluşan dört öğenin, her şeyin temeli olduğu görüşüne borçludur[196].

---

[190] Cevizci ve Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, s. 41.
[191] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 106-108.
[192] Kaya, "Âmirî", s. 205-207.
[193] Kaya, s. 205; Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 108; Ebü'l-Hasan El-Âmirî, *Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed - Sonsuzluk Peşinde*, çev. Yakup Kara, 1. bs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 34.
[194] Şehristânî, *El-Milel Ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler Ve Felsefî Sistemler Tarihi*, s. 292.
[195] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 79.
[196] Cevizci, s. 79-80.

Felsefe ile ilgili yazdığı bir kitabı incelediğini aktaran Şehrezûrî, o kitapta derin bir ilmî zevk ve keşf ile karşılaştığını, ilahî ilimdeki başarısının yüksek olduğunu, bu nedenle hikmetinin felsefeyle bir bütün hâlinde bulunan "*nebevi hikmet*" olduğunu söylemiştir. Empedokles'e atfedilen sözlere göre; "Hikmete, felsefeye talip olmak şerefli bir iştir. Talip olan kişinin aklının, fikrinin ve zikrinin; temiz, lâtif ve berrak olması gereklidir. Zira hikmete erildiğinde akıl, ilahî nur ile aydınlanmaya başlayacaktır. Bu hikmet sayesinde kişinin yaşadığı âlemden ilâhî âleme yolculuğu başlayacaktır."[197]

2.4.2.2. Pisagor (Fisagor, Pythagoras)

Âmirî'nin ikinci zikrettiği isim ise, Hz. Süleyman(as)'ın öğrencilerinden Mısır'da eğitim gören ve onlardan hikmetli bilgiler edindiği söylenilen *Pisagor*'dur. Pisagor, buradan edindiği ilmî bilgileri Yunan'a götürmüş ve insanlara ışık olmuştur[198]. Şehrezûrî'nin bahsettiğine göre Pisagor ismi, Romalıların kullandığı dilde "Allah" ve "genç" kelimelerinin bir araya gelmesiyle "*Allah'ın genci*" manasına gelmektedir[199]. Kendisi bir eser yazmamış ama öğrencilerinden anlattığı hikmetleri raporlamalarını istemiştir[200]. İnsanın ruh dünyasına yönelerek nefsanî bir arınmayla ahlâkî bir hayat sürdürülmesi için çabalamıştır[201]. İtalya, Samos, Milet, Mısır, İrakliya gibi farklı diyarlarda yaşamış, Keldânîler ve farklı milletlerle karşılaşmış, bulunduğu her yerde hikmete talip olmuş ve neticesinde derin hikmetlere vâkıf olmuş Pisagor, kendisinden istifade eden kişi ve topluluklara, bilgeliği ile yön vermiş ve doğru bir istikâmette olmalarını sağlayarak yanlışa düşmekten korumuştur[202]. Zira felsefe onun için sadece bir mana arayışı olmaktan çok pratik hayatın anlamlı kılınması için gerekli olan bilgilere erişmeye vesiledir[203].

---

[197] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 144.
[198] Kaya, "Âmirî", s. 205; El-Âmirî, *Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed - Sonsuzluk Peşinde*, s. 34; Şehristânî, *El-Milel Ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler Ve Felsefî Sistemler Tarihi*, s. 296.
[199] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 198.
[200] Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 16.
[201] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 44.
[202] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 202; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 116,118.
[203] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 47.

Pisagor, insana faydalı hikmetler öğrenmesi konusunda yardımı dokunan kimselerin gerçek dostlar olduğunu ifade etmektedir[204]. Ayrıca sözlerinde semboller kullanmış ve manayı herkesin kendisinin keşfetmesini istemiştir[205]. Hikmete erişmiş bilge(hakîm), kendi zihnî yapısının taşıyabileceğinden fazlasını edinen ve bu bilgileri hakkıyla kullanabilen kişidir[206].

2.4.2.3. Sokrates

Âmirî, Pisagor'dan sonra Yunanlıların hikmetle nitelediği üçüncü ismin *Sokrates* olduğunu söylemektedir. Dünya zevklerine yüz çevirip Yunanlıların dinine karşı çıkmıştır. Hikmeti ise Pisagor'u takibine borçludur[207]. Sokrates'in kelime manası Yunanca "*adalete sımsıkı yapışan*" olarak kabul edilmiştir[208]. Aynı zamanda Sokrates, *"etik ve siyaset felsefesi"* kurucusu kabul edilmektedir[209].

Hikmetin kıymetini, yakut ve elmas gibi değerli mücevherlerden yansıyan ışığa benzetip, aklın doğru olanı düşünme melekesi olarak kabul etmiştir[210]. Hikmeti üstün bir mertebede temiz bir ilim olarak kabul ettiği için, kendi zamanında kâğıt olarak kullanılan ölü hayvan derilerine emanet bırakılamayacağı görüşünü savunan Sokrates, yalnızca berrak ve canlı zihinlerin o hikmeti taşıyabileceği düşüncesindedir. Bu nedenle de kendisi herhangi bir eser yazmamış veya yazdırmamıştır[211]. Bir diğer sebebiyse, yazılmış olan sözlerin etkisinin olmadığına inanmasıydı. O'na göre kâğıtlara yazılmış olan sözler, zihnî tembelliğe yol açmaktaydı[212]. Sokrates ile ilgili bilgilerin büyük çoğunluğu, öğrenci Eflâtun üzerinden günümüze taşınmıştır[213].

---

[204] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 128.
[205] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 220.
[206] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 134.
[207] Kaya, "Âmirî", s. 206; El-Âmirî, *Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed - Sonsuzluk Peşinde*, s. 34-36.
[208] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 240; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 162.
[209] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 132.
[210] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 214.
[211] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 240-242; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 162.
[212] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 134.
[213] Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 31; Cevizci ve Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, s. 54.

Tartışmalı bir hayata sahip olduğu düşünülen Sokrates'in ölümüne giden süreçte, edindiği hikmeti anlatmak; *"kendisini dinleyen halkı ve sevenlerini uyandırmak, hayatın anlamı ve gerçek iyi olanın üzerine düşündürmek"*[214] maksadıyla, Allah tarafından görevlendirildiğine inandırmıştır[215].

Pisagor gibi Sokrates de semboller kullanmıştır. Örneğin; *"Kaba, temiz şey doldur"* ifadesiyle insan aklını gereksiz ve çirkin şeylerle değil de anlayış ve hikmetle doldurması gerektiğini ifade etmiştir[216]. Hayatta hangi şeyin daha güzel olduğu sorusuna ise bilmediği bir hikmeti öğrenmek olarak cevap vermiştir[217]. İnsanın hikmet sahibi olmasını ise başkaları tarafından övüldüğü zaman sevinmemesine, eleştirildiği veya kötülendiği zaman da üzülmemesine bağlamıştır[218]. Bu yetkinliğe ulaşma zamanını da gene sembolik bir ifadeyle; *"Dört kulağın olduğu zaman: İkisiyle hikmeti dinlersin, ikisi de cahillerin saçmalıklarını duymazdan gelir"* diyerek cevaplandırmıştır[219].

2.4.2.4. Platon (Eflâtun)

Dördüncü isim ise *Eflâtun*'dur. O'da Sokrates'in çizgisini takip ederek Pisagor'un hikmetinden faydalanmıştır[220]. Beş sene Sokrates'in öğrenciliğini yapmış, dil ve şiir konusunda eğitim almıştır[221]. Sokrates öldükten sonra yerine geçen Eflâtun, "tevhit" ve "hikmet" ile ön plana çıkmıştır[222]. Bedenen güçlü ve iri yapılı olması sebebiyle[223], kelime olarak *"geniş ve kapsamlı"* manasına gelen Eflâtun[224], edindiği hikmeti insanlara anlatan çok sayıda eser meydana getirmiş, felsefenin bütün kolları ile

[214] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 143.
[215] Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 32.
[216] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 244; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 164.
[217] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 258.
[218] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 220.
[219] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 258.
[220] Kaya, "Âmirî", s. 206; Cevizci ve Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, s. 56; El-Âmirî, *Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed - Sonsuzluk Peşinde*, s. 36.
[221] Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 34; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 240.
[222] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 318; Şehristânî, *El-Milel Ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler Ve Felsefî Sistemler Tarihi*, s. 307.
[223] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 193.
[224] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 322.

ilgilenmiştir. Anlatımında sembollere yer vererek açık anlatımdan uzak durmuştur[225]. Bu yüzden bir anlamda Eflâtun'un da kendinden önceki filozofları takip ederek anlatmak istediği hikmetleri şifrelediği, yalnızca hikmete layık olan kişilerin manaları kavramasını hedeflediği söylenebilir[226].

Platon'un hikmeti elde edip öğrencileri vasıtasıyla insanlara aktarmasındaki hedefinin; aslında metafizik ve doğa felsefesinden yola çıkarak başladığı yolculuğuyla, insan hayatına yön veren pratik felsefe alanları sayılabilecek ahlak ve siyaset felsefesine nüfuz ederek, yaşam standartlarını erdemli bir devlet üzerine inşa edebilmek olduğu söylenebilir[227].

Altın ve gümüş ile kazancına kazanç katan ve bununla mutmain olan insanları bir kenara bırakıp hikmeti elde eden insanların peşinden gitmek gerektiğini ifade eden Sokrates'e göre, hikmet sayesinde nefsin ahlâkî yönleri meydana çıkar ve kandilin karanlık bir odayı aydınlatması gibi insan ruhu da hikmet ile aydınlanıp berraklaşır[228]. Akıl sahibi insan eğer hikmeti elde etmişse, elinden uçup giden dünyalıklarla meşgul olmayı bırakıp elinde olanların kıymetini bilir[229]. İnsanların hikmet arayışındaki yanlışa da değinen Eflâtun, "kara cahil" olarak tasvir ettiği hikmetin özüne vâkıf olamayan kişilerin, yanlış yol ve yöntemler ile hikmeti aradıktan sonra hikmete erişemeyerek yanlış kanaatlerde bulundukları söylemektedir[230].

[225] Eş-Şehrezûrî, s. 320.
[226] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 242; Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 324.
[227] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 190-191.
[228] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 244-246; Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 328.
[229] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 248.
[230] İbn Fâtik, s. 256.

2.4.2.5. Aristoteles

Son olarak Âmirî'nin zikrettiği hikmet sahibi beşinci isim ise *Aristoteles*'tir. O'da sahip olduğu hikmetin büyük çoğunluğunu, yirmi sene kadar yanında bulunduğu Eflâtun'a borçludur[231]. O'nun gibi Sokrates'i takip ederek evrensel bir hikmet arayışında olmuştur[232]. Şehrezûrî eserinde; "Aristo kelimesinin manasını "güzellik" olarak, "te"yi bağlaç ve "les" kelimesini "söylüyorsun" olarak" kabul edip *"Konuştuğun Güzellik"* manasını taşıdığını söylemektedir[233].

İbn Fâtik'e göre ise Aristoteles, Yunancada kelime manasıyla *"Üstün Yetkinlik"* demektir. Babasının vasıtasıyla gittiği Atina'da dokuz sene boyunca "okyanus" adını verdikleri, bütün hikmet ve erdemlerin elde edilebilmesi için gerekli görülen dilbilimin eğitimini almıştır[234]. Bu eğitiminin neticesinde geliştirdiği mantık ilmi ile daha çok anılan Aristoteles, bu disiplinin kurucusu sayılmış[235], Fârâbî'ye göre de bu başarısıyla zirve noktaya ulaşmıştır[236].

Zîrâ Aristoteles'e göre mantık, bilimin herhangi bir kolu değil, tam tersi bilimin araştırması gereken bir disiplin olduğu görüşündedir[237]. Aristoteles'in sahip olduğu hikmette en önemli noktayı ise psikoloji olarak kabul edilen ruhun araştırılmasıyla beraber ona ait bilgiler oluşturmaktadır[238].

Mahmut Kaya'nın aktardığı bilgilere göre Aristoteles, hikmetli manasına gelen *"sofist"* kelimesine; *"hikmet olmadığı halde, elindeki hikmet sandığı şeyle gösteriş yapan"* manasını vermiştir[239]. Bunun tam tersi olarak Aristoteles'in hikmete erme isteğiyse, insanlar arsında mertebesinin yüksek olması yahut ilimlerin künhüne vâkıf

---

[231] Kaya, "Âmirî", s. 206; Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 37; El-Âmirî, *Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed - Sonsuzluk Peşinde*, s. 38.
[232] Cevizci ve Küçükalp, *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*, s. 66; Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 305-306.
[233] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 348; Mahmut Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, 1. bs (İstanbul: Ekin Yayınları, 1983), s. 15.
[234] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 340; Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 350.
[235] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 317.
[236] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 348.
[237] Cevizci, *İlkçağ Felsefesi*, s. 315.
[238] Cevizci, s. 375.
[239] Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, s. 109,111.

olup onları kendi ihtiyârı altında kullanmak değil, tam tersi akıllı bir varlık olan insanın hak ve hakikati bilerek gerçekliğin aksine bir şey yapmaması gerektiğine olan inancıdır. O'na göre hikmet, nefislerin hangi hâl üzere olduğunu açıkça gösteren bir aynadır. Bu nedenle hikmete sahip olup bilge olarak anılan insanlar, hayatlarındaki olumsuzlukları yenerek, şerefli bir mertebeye erişirler. Nefsin elinde oyuncak olmamak için hikmeti bir tedbir olarak kullanırlar. Bu nedenle bilge (hakîm) olma isteğin gerçekleşmesi, insanın evvelâ zihnî güzelliğinin bir tezahürü olduğunu söylemektedir[240]. Aristoteles, hikmeti alkî bir fazilet hükmünde kabul edip bütün ilimlerin en üst seviyesi olarak görmektedir[241].

Hayatta meydana gelen olaylar karşısında, önceden hazırlamış hikmet aynasının kullanımı, bilge(hakîm) olan insanı kusurlu bir karar vermekten uzaklaştırıp eksiksiz bir neticeye vardırabilir[242]. Şehrezûrî'nin aktardığına göre, hikmet sahibi olduğu ifade edilen bu beş isimden sonra gelen filozoflar, Yunanlılar tarafından hakîm(bilge) olarak değil de hikmeti arayan, hikmeti seven kişiler olarak nitelenmiş ve genel olarak; tabip Hipokrat, şair Homeros gibi, sahip oldukları ilmî kabiliyet ile anılmaya başlanmışlardır[243].

Verilen bilgilerdeki önemli bir noktaya tekrar değinecek olursak; Eflâtun ve Sokrates'le beraber diğer filozoflar da eserlerini, çeşitli şekillerde şifrelemiş ve yer yer sembollerin bulunduğu, manası örtük bir dil ile yazmayı tercih etmişlerdir. Neden böyle bir hikmet aktarımı tercih edildiği hususunda ise üç temel sebep zikredilmektedir.

[240] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 362; İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 360.
[241] Kaya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, s. 244.
[242] İbn Fâtik, *Muhtâru'l-Hikem ve Mehâsinu'l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*, s. 390.
[243] Kaya, "Âmirî", s. 207; Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 112.

Buna sebep olarak öncelikle hikmet ehli olmayan kişilerin bu eserlerde bahsedilen derin ilmî mevzulara ulaşmalarını istememeleridir. Zira hikmete vakıf olup onu kötü amaçlarına âlet edebilecek kişiler de olacaktır.

İkinci sebep olarak, hikmeti arayan insanların bu gayretlerini dâima diri tutmaları ve her dâim hikmeti arama konusunda kararlı olmalarının gerekliliğidir. İçlerinde bu konularda gevşeklik gösterenler olursa, onlar bu hikmete erişemeyecek ve bu yolla hikmete layık olmayan kişilerle hakiki manada hikmeti sevenler birbirinden ayrılmış olacaktır.

Üçüncü sebep ise, hikmeti edinen kişinin nefsinin hevâ ve hevesine kanmayarak daima fıtratını bilemesi, bir anlamda içindeki benliğini arındırması ve kendisini istikâmet üzere yaşatmasıdır[244].

[244] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 112-114.

2.5. Eski Türklerde Hikmet

Hikmet perspektifli bir hayat görüşü üzerinde durduğumuz bu çalışmada, bakış açısının genişletilerek taşların biraz daha yerine oturtulabilmesi maksadıyla, Eski Grek düşüncesine de etkisi olmuş yahut olabileceği göz önünde bulundurulmuş üç Türk filozofunun varlığından da bahsetme ihtiyacı hissettik.

Zîrâ bununla ilgili bir araştırma yapıp, neticesinde çalışmalarını kitap haline getiren Mehmet Bayrakdar'a ve S. Hayri Bolay'a göre, gereksiz Yunan ve Batı hayranlığının önlenmesiyle beraber yanlış bilgilerin gün yüzüne çıkartılarak araştırma sahasının MÖ. 7. asra kadar götürülmesiyle, insanlık tarihinin düşünce teşekkülü daha iyi anlaşılacaktır[245]. Bu kapsamda söz konusu *"Yunanistan'da Saka Türk'ü Üç Filozof"* eserinde bahsedilen Toharis, Anaharsis ve Ammonius Saka isimli üç Türk filozofuyla ilgili hikmetten payımıza düşenleri alt başlıklarda not etmeye çalışacağız.

2.5.1. Toharis

Bayrakdar'ın kitabında bahsettiği ilk isim Toharis'tir. Sakaca asıl isminin ne olduğu bilinmeyen ve Yunanlılar tarafında "Okçu" manasına gelen lakabı Toharis (Toxaris) ile birlikte birçok kaynakta "Saka" yahut "Sakalı" olarak anılmaktadır[246]. Farklı kaynaklardan yaptığı araştırmalar neticesinde hakkında çok az bir bilgiye ulaşabildiğini aktaran Bayrakdar, MÖ. 6. asırda Atina'ya gelen Toharis'in sofistlerin öncüsü konumunda ve önemli bir ahlâk filozofu olduğunu, ayrıca tabiplik yönünün de bulunduğunu söylemektedir[247].

Kitaptaki çeviriler ve aktarılan düşünceler kapsamında baktığımızda, Toharis'in ahlâkî bir kişiliğin oluşumuna ilişkin görüşünün temelinde, düşünce ve eylem uyumu yatmaktadır.

[245] Mehmet Bayrakdar, *Yunanistan'da Saka Türk'ü Üç Filozof*, 1. bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2013), s. 9-13.
[246] Bayrakdar, s. 37.
[247] Bayrakdar, s. 98.

Bu düşünce ve eylem uyumundaki hikmetten doğan ahlâkî tavır, insan hayatına yansır ve insanî ilişkilerde bu yolla bir dostluk hâsıl olur. Toharis'e göre bunun hikmeti, insanlar arasındaki görünmeyen psikolojik ve metafizik uyumun görünür hâle gelmesidir[248].

2.5.2. Anaharsis

Kitaptaki ikinci filozof ise Anaharsis'tir. Anaharsis hakkında Toharis'e göre daha fazla kaynağa eriştiğini ifade eden Bayrakdar, O'nun Yunanca *"Yüce karizmatik kişi"* yahut *"Yüce ihsan sahibi"* gibi manalara gelen bir lakap ile bilindiğini söylemektedir[249]. Yunanistan'a gelişi hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamasa da Toharis'le tanışıyor olduğu ve O'ndan sonra Atina'ya geldiği görüşü vardır[250]. Hikmetli sözleriyle beraber ahlâka dair görüşleriyle bilinmekte olduğunu söyleyen Bayrakdar, aynı zamanda bazı felsefe tarihçileri tarafından, Yunan'da gelişen *"kiniklik, şüphecilik ve sofistlik"* gibi hareketlerin öncüsü olarak kabul edildiğini aktarmaktadır[251].

Anaharsis'e göre hikmet, kişinin bilgiliği ve bu bilgeliğin sebep olduğu ahlâklılığın bütünüdür. Zira nefsin arzuları, insan ruhunu ele geçirip kötülüğe ve ahlâksızlığa sürükler. Lâkin bilge kişi, edinmiş olduğu ilim ile ruhunu ahlâkî bir çizgide tutma becerisine sahiptir. Hikmet bu becerinin ta kendisidir. Anaharsis'e göre insanın eğitimiyle hikmet sahibi olması, onu diğer insanlara karşı düşman olmaktan korur[252]. Anaharsis, *"Dilinin, iştahının ve arzularının efendisi ol."*[253] ifadesiyle de insanın hikmeti bulacağı yolu göstermektedir.

2.5.3. Ammonius Saka

Kitapta son bahsedilen filozof ise Yunan dünyasında diğer iki filozofa nazaran daha çok tanınmış olan Ammonius Saka'dır. Zira doğumunun MS. 172-180 tarihlerine tekabül etmesiyle beraber *"Yeni-Eflâtunculuğun"* kurucusu olması, O'nun daha çok

[248] Bayrakdar, s. 99-100.
[249] Bayrakdar, s. 105-106.
[250] Bayrakdar, s. 108.
[251] Bayrakdar, s. 158-159.
[252] Bayrakdar, s. 162-163.
[253] Bayrakdar, s. 152.

bilinen bir filozof olmasına neden olmuştur[254]. Bazı öğrencileri tarafından bir eser yazmadığı aktarılmış ve bu yönüyle Sokrates'e benzetilmiş olsa da kendisine izafe edilen iki eserden söz edilmektedir. Bunlar; "Rûh Üzerine" ve "Rûh-Beden İlişkisi" isimli iki küçük eserdir[255].

Her ne kadar arkasında yazılı eser bırakmamış olsa da, farklı kaynaklardan edinilen bilgilere bakıldığında, felsefî düşüncelerinde yoğun metafizik bulunduğu aktaran Bayrakdar'a göre Ammonius Saka, bu nedenle felsefî düşüncesini *"İlâhî Hikmet"* manasına gelen *"Theosophia"* kavramını kullanarak ifade etmiştir[256]. Bayrakdar'a göre ulaşmak istediği bilgeliğin gerçekten teosofi, yani Tanrı merkezli bir hikmet olmasını istediği için tek bir felsefi görüş yahut Eflâtun gibi tek bir filozof ile yetinmemiş, Aristoteles'ten ve farklı filozoflardan da faydalanmış ve bu sayede Ammonius Saka'nın felsefî düşüncesinde bir çeşit eklektizm hâsıl olmuştur[257]. *"Tanrı Öğretmiş"* yahut *"Tanrı Öğrencisi"* gibi ifadeler kullanılsa da Ammonius Saka, kendisine *"Hikmet Seven"* denilmesini istemiştir[258].

Görüldüğü üzere Saka Türk'ü filozoflar, eski Grek düşüncesinin oluşum evrelerinde o bölgede yaşamış ve düşünce hayatına etki etmiştir. Söz konusu filozofların düşünce yapısında ahlâkî bir yaşam ile birlikte hikmetin ilâhî boyutu görülmektedir. İslam filozoflarıyla aynı ölçüde bir Allah inancına sahip olmasalar bile varlığın hikmetinde söz sahibi olan bir Tanrı'nın varlığı görüşü bu filozoflarda da hâkim konumdadır. Dertleri ise hikmeti elde ederek ahlâkî bir hayatla varlıklarını anlamlı kılmaktır.

[254] Bayrakdar, s. 169-176.
[255] Bayrakdar, s. 186-189.
[256] Bayrakdar, s. 196.
[257] Bayrakdar, s. 201-203.
[258] Bayrakdar, s. 209.

3. BÖLÜM: AHLÂK (الأخلاق)

3.1. Ahlâkın Tanımı ve Mâhiyeti

Birinci bölümde ele aldığımız hikmet konusunda olduğu gibi ahlâk bahsi de, insan hayatının her döneminde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Bu minvalden bakıldığında İslâm coğrafyasında genellikle dinî literatürde kullanılmakla beraber zamanla felsefî bir arayışın da önemli konularından biri olduğu görülecektir. Amelî felsefenin; ferdî ahlâk, aile ahlâkı ve toplumsal ahlâk olarak üç kısma ayrılmasının özünde de bu önem yatmaktadır[259].

İnsanların çeşitli gereksinimleri sebebiyle birlikte yaşıyor olmaları, onları bireysel olduğu kadar toplumsal olarak da bazı sorumluluklar içerisine sürüklemektedir. Örneğin bir dizesinde *"Gökten inmez hiçbir şey… Bütün yerden taşar; Kendi ahlâkiyle bir millet ölür, yâhud yaşar."*[260] ifadelerini kullanan Mehmet Âkif'e göre insanlığın varlığı yâhut yokluğu, bu ahlâk kaidelerine bağlıdır[261]. Buradan hareketle denilebilir ki; ahlâkî tavrını en doğru şekilde hayata geçirebilen bireylerden oluşturulan bir toplum, varlığını sürdürmeye devam edecektir. Zîrâ ahlâkın anlamlılığı, toplumsallık içerisinde aranmaktadır[262].

Varlık ve yokluk noktasından bakıldığı zaman önemli bir kavram olan ahlâk, konusu itibariyle kişiye ve topluma göre değişebilmekte olduğu için geniş kapsamlı ve genel-geçer tek bir tarif içerisine yerleştirilememiştir. Aynı zamanda çok derinlikli bir araştırma sahası olması nedeniyle ele alacağımız kısımlar, daha çok ahlâkın özünü aktararak ferdiyetten toplumsala doğru bir kavramlaştırmayı içerecektir. Bu kapsamda ahlâkın kaynağı ve kelime manasından yola çıkılarak farklı düşüncelerde ele alınış tarzlarına dair örnekler vermek, bizlere ahlâkın ne olup ne olamayacağı konusunda genel bir çerçeve sunacaktır.

---

[259] Mehmet Aydın, "Ahlâk", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), s. 10.
[260] Ersoy, "Yeis yok", s. 299.
[261] İmam-ı Gazalî, *İslâm Ahlâkı*, çev. Âkif Nuri, 9. bs (İstanbul: Sinan Yayınevi, 1996), s. 7.
[262] İhsan Fazlıoğlu, *Sözün Eşiğinde*, 1. bs (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), s. 72.

3.1.1. Ahlâkın Kelime Anlamı ve Özellikleri

Ahlâk, Arapça kökenli bir kelime olup *"mizaç, karakter, tabiat, huy"* gibi anlamlara gelen *"hulk"* kelimesinin çoğuludur[263]. *"İnsanda bulunan rûhî ve zihnî haller."*[264] olarak da tanımlanmıştır. Seciye olarak da ifade edilen huy, insan nefsinde hâsıl olmuş ve yerleşmiş bir melekedir. Bu meleke sayesinde hiçbir zorluğa yahut düşünüp karar verme gibi durumlara gerek kalmadan, çeşitli fiiller meydana gelmektedir[265].

Kısaca denilebilir ki ahlâk, insanların yaratılış gereği taşıdıkları özellikleri ile bireysel yahut toplumsal anlamda yaşamın güzelleşmesini amaç edinen kuralların uygulanmasıyla edinilen olumlu davranışlar bütünüdür[266]. Bu davranış bütünlüğü ise, sosyal hayat içerisinde birbirine bağımlı olan insan hayatının huzur ve sükûnet içerisinde yürütülebilmesinin en temel şartlarından birisi konumundadır.

Aklın sahip olduğu düşünce ve seçme kuvvetiyle, insan iradesi üzerinde egemenlik kurması neticesinde saadete vâsıl olma hâli, ahlâklılığın bir neticesidir[267]. İradenin işin içinde olması göstermektedir ki, bir davranışın ahlâkî boyutta olması; içten gelerek, kasıtlı bir şekilde yapılmasına bağlıdır. İnsanın korkması yâhut utanması gibi durumlarda yüz şeklinin değişmesiyle beraber o kişinin ahlâkî bir yapıda olduğu söylemek güçtür. Anlık bir davranış tepkisi olduğu için daha çok psikolojik bir davranıştır[268].

---

[263] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 9; Mustafa Çağrıcı, "Ahlâk", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), s. 1; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 236.
[264] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 17.
[265] Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri*, 5. bs (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016), s. 26; Hasan Hüseyin Bircan, "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem", içinde *İslâm Felsefesi - Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya, 6. bs (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018), s. 655; Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, s. 15-16.
[266] Ahmet Cevizci, *Etiğe Giriş*, 2. bs (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008), s. 3; D. Mehmet Doğan, "Ahlâk", içinde *Büyük Türkçe Sözlük* (Ankara: Rehber Yayınları, 1990), s. 18; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 9.
[267] Fazlıoğlu, *Sözün Eşiğinde*, s. 111.
[268] M. Yaşar Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, 2. bs (İstanbul: Nesil Yayınları, 1980), s. 26.

Nefes alıp vermek veya güneş ışığına bakamayıp gözlerin kamaşması ahlâk ile ilgili bir hâdise değildir. Lâkin iradesini olay anında kullanamasa da sorumlu tutulacağı hâdiseler de olabilir. Örneğin; uyuduğu sırada, hemen yanında bulunan gaz lambasını devirip yangın çıkmasına sebep olan kişi, ilk başta bu durumdan sorumlu tutulmasa bile yatmadan önce gerekli tedbiri almayıp ihmâlkâr davrandığı için ahlâkî yönden sorumlu tutulması gereklidir[269].

3.1.2. Ahlâkın Kaynağı

İfade edilmesi gereken önemli bir husus, ahlâkın kaynağının ne olduğu, nereden neşet ettiğidir. İslâmî literatürde, insanı kemâle erdirecek olan ahlâk ilkelerinin dinden hâsıl olduğu[270] noktasında görüş birliği mevcuttur. Bu sebeple *"Kişi, bilmediğinin câhilidir."* sözünden hareketle, insanlara İslâm ahlâk ilkelerinin anlatılması ve fazilet sahibi kişi ve toplumlardan örneklerinin verilmesi son derece elzemdir[271].

Zîrâ ahlâkî ilkelerin, insanları huzur ve sükûnete götürdüğü zaman dilimlerine bakıldığında, kâhir ekseriyetinde inancın kuvvetli olduğu görülecektir. Bunun tam tersi olarak, inancın zayıfladığı zaman dilimlerinde ise ahlâkî yaşam yerine rezîletlerin arttığı görülecektir. Bu kuvvetli bağ göstermektedir ki ahlâk ile inancın birlikteliği son derece önemlidir[272].

Yıllardır süregelen iyiliğin ne olduğuna dair tartışmalar olsa da, mutlak anlamda genel geçer bir ahlâk profili çizilememiş; bugün iyi ve güzel olan bir davranış, geçmiş toplumlar tarafından kötü olarak karşılanabilmiştir[273]. Bu yüzden ahlâkî sistemler gözlemlendiği takdirde; kişisel zevklerin, çeşitli psikolojik ve sosyolojik hâdiselerin artık toplumsaldan bireysele dönüşen bir çağdaş ahlâk anlayışını meydana getirdiği, inancın güçlü ve kuvvetli olmasına bağlı olarak bireysel ahlâk anlayışlarında farklılıklar yaşandığı söylenilebilmektedir[274].

---

[269] Kandemir, s. 26.
[270] Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 18.
[271] Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 8.
[272] Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 19.
[273] Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 10.
[274] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 237.

Keza bazı ahlâk düşünürleri, vicdanın insan için bir kontrol merkezi olduğunu ve iyi ile kötüyü birbirinden vicdanı sayesinde ayırabileceğini söylemekte, kimiyse akıl süzgecini ön plana koymaktadır. Lâkin insanların menfaatlerinin ağır basmaya başlaması veya nefislerin kötülük yapmaktan zevk alır hâle gelmesi gibi sebeplerle vicdan ve akıl, kontrol mekanizma sisteminde işlevsiz duruma gelebilmektedir[275].

Bu noktada dînî kontrol mekanizmalarının önemi ortaya çıkmaktadır. Zîrâ otoritesi kabul edilmiş din kaynaklı bir sistemde üstün ahlâk ilkelerini belirleyen kurallara uyulması, orada bencilliği yâhut nefsânî heves ve arzuların peşinden sürüklenmeyi engelleyecektir. Bu sayede ahlâkî tutum ve davranışlar hem genel geçer bir hüviyet kazanacak hem de insanlar için kemâlâta doğru bir yol çizilmiş olacaktır[276].

Bu sebeple, İslâm düşüncesinin temel yapıtaşları olan Kur'ân'a ve hadise dayanan ahlâkî ilkelere[277] temas etmemiz, zihinlerdeki soru işaretlerine birer yanıt olabilmesi noktasında önemli görülmektedir.

[275] Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 35-36.
[276] Kandemir, s. 37; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 237.
[277] Çağrıcı, "Ahlâk", s. 1.

3.2. Kur'ân'da ve Hadiste Ahlâk

İslâm dini, ırklara yahut toplumlara göre değişmeyen muhkem ve dinamik ilkeleri içerisinde barındıran bir ahlâk sistemine sahiptir. Bu ilkeler bütününde, literatürde helâl ve haram kavramları olarak yer alan ve insanların yapıp-etmelerinin neticelerinde ortaya çıkacak olan mükâfat ve cezalar, bu sistemin içselleştirilmesini ve kalıcı bir hâle getirilmesini sağlamıştır[278]. Zîrâ Kur'ân'ın, başlı başına bir irşad kitabı olması sebebiyle insanlara doğru yolu gösterip onları kötü hâl ve durumlardan uzak tutmak suretiyle ahlâklı bireylerden oluşan ahlâklı toplumlar inşa etmek gibi bir maksadı bulunmaktadır[279].

Bu nedenle İslâm ahlâkının amacı, insanın yaratılıştan sahip olduğu kötü huylarını çeşitli yol ve yöntemlerle törpüleyip iyi huyların içselleştirilerek özüne yerleşmesine imkân vermek ve bu sayede insanların varlık âlemindeki en yüksek olgunluğa erişmesini sağlamaktır[280]. Kur'ân ve Hz. Peygamber çizgisi bu noktada insanlara yol gösterici bir konumdadır. Nitekim Kalem suresi dördüncü ayette Hz. Peygamber'e ithâfen:

وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ

"Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin."[281]

buyrulmuştur. Burada üstün bir ahlâk ile kastedilen şey ise Kur'ân ahlâkıdır. Nitekim Hz. Âişe(r.a) *"Rasûlüllah'ın(s.a.v) ahlâkı Kur'ân'dı."*[282] demiştir. Bir hadiste ise Hz. Peygamber; *"Muhakkak ki ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim."*[283] buyurmuştur[284]. İşte bu sebeple, Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber özelinde hadislerin, ahlâkî bir bütünlük içerisinde ele alınıp incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

---

[278] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 237-238; Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 15; Çağrıcı, "Ahlâk", s. 2.
[279] Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 353; Mustafa Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, 2. bs (İstanbul: Dem Yayınları, 2012), s. 175.
[280] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 238; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 173.
[281] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 563.
[282] "Müslim, Müsâfirîn, 139" Bkz. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 6. bs, c. 5 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), s. 430.
[283] "Muvatta, Hüsnü'l-hulk, 8" Bkz. İmam Mâlik, *Muvatta'*, ed. Vecdi Akyüz, 1. bs, c. 4 (İstanbul: Beyan Yayınları, 1994), s. 255.
[284] Çağrıcı, "Ahlâk", s. 1; Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, s. 21.

3.2.1. Allah'a Karşı Ahlâkî Davranışlar

İslâm ahlâk ilkelerinin dinamik yapısının esas kaynağını, Kur'ân'ın başlıca kavramlarından olan imân oluşturmaktadır. Zîrâ insanın Allah'a karşı olan ahlâkî sorumluluğu imân ettikten sonra başlamaktadır. İmân etmenin zıttı konumunda olan küfür ise Allah'ı inkâr etmek manasına geldiği için bir anlamda ahlâksızlığın başlangıcıdır[285]. Bu imân gereği, yerine getirilmesi gereken bir takım ahlâkî ilkelere kısaca göz atmak, konunun anlaşılması için faydalı olacaktır.

3.2.1.1. Takvâ

Takvâ kelimesinin kökeninde *"bir şeyi, eziyet ve zarar veren şeylerden korumak"* manası vardır. Sözlükte *"korkma, sakınma, bilinçli davranma, uyanıklık, dikkatli olma"* gibi anlamlara gelen takvâ kelimesi, terim olarak *"nefsi günaha götüren şeylerden korumak"* manasındadır[286].

ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَۛ فِيهِۛ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَۙ (Bakara, 2/2) *"İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, günahtan sakınanlar için bir rehberdir."*[287] *a*yetinde ifade edilen günahtan sakınan kişiler, takvâ sahipleridir. Kur'an'ın takvâ sahibi olan kişiler için bir rehber olduğunun ifade edilmesi, insan hayatında gerekli olan ahlâk ilkelerinin varlığından kaynaklanmaktadır[288]. Zîrâ Kur'an-ı Kerîm, *"takvâ ahlâkına bağlı olarak yaşamak isteyenlere yol göstermek için gönderilmiştir."*[289]

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اِنْ تَتَّقُوا اللهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَاناً وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْۜ وَاللهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (Enfâl, 8/29) *"Ey iman edenler! Allah'a saygıda (takvâ) kusur etmezseniz, O size bir temyiz kabiliyeti verir, kötülüklerinizi örter ve sizi bağışlar. Allah büyük lutuf sahibidir."*[290] ayetinde ise takvâ sahibi olarak kulluk edenlerin ödüllendirilecekleri müjdesi vardır.

---

[285] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 240.
[286] D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 8. bs (Ankara: Rehber Yayınları, 1990), s. 1054; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 1028; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 349; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 240.
[287] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 1.
[288] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 6. bs, c. 1 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), s. 70-71.
[289] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 6. bs, c. 2 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), s. 683.
[290] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 179.

Takvânın çıkış noktası Allah'a imân olduğu için, devamında iyi olan şeylerin Allah'ın emri olduğunu bilen insan, yasakladığı şeylerin de mutlak anlamda kötü olduğunu idrâk edecektir. Helal ve haram kavramlarının içselleştirilmesi neticesinde davranışlarını ilâhî iradenin buyruklarına göre kontrol edecektir[291]. Hz. Peygamber de, *"Kul, sakıncalı olana düşmemek için sakıncasız olandan da çekinmedikçe takvâ sahibi olamaz."*[292] buyurarak, bu durumu açıkça dile getirmiştir. Bu anlamlarıyla takvâ, Allah ile kul arasındaki bağı olumsuz etkileyecek hâl ve davranışlardan kaçınmak için gerekli olan ahlâkî bir ilkedir.

3.2.1.2. Zikir

Zikir kelimesi, sözlükte *"anmak, hatırlamak, söz konusu etmek, zikretmek, dile getirmek, öğüt, nasihat"* manalarına gelmekte ve hem dil ile hem de kalp ile yapılmaktadır[293]. Dil ile yapılan zikirle, Allah'ı anmak yahut bir ibadeti edâ etmek söz konusu iken kalp ile yapılan zikirde Allah'ı ve kâinâtı tefekkür söz konusudur[294].

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ اِيمَاناً وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (Enfâl, 8/2) *"Müminler o kimselerdir ki, Allah'ın adı anıldığında yürekleri titrer, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda bu onların imanlarını arttırır. Onlar yalnızca rablerine güvenirler."*[295] ayetinde de ifade edildiği gibi, imân etmiş kulların Allah'ı zikri ile kalpleri titremesi, onların içselleştirdikleri duyguların meydana çıkmasını ve o duygularıyla Allah'a kulluk ettiklerini göstermektedir.

اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللهِ اَلَا بِذِكْرِ اللهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (Ra'd, 13/28) *"Bunlar, iman edenler ve Allah'ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah'ı zikrederek huzura kavuşur."*[296]

---

[291] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 241.
[292] "İbn Mâce, Zühd, 24" Bkz. Haydar Hatipoğlu, çev., *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, 1. bs, c. 10 (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012), s. 487; "Tirmizî, Kıyâme, 19" Bkz. Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, çev. Abdullah Parlıyan, 1. bs, c. 2 (Konya: Konya Kitapçılık, 2004), s. 282.
[293] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 1187; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 234; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 400; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1193.
[294] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 243.
[295] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 176.
[296] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 251.

Allah'ı zikrettiği zaman duyguları coşan ve huzura eren bir insanın, Allah'ın razı olacağı hâl ve davranışları sergileyeceği muhakkaktır. Bu noktada zikrin, gönlü huzursuz bir hayat süren insanın sıkıntılarından kurtulacağı bir adım olduğu söylenilebilir. Zikir vasıtasıyla insan, iç huzurunu ilâhî irade ile sağlayarak ahlâkî davranışlara daha kolay yönlenebilmektedir. Zîrâ devamlı surette Allah'ı zikreden bir insan, her davranışında kendisini görüp-gözeten bir ilâhî kudret olduğunun bilincinde olarak, hâl ve hareketlerini düzenler, ahlâkî açıdan doğruluğu kabul edilmiş davranışlarda bulunmaya gayret gösterir[297].

3.2.1.3. Şükür

Şükür kelimesi sözlükte *"görülen bir iyiliğe karşı söz ve danış ile hoşnutluk göstermek, minnettarlık, yapılan iyiliğin kıymetini bilmek, nimet ve iyiliği anıp sahibini övmek"* gibi manalara gelmektedir[298]. Genel anlamda İslâm ahlâk literatüründe şükür kelimesi, Allah'a karşı saygının ve had bilmenin nişânesidir. Allah'ın verdiği nimetler karşısında bir anlamda gönül borcu hissetmenin, gönle dolan teşekkür duygusunun söz ve davranışlarla gösterilmesidir[299]. Şükretmenin tersi ise nankörlüktür. Zîrâ verilen nimetlere teşekkür etmemek ahlâkî bir yoksunluktur. İbrahim suresi 7. ayette:

وَاِذْ تَاَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ اِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ *"Hani rabbiniz, 'Eğer şükrederseniz size (nimetimi) daha çok vereceğim, nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım pek şiddetlidir!' diye bildirmişti."*[300] ifade edildiği gibi, şükretmeyen insanların karşılaşacağı şey ise ilâhî azaptır.

وَهُوَ الَّذِي اَنْشَاَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْئِدَةَ قَلِيلاً مَا تَشْكُرُونَ (Mü'minûn, 23/78) *"Sizi gözler, kulaklar ve akıllarla donatan O'dur. Ne de az şükrediyorsunuz!"*[301] ayetiyle Müslümanlara ilâhî bir ikazda bulunulmaktadır. Zîrâ şükür, nimetlere karşılık gelişen bir hâl olduğuna göre, verilen her nimetin de ayrı bir şükür yolu var demektir.

---

[297] Özafşar vd., "Zikir - Allah'ı Anmak", s. 88.
[298] Develliođlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 1005; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 344; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* s. 1043.
[299] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 244; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 344.
[300] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 255.
[301] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 346.

Canlı varlıklar arasında insanlığın en ayırt edici özelliği olarak verilen akıl nimetinin şükrü; Allah'ı tanımak, bilmek, idrâk etmek için çabalamak denilebilir. Kalbin şükrü ise, içini kötü hasletlerden temizlemektir. Dilin şükrü Allah'ı anmak, bedenin şükrü ise ibadet etmektir[302].

Bu noktada ifade etmek gerekir ki, İslâm ahlâkına göre bir hayat sürmek isteyen insan, Allah'a imân ettikten sonra kendisine verilen nimetlerin daima şükrü için çabalayacak ve bu sayede ahlâkî bir dinamizm kazanacaktır. Ne tek bir dil ile şükür ifadesi ne de bedenle yapılan tek bir ibadet Allah'a olan gönül borcunu ödemeye yetmeyecektir. Hz. Peygamber *"İnsanlara şükretmeyen kimse Allah'a da şükretmez"* (Ebû Dâvûd, Edeb, 11; Tirmizî, Birr, 35) buyurarak, şükretmenin sadece Allah ile olan bağı kuvvetlendirmekle kalmadığını, aynı zamanda sosyal yaşama da etki ettiğini açıkça ifade etmiştir.

3.2.1.4. Tevekkül

Sözlük anlamı *"vekil kılmak, güvenmek, dayanmak, işi başkasına havâle etmek"* olan tevekkül, terim olarak *"bir taraftan meşru bir çabayı gösterirken diğer taraftan da Allah'a dayanıp güvenmek ve işin sonunu O'na bırakmak"* demektir[303]. Müslümanların, vazifeleri gereği üzerlerine düşen sorumluluklarını yerine getirmeleri, sonrasında da "armut piş ağzıma düş" demeden işin neticesini Allah'a havale etmek kastedilmektedir. Vazife sorumluluğu esas olan şeydir[304].

وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُّ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ فَهُوَ حَسْبُهُّ اِنَّ اللهَ بَالِغُ اَمْرِهِّ قَدْ جَعَلَ اللهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْراً (Talâk, 65/3) *"Ve ona hiç beklemediği yerden rızık verir. Kim Allah'a dayanıp güvenirse Allah ona yeter. Şüphesiz Allah dilediği şeyi sonuca ulaştırır. Allah her şey için bir ölçü koymuştur."*[305]

[302] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 244-245; *Kur'an Yolu Meâli*, s. 255.
[303] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 1101; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 247; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 365; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1089.
[304] Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 81.
[305] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 557.

اَلَيْسَ اللهُ بِكَافٍ عَبْدَهٗ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهٖ (Zümer, 39/36) *"Allah kuluna kâfi değil mi? Öyleyken onlar kalkmış seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar."*[306]

Yukarda görüldüğü üzere, Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde tevekkül etmenin önemine vurgu yapılmıştır. Olmuş ve olacak olan şeylerin korku ve endişesini bertaraf edecek bir güven duygusunun nasıl hâsıl olacağını, şeytanın yâhut şeytanın görevini üstlenmiş olan insanların, Müslümanları ahlâkî çizgide bir hayat yaşamaktan alıkoyamayacakları üzerinde durulmuştur[307].

فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللهِ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ (Âl-i İmrân, 3/159) *"...karar verince de Allah'a güven, doğrusu Allah kendisine güvenenleri sever."*[308] ayetinde evvela karar almak sonra da tevekkül etmek gerektiği ifade edilmiş, böyle yapılanların Allah katında sevgiye lâyık oldukları vurgulanmıştır. Hz. Peygamber de bir hadisinde *"Önce deveni bağla sonra Allah'a tevekkül et"* (Tirmizî, Kıyâmet, 60) buyurmuş ve Müslüman bilincine, ahlâkî olarak herkesin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesi gerektiği düşüncesini yerleştirmeyi hedeflemiştir[309]. Bu sayede insan iradesi ahlâkî bir çizgide cereyân edecek ve ahlâk dışı yollara tevessül edilmesinin önüne geçilmiş olacaktır.

3.2.2. Bireysel ve Toplumsal Ahlâk

İslâm ahlâkının dinamik bir yapısından daha önce söz etmiştik. İnsanların kendilerine ve çevrelerine karşı takınacağı ahlâkî tutum ve davranışlar, esâsında Allah'ın emirlerini yerine getirmek anlamına geleceği için, hem beşerî hem de dînî bir mükâfat elde edileceği söylenebilir. Zîrâ Ahmed İbn Hanbel'den aktarıldığına göre Hz. Peygamber, *"Cennete gitmek ister misin?"* diye sorduğu bir sahâbîsine *"Kendin için istediğini, kardeşin için de iste."*[310] buyurmuş ve ahlâkî tutumlarımızda göz önünde bulundurmamız gereken ilkeyi açıkça ifade etmiştir.

[306] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 461.
[307] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 248.
[308] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 70.
[309] Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 85.
[310] Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 375.

Bu bağlamda ilâhî bağı diri tutacak ilkeleri gördükten sonra şimdi de tabiri caizse, kâinâtın her bir zerresine karşı, insanların sahip olması gereken ahlâkî ilkelere göz atmamız elzemdir. Lâkin ahlâkî kâidelerin çokluğu nedeniyle bunları da beş başlık altında inceleyeceğiz.

3.2.2.1. Doğruluk – Dürüstlük

İslâmî literatürde bu konudan bahsedilirken *"sıdk"* ve *"istikâmet"* kavramları birlikte kullanılmaktadır. Bunlardan türeyen kavramlardan biri de *"sâdık"* olma hâlidir. Sıdk kelimesi sözlükte *"doğruluk, gerçeklik, temiz kalplilik"*[311] anlamlarına gelmekteyken terim olarak *"insanın, söz ve davranışlarıyla niyet ve inancında doğru, dürüst ve iyilikten yana hareket etmesi"*[312] ve *"öz ile sözün, söz ile davranışın birbirine uyması, kişinin olduğu gibi görünüp göründüğü gibi olması, samimi davranış, içtenlik"*[313] gibi manalara gelmektedir. İstikâmet ise sözlükte *"yön, doğruluk, doğru hareket"*[314] anlamına gelirken, terim olarak *"inanç, niyet, düşünce ve davranışta doğruluk ve dürüstlüğü; Allah'a yönelme ve O'nun buyruklarına uygun davranma hususunda devamlı ve tutarlı olmayı"* ifade etmektedir[315].

وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا (Meryem, 19/50) *"Onlara da rahmetimizden bağışlarda bulunduk ve onlara hak ettikleri yüksek bir övgü ile anılmayı nasip ettik."*[316] ayetinde *"yüksek bir övgü"* olarak tercüme edilen *"lisân-ı sıdk"* (doğruluğun dili) tamlaması, *"doğruluktan yana üstün bilinmeleri, yani iyi anılmaları"* manasındadır[317].

فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْا ۚ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (Hûd, 11/112) *"Senin yanında hak yola dönenlerle birlikte, sana buyurulduğu gibi dosdoğru ol! Siz de azıp sapmayın. Allah, yaptıklarınızı çok iyi görmektedir."*[318]

---

[311] Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 988; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 948.
[312] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 250.
[313] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 330.
[314] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 458; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 544.
[315] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 4:s. 739.
[316] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 307.
[317] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 6. bs, c. 3 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), s. 602-603.
[318] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 233.

فَلِذَٰلِكَ فَادْعُ ۖ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ ۖ (Şûrâ, 42/15) *"İşte bunun için sen çağrına devam et ve emrolunduğun gibi doğru çizgini sürdür…"*[319] ayetlerinde ifade edildiği gibi, istikâmet üzere olmak, yani doğru bir hayat çizgisi üzerinde yürümek ilâhî bir buyruktur.

İslâm ahlâk düşüncesinde, "*Fazilet iki aşırılığın ortasıdır"* şeklindeki ifadeden hareketle, dosdoğru olmak manasında kullanılan istikamet kavramına *"itidal sahibi olma, aşırılıklardan kaçınma"* manaları yüklenmiştir[320]. Hz. Peygamber'de bir hadisinde *"Allah'a inandım de, sonra da dosdoğru ol"*(Müslim, İmân, 13) buyurarak, bu ilkeler dâhilinde bir hayat sürmemiz gerektiğini vurgulamıştır. Bu noktada denilebilir ki; doğru bir hayat çizgisi ancak ahlâkî ilkelere uymakla mümkündür.

"Hiç şüphe yok ki doğruluk iyiliğe (birr'e) götürür. İyilik de cennete götürür. Kişi doğru söyleye söyleye Allah katında sıddîk (doğru sözlü) diye yazılır. Yalancılık kötülüğe götürür. Kötülük de cehenneme götürür. Kişi yalan söyleye söyleye Allah katında kezzâb (çok yalancı) diye yazılır." (Buhârî, Edeb 69; Müslim, Birr 103, 104)

Yukarıda verdiğimiz hadiste de görüleceği üzere Hz. Peygamber, doğru ve dürüst bir hayat süren insanın hem dünyada hem de ahiret hayatında kazananlardan olacağını, tam tersi yalan söyleyip güvenilir olmayan ahlâk yoksunu insanlarınsa kaybedenlerden olacağını açıkça ifade etmiştir. Doğruluğu düstur edinip dürüst bir şekilde hayat süren insanların oluşturduğu bir toplumda, ikiyüzlü insanların varlığına rastlanılmayacaktır. Bu nedenle doğru ve dürüst bir hayat sürmek, yalnızca bireysel olarak değil aynı zamanda toplumsal olarak da önemli bir ilkedir. Bu nedenle doğruluğun söz ve davranışlarda bir bütün haline gelmesi, İslâm ahlâkının önde gelen esaslarındandır[321].

3.2.2.2. Adâletli Olmak

Adâlet sözlük anlamıyla *"doğruluk, eşitlik, denklik, aşırılıktan uzak ve dengeli olma, her şeye hakkını verme, düzenli ve dengeli davranma"* manasında, terim olarak da *"dinen zararlı olan şeylerden kaçınmak suretiyle hak olan yolda dosdoğru biçimde*

[319] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 483.
[320] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 4:s. 739-740.
[321] Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 238; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 250-251; Hatice Şahin, *Kur'ân'da "Takvâ" Kavramı*, 1. bs (Samsun: Etüt Yayınları, 2011), s. 178.

devam etme" manasındadır[322]. Bu nedenle adâlet, bireysel ve toplumsal hayatta birlik ve beraberliği sağlayacak, insanların keyfi istek ve muamelelerine kapılmadan huzur ve sükûneti temin edecek ahlâkî bir eylemdir[323].

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلّٰهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰى اَلَّا تَعْدِلُوا اِعْدِلُوا هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى وَاتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ (Mâide, 5/8) *"Ey iman edenler! Allah için hakkı ayakta tutun, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Herhangi bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi adaletsiz davranmaya itmesin. Adaletli olun; bu, takvâya daha uygundur. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır."*[324] ayetinde adâletin toplumsal hayatın dengesini sağladığı açıkça ifade edilmiştir. Bu minvalde Hz. Peygamber(s.a.v.)'in şu sözü toplumsal hayattaki bütünlüğü bir kez daha göstermektedir: *"Yönettikleri insanlara, ailelerine ve sorumlu oldukları kişilere karşı adaletli davrananlar, Allah katında, Rahman'ın yanında nurdan minberler üzerinde ağırlanacaklar."*[325]

وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا (En'âm, 6/152) *"Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin."*[326] ayetinde, insanların kendilerine yakın gördükleri kişilere karşı hissettikleri sevgi yâhut acıma gibi duygularla zaafa düşmeyerek haksızlık yapmamaları, ahlâk ilkelerine aykırı davranışlardan korunmaları için uyarıda bulunulmuştur.

"Bir şeyi yerli yerine koymak" manasıyla adâlet, hak edene hakkının verilmesi için çabalamak demektir. Yukarıdaki ayetlerde de ifade edildiği şekliyle, karşımızda düşman bile olsa nefsimizle değil, adâletin getirdiği ilkeler çerçevesinde davranışlarımızı düzenlememiz gereklidir. Zîrâ Kur'an'da adâletin tecelli etmediği durumlarda ortaya çıkacak olan zulüm, kesinlikle kabul edilmeyen bir durumdur[327].

[322] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 8; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* s. 8; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 4.
[323] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 251.
[324] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 107.
[325] "Nesâî, Âdâbü'l-kudât, 1" Bkz. Özafşar vd., "Zikir - Allah'ı Anmak", s. 405.
[326] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 148.
[327] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 251.

Bu durumun bir örneği olarak, Buhari'de geçen Hz. Âişe'den nakledilen bir rivayette; Mahzumoğulları kabilesinden Fâtıma adında bir kadın hırsızlık yapmış ve affedilmesi için Hz. Peygamber'e müracaat edilmiş, bunun karşılığında ise Hz. Peygamber kendisine aracı olup ceza kesilmesini istemeyenlere şu cevabı vermiştir: *"İsrâil oğulları, kendi aralarında şerefli, nüfuz sahibi büyük kişiler hırsızlık yaparsa onları bırakırlardı da, içlerindeki zayıf kimseler hırsızlık yaparsa onların elini keserlerdi. Eğer (kızım) Fâtıma çalmış olsaydı, muhakkak onun elini keserdim!"*[328]

3.2.2.3. Emânete Riâyet Etmek

Emânet kavramı, *"emniyet edilen kimseye bırakılan şey, karşılıklı güven üzerine yapılan anlaşma, korumak için güvenilen birine veya bir yere bırakılan eşya, geri alınmak üzere bırakılan şey"*[329] manasında, riâyet ise *"gütme, gözetme, sayma, saygı, hürmet"*[330] manalarına gelmektedir. Emânet sahibi olmak, kelime olarak kendisine verilmiş olan bir şeyin tek sahibi olmak, dilediği gibi kullanmak anlamında değil, verilen şeyin veren kişi tarafından belirlediği şartlar dâhilinde kullanabilme yetkisine sahip olmak demektir. Emânete riâyet etmek ise, insanın kendisine verilen emanete saygı gösterip, hassâsiyetle kendisine emânet bırakan kişinin kendisine duyduğu güveni boşa çıkartmayacak şekilde çabalamasıdır[331].

وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ (Mü'minûn, 23/8) *"Yine o müminler emanetlerine ve ahidlerine sadakat gösterirler"*[332] ayetiyle de bu ahlâkî ilke açıkça ifade edilmiştir.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ (Enfâl, 8/27) *"Ey iman edenler! Allah ve resulüne karşı hainlik etmeyin, size bırakılan emanetlere de bile bile hıyanet etmeyin."*[333] ayetiyle de emânete ihânet edilmemesi gerektiği açıkça vurgulanmıştır.

---

[328] el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, 1. bs, c. 8 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987), s. 3515; Çağrıcı, *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*, s. 227-228.
[329] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 72; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 217; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 315.
[330] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 892; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 938.
[331] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 253.
[332] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 341.
[333] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 179.

Ayette ifade edilen hıyânet; *"emanete riayet etmemek, genellikle sahibinin bilgisi dışında hak yemek, hukuku çiğnemek, ödev ve görevi hakkıyla yapmamak"*[334] gibi anlamlar taşımaktadır. Bu nedenle hıyânet, ahlâkî bir kusurdur. Zîrâ Hz. Peygamber; *"Münafığın üç belirtisi vardır: Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiğinde yerine getirmez, kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder"* (Müslim, Îmân, 107-109) buyurmuştur.

اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰى اَهْلِهَاۙ وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِۜ اِنَّ اللّٰهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهٖۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ سَمِيعاً بَصِيراً (Nisâ, 4/58) *"Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Allah size ne güzel öğütler veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi işitmekte, her şeyi görmektedir."*[335]

Bu ayet, bir önceki başlıkta bahsettiğimiz adâletli yaşama ahlâkına da gönderme yaparak, emânetin ehline verilmesini ve adâletli olmayı insanlara öğütlemektedir. Bir topluluğun güven ve huzurunun, bu iki ahlâkî ilkenin birlikte hayata geçirilmesiyle sağlanacağı açıktır. Emânet kavramı, korunması talep edilmiş maddî ve mânevî değerleri ihtivâ etmektedir. Sahibine geri teslim edilmek üzere alınan bir eşya emânet olduğu gibi, devletin makamları da emânettir; sahip olunan beden ve öğrenilen ilim de birer emânettir[336]. İşte verilen bu emânetler, ne maksatla insanlara verildiyse o amaç dâhilinde kullanılması ahlâkî bir yükümlülüktür. Emânetin ehline verilmediği toplumlarda insanlar, sahip oldukları ilmi ahlâksızlıklar için bir araç hâline getirebilir, makamlarını nefislerinin istekleri doğrultusunda kişisel menfaat ve çıkarları için kullanabilirler. Bunun neticesinde ise insanlar arasında güvensizlikler artacak, toplumsal bir kargaşa meydana gelecektir[337].

[334] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 2:s. 681.
[335] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 86.
[336] Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 236; *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 2:s. 81.
[337] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 254.

3.2.2.4. İyiliği Emredip Kötülükten Sakındırmak

İslam ahlâk düşünesinde *"Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker"* prensibi, *"dînî ve ahlâkî bütün buyruk ve yasaları içeren"* bir ödevdir[338]. İyiliğin teşvik edilmediği, aksine kötülüklerin birbirini etkileyip özendirdiği bir toplumlarda, sosyal hayat ifsâd derecesine gelmektedir. Ma'rûf *"iyi, iyi olarak bilinen, örf haline gelmiş olan tutum, Allah ve Resûlünün yapılmasını emrettiği, sahih aklın güzel gördüğü şeyler"*[339]; münker ise *"çirkin, kötü, sahih aklın veya dinin kötü kabul ettiği davranış"*[340] manalarını ihtivâ etmektedir[341].

Önemli ve kapsamlı bir konu olması nedeniyle, biz burada farklı yönlere açılmadan, konuyu anlaşılır kılacak şekilde ayet ve hadislerle açıklamaya çalışacağız.

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِّ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (Âl-i İmrân, 3/104) *"İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*[342] ayetinde görüleceği üzere, bu ifsâd düzeninin oluşmaması, toplumsal bir ahlâk nizamının yerleşmesi ilâhî bir emirdir. Verilen ayetlerde, müfessirlere göre Allah(cc) *"Müslümanların içinde onlara önderlik edecek, birlik ve beraberliklerini sağlayacak, onlara iyiliği emredecek, onları kötülükten sakındıracak, insanları İslâm'a çağıracak bir sosyal kontrol mekanizmasının bulunmasının"*[343] bulunması gerektiğini söylemektedir.

Zîrâ Hz. Peygamber de bu noktada Müslümanları şu sözleriyle uyarmıştır: *"Allah'a yemin ederim ki, ya iyiliği emreder, kötülüğe engel olursunuz ve zalimin iki elini tutup onu hakka çevirir, doğruluğa zorlarsınız veya (bunu yapamazsanız) Allah, sizin iyilerinizin kalplerini de kötülerinkine benzetir ve daha önce İsrâiloğulları'na olduğu gibi size de lânet eder"*(Ebû Dâvûd, Melâhim, 17).

---

[338] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 62.
[339] Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 745; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 581.
[340] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 1:s. 645-646; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 255; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 819; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 729.
[341] Macid Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, çev. Muammer İskenderoğlu ve Atilla Arkan, 3. bs (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), s. 36-37.
[342] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 62.
[343] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 1:s. 645.

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللهِ (Âl-i İmrân, 3/110)
"Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız."[344]

Bu ayette sözü edilen *"en hayırlı ümmet"*; îmânı mucibince içerisinde Allah ve Hz. Peygamber'in onay verdiği iyilikleri barındıran şeylerin teşviki için çaba gösteren, Allah ve Hz. Peygamber'in yasak ettiği kötülükleri barındıran şeylerin ortadan kaldırılması için uğraşanlardır. Bu vasıflara sahip olup onları icra etmekte çaba gösteren Müslümanlar, gerçek mü'minlerdir[345].

Bu gerçek mü'min olma vasfına kavuşabilmek adına, Müslümanlara yüklenen görev ve sorumluluğun imkânlar ölçüsünce olduğunu Hz. Peygamber *"Bir kötülük (münker) gören kişi onu eliyle önlesin. Buna gücü yetmeyen diliyle karşı çıksın. Bunu da yapamayan (kötülüğe) kalben buğzetsin ki, artık bu da imanın en zayıf derecesidir"* (Müslim, Îmân, 78; Tirmizî, Fiten, 11) sözleriyle açıkça ifade etmektedir.

Bu noktada ifade edilmesi gereken bir diğer önemli husus ise, ma'rûfun emri ve münkerin nehyinin öncelikle insanların kendi nefislerinde karşılık bulmasıdır. Zîrâ bir önceki hadiste bahsedildiği şekliyle kötü olan şeylere karşı gelmek; el ile düzeltilemiyorsa dil ile uyarması, o da olmuyorsa kalpten buğzetmesi durumu, eğer kişinin kendi nefsinde bu kötülüğü habis görmüyorsa anlamsız kalacaktır[346]. İlâhî ilke Saff sûresi ikinci ve üçüncü ayetlerde çok açıktır:

﴿٢﴾ يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ
﴿٣﴾ كَبُرَ مَقْتاً عِنْدَ اللهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ
"Ey iman edenler! Niçin yapmayacağınız şeyleri söylüyorsunuz? Yapmayacağınız şeyleri söylemeniz Allah katında çok çirkin bir davranıştır."[347]

Müfessirler bu ayette, Müslümanların sözleri ile eylemleri arsındaki tutarlılıkla beraber sözlerinin ve eylemlerinin kendi benlikleriyle de çelişmiyor olması gerektiğini

[344] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 63.
[345] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 1:s. 651.
[346] Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 257.
[347] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 550.

ifade etmişlerdir. Zîrâ Kur'an, inkâr edenlere karşı meydan okuyarak hiçbir tutarlılığın kendisinde olmadığını açıkça ifade etmiş, îmân eden insanların da bu tutarlılık içerisinde bir ahlâkî nizam yürütmesi gerektiğini söylemiştir[348].

3.2.2.5. İnfâk

İslâm literatüründe *"muhtaç durumda olanların ihtiyaçlarını karşılamak, karşılıksız yardım ve sadaka vermek, nafaka verip geçindirme"*[349] gibi manalara gelen infâk, bireysel ve toplumsal hayatın en önemli dinamiklerinden biridir. Zîrâ insanın tek başına yaşamını idare etmekte zorlanacağı ve dâima başkalarına ihtiyaç hissedeceği herkesçe bilinen bir gerçekliktir.

İşte İslâm ahlâkı, bir bölgede yahut bir mahallede ekonomik olarak tabakalaşmalar olmaması adına, muhtaç durumdaki insanların muhtaçlık hâlinden kendi kendine yetebilecek duruma gelebilmeleri için devamlı olarak ihtiyaç fazlası malın dağıtılmasını, bu sayede sosyal dengenin gözetilmesini ve insanların hırsızlık gibi ahlâkî yoksunluklara düşmelerini engellemeyi amaçlamaktadır[350].

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ (Âl-i İmrân, 3/92) *"Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir."*[351] ayetinde ifade edilen *"iyilik"* olarak tercüme edilmiş olan *"birr"* kavramı, aynı zamanda *"erdemlilik, takva, ihsan, çok iyi ve hayırlı"*[352] ve *"kişiyi Allah'a yaklaştıran iman, ibadet ve ahlâk ile en doğru ve en güzel hayatı yaşamak"*[353] anlamlarına gelmektedir[354].

[348] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 5:s. 332-333.
[349] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 169; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 437; Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 258; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük,* s. 529.
[350] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir,* 2017, 1:s. 419-421; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 185.
[351] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 61.
[352] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 1:s. 629; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 126; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 109.
[353] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 61; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 40.
[354] Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri,* s. 37-38.

Buradan hareketle infâk için denilebilir ki; sosyal hayatta bireyler arasındaki ilişkiyi güçlendirmeye vesile olduğu gibi, insanların mal çokluğundan doğacak olan nefislerinin istediği şekliyle yaşama arzusunun önüne geçip îmân gereği hayır işlerinin yapılmasına teşvikte bulunarak, bir anlamda ahlâk nizâmının maddi açıdan da devamlılığını sağlamaktadır.

وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ ۖ قُلِ الْعَفْوَ ۗ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ (Bakara, 2/219) *"...Sana neyi infak edeceklerini de soruyorlar. De ki: İhtiyaç fazlasını. Allah sizin için âyetlerini işte böyle açıklıyor ki düşünesiniz."*[355] ayeti, toplumsal düzen içerisinde ihtiyaç fazlası malın kişilerde birikmesindense infâk edilerek insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiş ve böylece bahsettiğimiz dinamik yapının korunmasını hedeflemiştir.

Gene bir ayette وَفِي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (Zâriyât, 51/19) *"Yardım isteyenlere ve yoksullara mallarından belli bir pay ayırırlardı."*[356] buyrularak, takvâ sahiplerinin yaptıkları güzel fiiller arasında muhtaç ve yoksullara infâk etmek zikredilmiştir[357].

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ ۗ وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُ ۗ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (Bakara, 2/261) *"Mallarını Allah yolunda harcayanların örneği, her başağında yüz tanenin bulunduğu yedi adet başak çıkaran bir tohum tanesi gibidir. Allah dilediğine katlayarak verir, Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir."*[358] ayetinde, *"bire karşı yedi yüz veren buğday tanesi"* örneğiyle insanların zihninde infâk vermenin önemi ve kazancı somutlaştırılarak teşvikte bulunulmuştur. Ayetin devamında ise:

يَا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰىۙ كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَٓاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ۖ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَاَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا ۖ لَا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِمَّا كَسَبُوا ۗ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (Bakara, 2/264) *"Ey iman edenler! Allah'a ve âhiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi sadakalarınızı başa kakmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın. O kimsenin misali, üzerinde toprak bulunan düzgün ve yalçın bir kayadır; kayanın üzerine şiddetli bir yağmur yağmış, onu çıplak*

[355] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 33.
[356] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 520.
[357] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 5:s. 125.
[358] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 43.

halde bırakmıştır. Bu gibilerin kazandıkları hiçbir şeyden istifadeleri olmaz ve Allah, inkârcı topluluğa hidayet vermez."[359] buyrulmuş, utandırıcı ve gönül kırıcı bir şekilde yapılan böyle bir infâkın doğru olmadığı belirtilerek bir başka ahlâkî ilke açıkça ortaya koyulmuştur.

Maddi imkâna sahip olanların verdikleri sadakanın dışında bir de maddi gücü yerinde olmayanların verdikleri sadakalar vardır ki ahlâkî ilkelerin İslâm düşüncesinde ne kadar kapsayıcı olduğunun en büyük delillerinden biridir. Hz. Peygamber bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"...(Âmâya veya yol sorana) yol göstermen sadakadır. Gücünle güçsüz birine yardım etmen sadakadır. Konuşmakta güçlük çekenin meramını ifade etmen sadakadır..."*[360]

[359] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 43.
[360] "İbn Hanbel, V, 152" Bkz. Özafşar vd., "Zikir - Allah'ı Anmak", s. 271.

3.3. İslâm Düşüncesinde Ahlâk

İslâm dininin başlıca kaynakları olarak kabul edilen Kur'an ve hadis kapsamında verilen bilgiler, İslâm ahlâk düşüncesinin hangi temeller üzerinde geliştiğini anlayabilmemiz için önem arz etmektedir. Bu minvalde Necip Fazıl'ın *"Hep nefs çıkar karşıma, ölüp ölüp dirilsem; İnsandan kaçmak kolay; kendimden kaçabilsem…"*[361] dizeleriyle vurguladığı gibi, *"Ahlâklılık, ruh olgunluğuna erme hâlidir."* anlayışından hareketle gelişen İslâm ahlâk düşüncesi, *"imân-ibâdet ve ahlâk"* üçlüsünü birlikte mütâlaa etmektedir. Zîrâ İslâm dini, esâsında bir İslâm ahlâkıdır[362]. Bu noktadan hareketle, geçmişten günümüze doğru ahlâkın İslâm düşüncesinde kendisine nasıl bir yer bulduğunu ve nasıl ele alınıp işlendiğini farklı düşünürler üzerinden bir çerçeve sunmaya çalışacağız.

3.3.1. Fârâbî'nin Ahlâk Tasviri

Mantık alanındaki şöhreti nedeniyle *"Muallim-i Sânî"* (ikinci öğretmen) olarak tanınan Türk düşünürü Fârâbî[363], Yunan düşüncesinden etkilenmiş ve Aristoteles'in *"Nikomakhos'a Etik"* eseri üzerine ilk şerhi yazmıştır[364]. *"Psikolojiyi ahlâka, ahlâkı siyasete, siyaseti metafiziğe"* sistemli bir şekilde bağlamış, nefsanî hastalıkların tedavisinden ziyade "bilme-bulma ve eyleme" üçgeninde saadete ermeyi hedeflemiştir[365].

Ahlâkın tanımına dair daha önce verdiğimiz ifadelerle örtüşecek şekilde Fârâbî'de ahlâkın *"Fikrî bir zorlamaya gerek kalmaksızın fiillerin kendisinden kolayca ortaya çıktığı, nefiste yerleşmiş bulunan bir meleke/hal/heyet"* olduğu düşüncesindedir[366].

---

[361] Necip Fazıl Kısakürek, "Allah ve İnsan", içinde *Çile*, 83. bs (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2016), s. 85.
[362] Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 20-21; Aydın, "Ahlâk", s. 10.
[363] Mahmut Kaya, çev., "Fârâbî", içinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 108; Bayram Ali Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, 1. bs (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2017), s. 301.
[364] Bircan, "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem", s. 658; Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, s. 130; Aydın, "Ahlâk", s. 10.
[365] Aydın, "Ahlâk", s. 10-11.
[366] Bircan, "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem", s. 655.

Fârâbî'ye göre ahlâkî yetkinlik, toplumsal hayatın bir parçası olunduğu zaman elde edilebilir. Çünkü insan fıtratı, toplumsal bir hayat içerisinde yaşamaya ve diğer insanlarla yardımlaşmaya muhtaç olarak yaratılmıştır[367].

Fârâbî'nin ahlâk düşünesinde "en yüce mutluluğa ulaşma" gayesi vardır. Bu nedenle insanların bütün hâl ve davranışlarında o saadete ulaşmayı amaç edinmeleri, ahlâkî bir belirteç olmuştur. Burada kastedilen mutluluk, hiçbir şey için araç değildir ama her şeyin amacı konumundadır. İnsan için bu mutluluktan başka, elde edilebilecek bir şey bulunmamaktadır[368].

O'na göre mutluluğun elde edilebilmesi için, insan nefsinin maddî olan hiçbir şeye bağımlı kalmaması gerekmektedir[369]. Bu da ancak akıl vasıtasıyla gerçekleştirilebilir. Bu noktada iradenin önemi ortaya çıkmaktadır[370]. Zîrâ insan zihni iradî olarak harekete geçirildiği takdirde akletme vasıtasıyla en yüce mutluluğa, diğer bir anlamıyla saadete eriştirecek şey ise "*es-saadetü'l-kusvâ*" olarak ifade ettiği "bilgi"dir[371].

Farâbî'ye göre nefsin saadete ulaşabilmesi için, fikrî ve bedenî fiillere ihtiyacı vardır ve bu fiiller alelâde işlenilen fiiller değildir. Sadece güzel fiiller saadete vesile olur ve bu güzel fiillerin çıkış noktası, meleke hâline gelmiş olan fazîletlerdir. Şayet işlenilen fiiller insanı saadete ulaştırmıyorsa, bunlar çirkin fiiller olarak kabul edilir ve bunların kaynağı da meleke hâline gelmiş rezîletlerdir[372].

---

[367] Hatice Toksöz, "Fârâbî Düşüncesinde İlâhî Cömertlik (Cûd) ve Adalet (Adl)" 52, sy 1 (2016): s. 86.
[368] Mustakim Arıcı ve Veysel Kaya, *İslâm Ahlâk Felsefesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2020), s. 224; Bircan, "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem", s. 672.
[369] Hasan Ocak, "Kınalızade Ali Efendi'e Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* sy 1 (2012): s. 125.
[370] Ömer Bozkurt, "Günümüz Örnekliği Açısından Fârâbî'nin Vizyonu" 52, sy 1 (2016): s. 115-116; Ocak, "Kınalızade Ali Efendi'e Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri", s. 120.
[371] İsmail Erdoğan, "Divânu Lugati't Türk'te Bulunan Ahlâkî Terimler", içinde *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*, ed. Asife Ünal, 1. bs (Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2015), s. 415; Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, 1. bs (Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1980), s. 65.
[372] Farabî, *El-Medinetü'l Fâzıla,* s. 55-56; Toksöz, "Fârâbî Düşüncesinde İlâhî Cömertlik (Cûd) ve Adalet (Adl)", s. 86.

Bir insan olumlu davranışlarında devamlılık sağlarsa, o davranış o kişide güzel bir meleke hâlini alır ve neticede fazîletli bir ahlâkî yapıya bürünür. Dostluk ve adâlet, Fârâbî için önemli ahlâkî ilkelerdir. Bununla beraber her ne kadar çabalansa da fazîlet derecesine yükselmeyen fiillerin tetikleyicileri, böyle durumlarda baskılanarak kontrol altında tutulmaya çalışır[373].

3.3.2. Gazâlî'nin Ahlâk Tasviri

İslâm düşünce tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Gazâlî[374] dört ciltlik "*İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn"* adlı eserinde ahlâk bahsine geniş yer ayırmış ve ahlâkî hastalıkları, sebeplerinden başlamak suretiyle tetkik, teşhis ve tedavi yöntemleriyle ele almıştır. Bunu yaparken bir *"ruh eğitimcisi"* olarak kabul edilmiştir. Nefiste hâsıl olan hastalıklar üzerinde çeşitli tedavi yolları üzerinde durmuştur[375]. Gazalî'ye göre ahlâkın kötü huylu olması, kalbî bir hastalıktır ve bu hastalığın tedavi edilmesi, bedenî bir hastalığın tedavisi kadar elzemdir. Ruh temizlenip hastalıklarından arındırılmazsa insanın ebedî hayatı da perişan hâle gelecektir[376]. Aynı zamanda, iyi huy olarak bahsettiği ahlâkı; dinin esâsı, Hz. Peygamber(sav)'in en yüce vasfı ve sâdık kişilerin amellerinin en faziletlisi olarak görmektedir[377].

İnsanlar, hayatları boyunca ahlâk ile ilgili pek çok söz işitmekte, kendisi yahut başkaları tarafından değişen şartlara göre ahlâkî olan ve olmayan durumları ifade etmektedirler. Ahlâkî olanın bilinmesi, içselleştirilmesi noktasında Gazalî, bu şekilde hikmetli sözler söyleyerek, neyin ahlâkî neyin ahlâk dışı olduğunun izah edilmesindense, ahlâk ilminin özünün açıklanıp kavranmasının daha önemli olduğu görüşündedir[378]. Buna sebep olarak da; her bir sözün karşılaşılan durumlarla ilgili olduğunu, her sözün içinde doğruluğu barındırdığını ancak ahlâkın tamamını kapsayamayacağını söylemiştir[379].

---

[373] Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, s. 133-136; Toksöz, "Fârâbî Düşüncesinde İlâhî Cömertlik (Cûd) ve Adalet (Adl)", s. 83.
[374] Mahmut Kaya, çev., "Gazzâlî", içinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 337.
[375] Mustafa Çağrıcı, "İhyâü Ulûmi'd-Dîn", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), s. 10; Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 415-416.
[376] İmam-ı Gazalî, *İslâm Ahlâkı*, s. 42; Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 23.
[377] İmam-ı Gazalî, *İslâm Ahlâkı*, s. 41; Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, s. 299.
[378] İmam-ı Gazalî, *İslâm Ahlâkı*, s. 50.
[379] Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet (Cilt: 1-2)*, çev. A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011), s. 386.

Zîrâ ahlâkın özünü kavramak, onu şeklî olarak taklit etmenin ötesinde içselleştirilmiş bir davranışlar silsilesine dönüştürecektir. Çünkü Gazalî'ye göre ahlâk, nefsin bir hâli ve o hâl üzere şekil almasıdır. Bu nedenle ahlâkın iyi yahut kötü olması durumu da, insanlarda hâsıl olan davranışlara göre tespit edilmektedir[380].

Gazâlî'ye göre, insanı kötü eylemlere teşvik eden nefsin yanında şeytan daha masumdur. Şeytanın etkisi ancak nefsin hevâ ve heveslerini uyandırmak suretiyle insanı sarmaktadır. Bu nedenle insanı rezaletlere sürükleyen nefsin sevdiği tembellik ve miskinlik gibi boş şeylerden uzak durmak gereklidir[381]. Ayrıca Gazâlî'ye göre, insanın doyasıya yemek-içmek ve şehevî arzuları peşinden gitmek gibi nefsânî hevesleri bulunmakta ve bu ahlâkî zafiyetleri ancak açlıkla dizginleyebilmektedir[382]. Gazâlî'ye göre kibir denilen ahlâk zaafiyeti, insanlardan önce şeytanın düştüğü bir durumdur. Bu nedenle ilk günah olma vasfını da taşımaktadır. Zîrâ şeytan, kibirlenmeden önce şeytan vasfını kazanmamıştır[383]. İlâhî azap, kibirlenme neticesinde meydana gelmiştir[384].

Gazâlî'ye göre bir insanın ahlâkî bir yapıya bürünmesi için evvelâ hatalarının ve kusurlarının farkına varması gerekmektedir. Çünkü ahlâkî zayıflıktan bahsedildiği bir durumda kişilikte olan kusurlardan da bahsedilmiş olur. Zîrâ ikisi birbirini beslemektedir[385]. Bu sebeple, aşağıda açıklayacağımız şekliyle insanlara dört yol önermiştir:

Birincisi; şeyh-mürid ilişkisi çerçevesinde, nefsin kusurlarını görebilen ve yol açacağı problemlere karşı müridini uyaracak bir hocanın, diğer bir tabirle denetim mekanizmasının kontrolü altına girmektir. Bu şekilde ahlâkî noksanlıklar tespit edilip tedavisi gerçekleştirilebilir.

---

[380] İmam-ı Gazalî, *İslâm Ahlâkı*, s. 51.
[381] Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb - Kalplerin Keşfi*, çev. Ömer Faruk Haznedaroğlu, Öztürk Yavşan, ve Selamet Akpınarlı, 1. bs (Ankara: Anadolu Gençlik Dergisi - Ravza Yayınları, 2015), s. 21; İmâm-ı Gazâlî, *İlâhî Nizam*, çev. Yaman Arıkan, 6. bs, c. 1-2 (İstanbul: Yunus Emre Yayınları, 1981), s. 23-24.
[382] Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb - Kalplerin Keşfi*, s. 25; Gazâlî, *İlâhî Nizam*, 1-2:s. 29.
[383] Bakara Suresi, 34. "Meleklere, 'Âdem'e secde edin' dediğimizde İblîs dışındakiler derhal secde ettiler; o direndi, büyüklendi ve kâfirlerden oldu." Ayrıntılı bilgi için Bkz: *Kur'an Yolu Meâli*, s. 5.
[384] Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb - Kalplerin Keşfi*, s. 360; Gazâlî, *İlâhî Nizam*, 1-2:s. 445.
[385] Cağfer Karadaş, "Gazâlî'nin İki Döneminde Değişenler ve Değişmeyenler", içinde *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, c. 6 (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), s. 588.

İkincisi; halk arasında *"dost acı söyler"* olarak deyimleşmiş tabiriyle, sâdık ve basîret sahibi bir dost edinmektir. Zîrâ insan nefsi, hatasını işittiği vakit savunmaya geçmekte ve karşı saldırıda bulunmaktadır. lâkin bu bilinçle yanında sâdık dostlar taşıyan insan, nefisini dizginleme hususunda daha gayretlidir.

Üçüncüsü; dâim kusuru arayan düşman gözlerin sahiplerinin sözlerinden faydalanan kişi, kendi hata ve kusurlarını idrâk edebilir.

Dördüncüsü; toplum içerisine karışarak insanlar arasındaki ilişkileri inceleyen insan, ahlâkî olmayan davranışları nazar edip kendi nefsiyle kıyas eder. O ahlâkî zaafiyetlere meyli varsa yahut nefsinde barındırıyorsa, bunları düzeltmeye çabalar[386].

3.3.3. İbn Arabî'nin Ahlâk Tasviri

İnsân-ı kâmil bahsinde de kendisine yer ayıracağımız için, kısaca ahlâkî düşüncesine değinmekte fayda gördüğümüz isim İbn Arabî, ahlâkı nefsin bir melekesi olarak tanımlamış ve bu melekenin herhangi bir seçim yahut plan yapılmaksızın insan davranışının ortaya çıkmasını sağladığını ifade etmiştir[387]. Bu ahlâkî melekenin bazı insanlarda doğuştan olduğu bazılarında ise bir eğitim süreciyle beraber kazanıldığı görüşünde olan Arabî; kimisinin doğuştan kazanmış olduğu cömertlik, iffet, adalet gibi hasletlerle yaşadığını, kimisinin de maddi ve manevi bir eğitim neticesinde bu hasletleri elde ettiği ifade etmektedir[388]. Arabî'ye göre, doğuştan kötü ahlâk sahibi olan insanların sayısı, doğuştan iyi ahlâk sahibi olanların sayısından fazladır. Bunun sebebi ise, insanın tabiatında kötülüklerin galip konumda bulunmasıdır. Eğer insan tabiatına işlenmiş bu hevâ ve heveslerine uymaya devam eder ve onu diğer canlılardan ayıran özelliği olan aklını kullanmazsa, o zaman kötü ahlâklı bir kimse olarak yaşamını sürdürür. Düşünmenin önemini idrâk edenler ise akıl vasıtasıyla iyiyi kötüden ayırır ve iyi olanın peşinden koşar. Böylelikle insan, ahlâkî bir hayata yönelmiş olur[389].

---

[386] Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb - Kalplerin Keşfi*, s. 456-457; Gazâlî, *İlâhî Nizam*, 1-2:s. 557-560.
[387] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever*, çev. Ekrem Demirli, 10. bs (İstanbul: Hayykitap, 2019), s. 35; Muhyiddin İbn Arabî, *Üstün Ahlâk - Mekarim'ül Ahlâk*, çev. Vahdettin İnce, 1. bs (Ankara: Anadolu Gençlik Dergisi - Kitsan Yayınları, 2017), s. 19.
[388] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever*, s. 35; Muhyiddin İbn Arabî, *Ahadiyet - Tehzîbü'l Ahlâk Mev'ize-i Hasene Risaleleri*, çev. Abdülvehhab Öztürk, 1. bs (İstanbul: Sultan Yayınevi, 2006), s. 54.
[389] İbn Arabî, *Üstün Ahlâk - Mekarim'ül Ahlâk*, s. 20-21; İbn Arabî, *Ahadiyet - Tehzîbü'l Ahlâk Mev'ize-i Hasene Risaleleri*, s. 55-57.

O'na göre, insanların yoksun kalmak istemediği ve devamlı olarak en iyi noktaya ulaşmak istediği ilk şey, ahlâkî yetkinliktir[390]. Lâkin bütün ahlâkî güzelliklerin, bir tek insanda toplanması pek mümkün değildir. Ender görülen bir durum olması nedeniyle insanın yapması gereken şey, kendisinde bulunan iyi ve kötü ahlâkî özelliklerini keşfedip kötü huylu olan kısmının ıslahı için çalışmaktır[391].

Bunun yolu ise, şehvete sürükleyen nefsânî duygular ile öfkeye çağıran gazabî nefsi köreltmek sûretiyle *"nefs-i nâtıka"* denilen düşünen nefsin hâkimiyetine sokmaktır. Fakat düşünen nefis ıslah edilip güçlendirilmezse, insanın fazîletlere ermesi güç bir durumdur. Bu nedenle *"nefs-i nâtıka"*nın aklî ilimlerle güçlendirilmesi gerekmektedir. Düşünen nefis, iyiyi kötüden ayırt etmeye başladıkça güçlenir, güçlendikçe diğer nefsânî güçlere söz geçirmeye başlar. Böylelikle insanda rezîletler yerine fazîletler boy göstermeye başlar. Ahlâkî bir kişiliğin inşası ancak bu durumda gerçekleşir[392].

3.3.4. Kınalızâde Ali Efendi'nin Ahlâk Tasviri

Osmanlı Devleti zamanında yaşamış ve kadılık gibi önemli görevlerde bulunmuş, ahlâka dair ele aldığı *"Ahlâk-ı Alâi"* adlı eseriyle önem kazanmış bir düşünürdür[393]. Bu eserinde özellikle, Kınalızâde'nin ifadesiyle *"amelî hikmet"* olan ahlâk ilminden bahsetmiştir. Daha sonra *"ilmü tedbiri'l-menzil ve ilmü siyâseti'l-medine"* ismiyle nitelendirdiği "devlet ve aile ahlâkı" üzerine devam etmiştir[394]. *"Rûhânî Tıp İlmi"* diyerek İslâm ahlâkının önemine vurgu yapmış, ruhsal bunalımların ve psikolojik rahatsızlıkların tedavisini bu ilimde aramıştır[395]. Kâtip Çelebî'de bu ahlâk kitabının önemi vurgu yapmış ve şöyle demiştir: *"Zîrâ hikmetle şerîat arasını te'lif etmiş mübarek bir kitaptır ve müellif dünyaya bir kere gelen şahıslardandır."*[396]

---

[390] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever,* s. 30.
[391] İbn Arabî, s. 71.
[392] İbn Arabî, *Üstün Ahlâk - Mekarim'ül Ahlâk*, s. 23,29,51,58; İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever,* s. 83-86; İbn Arabî, *Ahadiyet - Tehzîbü'l Ahlâk Mev'ize-i Hasene Risaleleri,* s. 58-70.
[393] Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı,* s. 444.
[394] Ali Efendi Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî - Ahlâk İlmi*, ed. Hüseyin Algül (İstanbul: Tercüman, t.y.), s. 91; Ali Efendi Kınalızâde, *Devlet ve Aile Ahlâkı*, ed. Ahmet Kahraman (İstanbul: Tercüman, t.y.), s. 9; Ocak, "Kınalızade Ali Efendi'e Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri", s. 127.
[395] Ocak, "Kınalızade Ali Efendi'e Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri", s. 127; Kandemir, *Örneklerle İslâm Ahlâkı*, s. 23; Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası,* 2. bs (Ankara: Akçağ Yayınları, 2011), s. 166.
[396] Bedri Gencer, "Teodiseyi Aşan Gazâlî", içinde *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni,* ed. Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, c. 6 (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), s. 687.

Kendinden önceki düşünürleri bazı noktalarda takip etmiş olan Kınalızâde'ye göre de saadete ermek ahlâkın gayesidir. Bu nedenle iyiyi ve kötüyü bilmelidir[397]. Bu nedenle evvela ruhu olgunlaştırmak, noksan sıfatlarını görerek insanı mutsuzluğa sevk eden rezîletleri ortadan kaldırmak gayesindedir. Bunun içinde bir öğretmen gibi nefsi terbiye edecek insanların ihtiyacına vurgu yapmaktadır[398].

Bu minvalde; *"1. Hikmet, 2. Adâlet, 3. İffet ve 4. Şecaat"* Kınalızâde'ye göre başlıca dört fazîlettir. Aynı zamanda bu fazîletler, insan davranışlarında en itidalli hâldir. İnsanların bu maddeler üzerinde itidâlli kalması gerektiğini söyler. Zîrâ ifrat veya tefrit durumuna geçildiği takdirde bu durum rezîlet olarak kabul görmektedir[399].

Hikmet ve adâlet kavramlarından önceki konularda bahsetmiştik. Bu nedenle iffet ve şecaat kavramlarına kısaca değinecek olursak eğer; iffet *"haramlardan uzak durma, kötü söz ve işlerden kaçınma, ahlâkî temizlik, nâmus"*[400] anlamında, şecaat ise *"yiğitlik, cesaret, öfke ile korku arasındaki güzel huy"*[401] anlamındadır.

Kınalızâde, insanda bulunan üç kuvvetten bahseder ve bunların itidâl üzere olması neticesinde üç fazîletin hâsıl olacağını söyler. Bunlardan ilki idrâk ettiren *"nefs-i melekî"*; ikincisi, üstünlük ve intikam gibi gazabî duyguları harekete geçiren *"nefs-i seb'i"* ve sonuncusu da şehvete götüren *"nefs-i behîmî"*dir. Bu üç nefsânî özelliğin itidâl üzere olması neticesinde sırayla; "hikmet, şecaat ve iffet" fazîletleri insanda gelişir ve bu üç melekenin kendisinde toplandığı kişi "âdil" olur. Bu üç melekenin birleşimi, insanı adâlete götürür[402]. Tam tersi durumda ise, fazîlet üzere olmayıp nefsânî melekelerini ifrat yahut tefrit derecesinde kullanan kişilerin başlıca rezîletleri; hikmetin zıttı olan *"cehâlet"*, şecaatın zıttı olan *"korkaklık"*, iffetin zıttı olan *"iffetsizlik"* ve en nihayetinde de adâletin zıttı olan *"zulüm"*dür[403].

---

[397] Bolay, *Osmanlı Düşünce Dünyası*, s. 166.
[398] Ocak, "Kınalızade Ali Efendi'e Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri", s. 128.
[399] Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî - Ahlâk İlmi*, s. 94.
[400] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 157; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 507; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 411.
[401] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 982; Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 338; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1032.
[402] Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî - Ahlâk İlmi*, s. 95-96.
[403] Kınalızâde, s. 123.

3.4. Eski Grek ve Modern Dönemde Ahlâk

İslâm düşüncesinde ahlâkın nasıl ele alındığına dair örnekler verdikten sonra, bir de kadim Yunan düşüncesinde ahlâkın nasıl ele alındığına göz atmamız; İslâm coğrafyasındaki düşünce geleneğinin sistemleşme aşamasındaki ilişkileri açısından önemli bir noktada yer almaktadır. Birkaç örnek düşünce üzerinden, mevzunun kavranmasının kolaylaşacağı için ilk bahsedeceğimiz isim Diogenes'tir.

Diogenes'in temsilcisi konumunda olduğu Kinik düşüncesinde, en üstün iyiye ulaşmak sadelikle, bir diğer ifadeyle *"doğaya uygun"* yaşayarak mümkündür[404]. Çünkü insanlar dünyaya geldiğinde hiçbir şeye sahip değillerdir ve bu sadelik içerisinde yaşarken mutluluğu ve huzuru bulurlar. Zira insanların kullandıkları âlet sayısı arttıkça, imkânlar çoğaldıkça ihtiyaçları da artmakta ve böylece insanlar az ile tatmin olmamaya başlarlar. Bu durum insanı davranış değişikliklerine sevk edeceği için çeşitli ahlâk dışı davranışlar sergilemeye yönlenir. Bireyselliğin ön plana çıktığı bu düşünce sisteminde, kişinin kendi kendine yetebilmesi elzemdir. Bu noktadan hareketle denilebilir ki Diogenes'in felsefesinde sade bir yaşam tarzı, ihtiyaçları en asgari seviyede tutması nedeniyle insanı en kısa yoldan ahlâklı bir yaşama sevk etmektedir[405].

İkinci isim Helenistik düşüncenin önemli isimlerinden biri olan Epikür'dür. Epikür'ün düşüncesinde ise en üstün iyiliğe, yani ahlâka ulaşmak mutlulukla mümkündür. Haz kaynaklı bir ahlâkî görüşe sahiptir. Bu düşünce, hem zihinsel hem de fiziksel acı ve kederin giderilmesiyle meydana gelen bir mutluluk arayışından kaynaklıdır[406]. Bedensel hazları geçici görmesi nedeniyle bu tarz haz verici şeylere meyletmenin doğru olmadığı; tam tersi, mutsuzluk ve acının bedensel hazlar peşinde koşulduğu zaman meydana geleceği düşüncesindedir[407].

---

[404] Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 46; Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 55.
[405] Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 111,113; Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, çev. Oğuz Özügül, 1. bs (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1994), s. 18-19.
[406] Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 43-44; Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 48.
[407] Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 49.

İyi davranışlar, ahlâklı bir hayat insanı mutluluğa sevk eder. İnsan mutlu olursa ahlâklıdır gibi bir mana çıktığı için denilebilir ki Epikür'ün düşüncesinde ahlaklılık, mutluluğun bir neticesidir[408].

Son olarak Zenon'un kurucusu olduğu Stoa düşüncesinde ise, en üstün iyinin sebebi ahlâklı bir yaşama sahip olarak mutluluğu hak etmektir. Bu nedenle mutluluk, Epikür'ün düşüncesinin tam tersine, ahlâklı olmanın bir sonucudur. Ahlâklı bir hayata sahip olmayan insan mutlu sayılmamaktadır[409]. Bu noktada Stoa düşüncesi bir bilge insan profili çizmiş ve mutluluğu kendi içinde hissettiği için kendi kendine yetebilen, kendi kendine hükmedebilen bir yetkinliğe erişmeyi amaçlamışlardır[410].

Bu düşünce sistemlerinin haricinde Aristoteles'in ve Kant'ın, ahlâk düşüncesinin gelişimine ve çeşitlenmesine önemli etkilerde bulunduğu bilinmektedir. İki düşünür de başlı başına bir araştırma konusu olsa da, kısa ve öz bir şekilde konumuzla ilişkili bir takım bilgileri vermek gereklidir.

3.4.1. Aristoteles

Aristoteles'in düşünce sisteminde, ahlâk ve politikanın önemli bir yeri bulunmaktadır[411]. Zîrâ Huneyn b. İshak'ın tercüme ettiği *"Nikomakhos'a Etik"* adlı eseriyle İslâm ahlâk düşüncesine önemli etki ve katkıları bulunduğu kabul edilmektedir[412]. Aristoteles'in ahlâk anlayışında bireyler, yapıp ettikleri olumlu ve olumsuz davranışlarının bütünüdür[413]. Aristoteles'e göre, yaşam ve yaşama kavramları birbiriyle iç içe görünse bile aslında yaşam insanlara verilmiş bir olanaktır. Bu nedenle yaşamın kendisi bir değer ifade etmez. Yaşama ise bu olanağı kullanma hâlidir. Yaşam kavramına değer veren şey bu olanağın ahlâkî ilkelere uygun olarak kullanılmasından

[408] Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 19-20; Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 221-223.
[409] Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 57; Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 18-19.
[410] Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 195-196; Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 20.
[411] Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 166.
[412] Arıcı ve Kaya, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 217; Bircan, "Ahlâk: Mutluluk ve Erdem", s. 658; Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, s. 111.
[413] Hatice Nur Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, 1. bs (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012), s. 82.

ibarettir. Zîrâ yaşamı ahlâksız bir şekilde yaşamak, karşılığında değeri olmayan bir boşluktur ve burada karakterlerin önemi ortaya çıkmaktadır[414]. O'na göre ahlâklı insanın iyi bir yaşam sürebilmesi için, olanaklarını kullanabilecek kapasiteye sahip olması gereklidir[415].

Bireyler, kendilerini gerçekleştirme sürecine girdikleri takdirde, çeşitli ahlâkî özellikleri de kazanmaya başlarlar ve bu durum bir karakter gelişimine yol açar[416]. Her bireyde çeşitli şekillerde potansiyel olarak mevcut olan ahlâkî ilkeler, doğuştan kazanılmış olarak hayata geçirilemez. İnsanların alışkanlıklarıyla elde ettiği bir ahlâkî özellikten, aynı şekilde kendi davranışları vasıtasıyla başka bir ahlâkî yapıya geçebilir. Bu noktaya erişebilmesi için bireylerin, kendi ereklerini kendi varoluşlarına uygun olarak aşmaları gereklidir[417]. Bu noktada hazcılığın karşısında yer alan Aristoteles, akla uygun ahlâkî bir gelişimden bahsetmektedir[418].

Aristoteles, insanın ahlâkî gelişiminin yalnızca akıl yoluyla değil, aynı zaman da iyi bir eğitimden geçmesiyle de ilgili olduğu düşüncesindedir. Hatta bir çocuğun herhangi bir davranışının doğru veya yanlışlığına dair genel-geçer bir açıklamada bulunamayacağını ifade etmektedir. O'na göre ahlâkî gelişimini tamamlamış fazîlet sahibi insan, herhangi bir fiili eyleme geçerken, o fiilin ahlâkîliği üzerine düşünmeden kendisini harekete geçirir[419].

Aristoteles'e göre adalet kavramı, ahlâk düşüncesinin temel taşlardan biridir. Birey olarak diğer insanlarla ilişkilerde somut örneklerini veren adalet kavramı aynı zamanda toplumsal yaşamın aktif yönlendiricisi olan kurumların da en temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. Toplumsal kurumların sahip olacağı adalet erdemi, o toplumda yaşayan insanların zihin dünyalarını şekillendirerek ekonomik ve kültürel açıdan yaşam kalitelerini artıracaktır[420]. Buradan hareketle Aristoteles'e göre hiçbir

[414] Erkızan, s. 83; Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 39.
[415] Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 86.
[416] Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 69.
[417] Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, s. 53; Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 127; Kaya, "Fârâbî", s. 166.
[418] Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 167.
[419] Çetinkaya, s. 168.
[420] Arıcı ve Kaya, *İslâm Ahlâk Felsefesi*, s. 217; Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 33.

toplumsal tartışma, ahlâktan bağımsız cereyan edemez. Politik olana dair her düşünce beraberinde ahlâkî sistemleri de gerektirmektedir. Çünkü her iki kavramın da amacı, insanlığın iyiyi elde etme çabasına dair bir arayıştır[421].

Bu bağlamda Aristoteles'e göre ahlâk, toplumsal boyuttan uzaklaşıp insan için iyinin ne olduğuna yöneldiği için politikaya bir giriş kıvamında, onun kavranmasına yardımcı olacak bir bölümdür[422]. Zîrâ O'na göre insanların bir arada yaşıyor olmalarının temel sebebi, tek tek birey olarak varlıklarını koruyarak iyi bir yaşamı elde etmektir[423].

3.4.2. Kant

On sekizinci yüzyıla damgasını vurmuş Alman düşünür[424] Kant'a göre, hiçbir ahlâkî ilkeye deneyimler aracılığıyla erişilemez. O'na göre insanların içinde bulundukları çeşitli yaşam koşullarıyla birlikte geliştirdiği duygu ve düşünceler, bizi evrensel ahlâk ilkelerine eriştirmez. Bu sebeple, ahlâkî ilkelerin yalnızca akıl yoluyla elde edileceği görüşündedir[425]. Deneyimlerle elde edildiği söylenilen bilginin, genel-geçer ilkeler barındırmayacağına inanmaktadır. Bu nedenle güvensiz bir yol olarak görmektedir[426].

İnsanların kendilerine dair duydukları sevgi, farklı bir ifadeyle kendilerini mutlu etme arzuları, ahlâk ilkelerine ters düştüğü için akıl yoluyla elde edilen kesin bilgilerin önemine vurgu yapmaktadır. Ahlâk ilkelerinin varlığını, iyi kavramından bağımsız olarak ele almaya çalıştığı için, Aristoteles'in ahlâk düşüncesiyle ters noktalarda yer almaktadır. Çünkü Kant'ın ahlâk düşüncesinde önemli olan şey; insanlar mutlu olsalar da olmasalar da görev ve sorumluluklarını yerine getirmek zorunda olduklarıdır[427]. O'na göre ahlâkî ilkeler, neyin yapılaması gerektiğini ifade eden nesnel kurallardır[428].

---

[421] Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 44-45.
[422] Erkızan, s. 193.
[423] Erkızan, s. 46; Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*, s. 61.
[424] Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 449.
[425] Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 176; Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 459; Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 62-63; Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 53.
[426] Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 63; Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 461; Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 178.
[427] Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 64-65; Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 176.
[428] Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 54.

Kant'a göre yalnızca akıl yoluyla temellendirilebilen ahlâk neticesinde evrenselleştirilmiş ilkeler elde edilebilir[429]. Zîrâ bireylerin kendi istek ve arzularına göre bir ahlâk sistemi oluşturulmuş olsaydı herkes kendi eğilimlerinin peşinde koşacağı için, ahlâkın evrenselliğinden söz edilemezdi[430].

Kant'ın düşünce sistemine göre ahlâkî ilkeler olmadan dînî ilkeler ve dînî ilkeler olmadan da ahlâkî ilkeler varlıklarını devam ettiremezler. Her ne kadar dînî ilkeler, ahlâkî ilkeleri destekleyen ve geliştiren bir güç olsa da, ahlâkî ilkelerin dinsel yargılar olamayacağını savunmaktadır. Bu durumun tersi söz konusu olduğunda; bireyler ahlâkî ilkeleri edinmeden önce Tanrı'yı tanımak durumunda kalacaklar ve eğer doğru bir Tanrı tasavvuruna ulaşamazlarsa edinecekleri ahlâkî ilkeler de eksik olacaktır. Fakat Kant'a göre bireyler, doğru bir Tanrı tasavvuruna sahip olmadan da ahlâkî ilkeler edinebilmiş, yalan söylemek gibi çirkin davranışları idrâk edebilmişlerdir[431].

İnsanların yahut toplumların, neden ahlâkî ilkelerin dayanağına Tanrı iradesini koyduklarına da değinen Kant, bunu yapmalısın yahut bunu yapmamalısın tarzındaki ahlâkî ilkelerin insan zihni tarafından, yasak koyucu üçüncü bir özün varlığını aramaya yöneldiğini söylemektedir. Fakat Tanrı, ahlâk yasalarına göre doğru olan şeyi emrederek iradesini, ahlâkî yasaları bireylere sorumluluk olarak yükleme yönünde kullanmıştır[432].

Kant'a göre ahlâkî ilkelerin doğruluğu veya yanlışlığı için Tanrı'ya ihtiyaç yoktur. Fakat akıl yoluyla edindiğimiz ahlâkî ilkeleri fiiliyata geçirirken Tanrı'nın varlığını idrâk etmeye ihtiyacımız vardır. Bu noktada Kant, işlenilen fiillerin neticesinde ödül yahut ceza gibi durumlar olmadığı takdirde, ahlâkî ilkelerin anlamsız olacağı düşüncesinden hareketle ahlâkî ilkelerin icrasında yargıç konumunda olan bir Tanrı'nın varlığını kabul etmiştir[433]. Kant'a göre Tanrı'nın idrâki, yürekle değil akıl

[429] Erkızan, *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*, s. 67; Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 55; Çetinkaya, *Felsefe Tarihi - Antik Doğu'dan Modern Batı'ya*, s. 465.
[430] Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 55; Yıldız Kızıl Abdullah, "Ahlâk Öğretiminde Aile: 'Vicdan' Örneğinde Bir model Denemesi", içinde *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*, ed. Asife Ünal, 1. bs (Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2015), s. 269.
[431] Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 56.
[432] Kant, s. 57.
[433] Cevizci, *Etiğe Giriş*, s. 31-32; Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 57.

iledir. En kutsal olanı idrâk edebilmek için, Tanrısal buyrukların ahlâkî ilkelere ne kadar uygun olduğuna bakarız. Ahlâkî ilkelere uygun Tanrı iradesine ulaştığımızda ise, O'nun en yetkin irade olduğunu söyleriz. Yani Kant'a göre Tanrı'nın yetkinliğini, akıl yoluyla edindiğimiz ahlâkî ilkeler vasıtasıyla idrâk edebiliriz[434].

Kant'a göre bireyler, ahlâkî ilkeleri içselleştirmeden sırf tanrı buyrukları olduğu için, korku ve endişe içerisinde cezadan kurtulmak amacıyla gerçekleştirdiğinde, Tanrı'ya itaat etmiş ve ahlâklı davranmış sayılmazlar. O'na göre ahlâkî ilkeleri içselleştirip seve seve eyleme dökmek, Tanrı buyruklarını isteyerek yerine getirmek, bireyleri Tanrı'ya karşı itaatkâr yapmaktadır. Zîrâ birey, bir şeyi seve seve yaptığı takdirde bu onun iyi bir zihin yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Bir anlamda ahlâklı olmayı vazife edinmek gerektiğini düşünmektedir. Bu özellik, Tanrı buyruklarının daha güzel yorumlanabilmesine neden olmaktadır[435]. Denilebilir ki birey, aklî ilkeler yoluyla edindiği ahlâk ilkelerini kalpten gelerek, duygularını aklın işaret ettiği iyiye yönlendirmek suretiyle yaptığı her bir eylem gerçek ahlâkîliktir.

Kant'a göre akıl, kendi ilkeleriyle uyum içinde olan her şeyi kuralları kapsamına dâhil eder ve bu ilkelere uygun olmayan her şeye karşı çıkar. Bu nedenle ahlâkî olamayan her ilke genelleştirilebilir bir kural hâlini almadığı için aklî ilkelerle de çelişmektedir. Bu noktada Kant, aklın mâhiyetinde bulunan, çevresinde olan biten şeyleri algılayıp değerlendirme gücüne vurgu yaparak, ahlâksal eylemleri bu süzgeçteki verilere göre belirlemektedir[436]. Kant'a göre akıl, kötü bir eylemi kavradığında iğrenmez ama karşı koyar. Bu durumda kalp, o kötü eylem karşısında iğrenme duygusu geliştirir. Bu çirkinliği hissetme duygusu, bireylerde ahlâkın varlığının delilidir[437].

[434] Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 57-58.
[435] Kant, s. 58-59; Akseki, *Ahlâk Dersleri*, s. 59.
[436] Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 62; Stokes, *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*, s. 129.
[437] Kant, *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*, s. 63.

4. BÖLÜM: HİKMET VE AHLÂK

4.1. Hikmet – Ahlâk İlişkisi

Birinci ve ikinci bölümlerde ayrıntılı olarak ele aldığımız "hikmet" ve "ahlâk" kavramlarından hareketle oluşan düşünce sistematiğinin, insan hayatı söz konusu olduğu zaman, gerek bireysel gerekse de toplumsal anlamda, bir şekilde ortak bir paydada yer aldıkları görüldü. Bu bölümde ise, parçaları birleştirmek suretiyle bir anlamda "bilmek ve eylemek" arasındaki irtibata odaklanmaya çalışılacaktır.

Bu minvalden baktığımızda, İslâm düşüncesinde, kelam ilminden felsefeye geçişi sağlayan ilk İslâm düşünürü vasfıyla tanınan Kindî[438], ahlâkî ilkeleri tasnif ederken hikmetin bilgelik manasına vurgu yaparak, zihin ve eylem birlikteliğinin en doğru şekilde ortaya çıkmasını sağlayan meleke olduğunu ifade etmektedir[439]. *"el-Hikme"* olarak tarif ettiği bilgelik; *"Düşünme gücünden hâsıl olan fazilettir"* Burada kastedilen şey, hiç şüphesiz ki varlığın hakikatinden doğan muhkem bilgi ile erişilen ahlâkî ilkelerin, insânî eylemlerde karşılık bulmasıdır[440].

Geçmişte yaşamış düşünürlerden itibaren, kendi zamanına kadarki süreç içerisinde oluşmuş hikmetler deryasını "Nüzhetü'l-Ervâh" isimli eserinde toplayan Şehrezûrî'nin hikmet tasnifi ise, zihinlerde kendine daha net bir yer bulmaktadır. Bahsettiği tasniflerden ilki, kendisi ile eylemde bulunmaya yarayan *"amelî hikmet"*; ikincisi ise, sadece bilmek için edinilen *"ilmî hikmet"*tir. Hakikatin bilgisine ulaştıran ilmî hikmet ile ahlâkın güzelliğine vesile olan amelî hikmete, akıl melekesi vasıtasıyla erişilmektedir[441].

Yakın dönem Türk düşünce tarihinin önemli isimlerinden Hilmi Ziya Ülken'e göreyse hikmet, ortak paydalar etrafında bir arada bulunan insanların, zihnî faaliyetlerinin eseridir. Toplumsal bilincin bir ürünü olarak gördüğü hikmetin aynı zamana, davranış

---

[438] Mahmut Kaya, çev., "Kindî", içinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 3.
[439] Kaya, *Kindî: Felsefî Risâleler*, s. 51.
[440] Kaya, s. 187.
[441] Eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*, s. 100.

biçimlerine yön vermesi itibariyle de toplumsal bir ahlâk nazariyesi olduğunu söylemektedir[442]. Bu ise bize, insan-toplum ilişkileri çerçevesinde, yüksek bir bağlantının bulunduğunu tekraren hatırlatmaktadır.

Yapılan bu tanımlarla beraber, birinci bölümde ayrıntılarıyla ele aldığımız hikmet kavramının tanımları bahsinde de görüleceği üzere; İlâhî iradenin kâinât üzerindeki bilgisinin her insanda farklı nitelikte ve farklı derecelerde tecellisi olarak ortaya çıkan hikmetin, ahlâkî boyutu bir kez daha gözler önüne serilmektedir. Bu noktada Elmalılı Hamdi Yazır'ın, Şems suresi dokuzuncu ayet ile ilgili tefsirine kısaca göz atmakta fayda görmekteyiz;

قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَاۖ *"Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir."*[443] ayetinde nefislerin takvâ elbisesiyle arındırılarak kurtuluşa ereceği bildirilmektedir. Bu noktada nefsin arınmasının, temizlenmesinin farklı manaları bulunmaktadır. Bunlardan ilki; nefsi kirletecek olan yanlış inanç ve kötü duyguların, cehâletin temizlenmesidir. İkincisi; bu kötülüklerin temizlenip iyi hasletlerin korunabilmesi için ilim, irfan ve takvâ gibi ahlâkî özelliklerin nefislere yerleştirilmesidir[444]. İşte bahsi geçen bu arınma, hikmet vesilesiyle gerçekleşecektir. Neticesinde ise ahlâkî bir hüviyete bürünen insan profili karşımıza çıkacaktır.

Konunun daha net anlaşılabilmesi amacıyla, tanınmış ve kitaplarda daha fazla kendilerine yer bulmuş olan isimlerin dışında bulunan; *"ez-Zerî'a ilâ Mekârimi'ş-Şerî'a"* isimli eseriyle tanınmış Arap düşünür Rağıb el-İsfahânî ve *"Dîvân-ı Hikmet"* isimli eseriyle tanınmış Türkistanlı Hoca Ahmed Yesevî'nin görüşlerine başvuracağız.

[442] Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, s. 46.
[443] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 594.
[444] Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1. bs, c. 9 (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992), s. 234-244.

4.1.1. Râgıb el-İsfahânî (D. 343/954 – Ö. ?)[445]

Râgıb el-İsfahânî'nin dinî ilimler ve felsefî bakışı birleştirdiği *"ez-Zerî'a ilâ Mekârimi'ş-Şerî'a"* isimli ahlâk kitabında "mekârimi'ş-şerî'a" olarak ifade ettiği şey, toplumsal yaşamın gerekliliği olan İslâmî ahlâk kâidelerdir[446]. İsfahânî'ye göre bu ahlâk kâideleri; evvela ilim düzeyinde bir bilgiye sahip olmakla başlayan, sonrasında ise çeşitli güzel vasıflar ile nefsi arındırarak devam eden, netice itibariyle de insanı hikmete ulaştıran bir süreçtir. Bu minvalde ikinci bölümde ele aldığımız İslâm düşünürlerinin ahlâkî görüşlerinden de hatırlanacağı üzere; *"Hikmet, şecaat, iffet ve adalet"* kavramları, en başından beri ahlâk düşünce sisteminin temel yapıtaşları olan fazîletlerdir. İsfahânî'ye göre bu dört fazîlet, nefsin arındırılması sürecinde mutlak manada etki göstermektedir[447].

Hikmet üzerine çeşitli tanımlarda bulunmuş olan İsfahânî, onu sadece aklın bir melekesi olarak görmemiştir. İnsanın hikmetinin *"varlıkları tanımak ve hayırlı işleri yapmak"*[448] olduğunu söylemektedir. Bu tanımda hikmet ve ahlâk birlikteliği açıkça görülmektedir. Zîrâ varlıkları tanımanın, bilmenin yanında; bir de bilinen şeylerle doğru ameller işlemek gerekmektedir. İşte bu olduğu zaman İsfahânî'ye göre, hikmet tecelli etmektedir. Aynı zamanda hikmetin amelle olan bağından *"tutkuları gerektiği şekilde öldürmek"* şeklinde bahseden İsfahânî, ahlâkî bir bütünlüğün hikmetli bir yaşayışla iç içe olduğunu ifade etmektedir[449].İsfahânî'ye göre, hikmeti elde eden iki farklı insan profili vardır. Bunlardan birincisi, Allah(cc) tarafından kendisine, ilâhî bir ihsân olarak hikmetin verildiği kişidir. İkincisi ise, sıradan bir insan olsa dahi, zihnî yetilerini doğru kullanarak İslâmî kâidelere uygun bir hayat süren, bu yolda kendisini yetiştirecek bir hocası bulunan kişidir. Doğumuyla beraber ahlâkîliği gözlemlenebilmektedir[450].

---

[445] "RÂGIB el-İSFAHÂNÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 15 Kasım 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/ragib-el-isfahani.

[446] Suat Koca, "Er-Rāğıb el- İsfahānī'nin ez-Zerī'a ilā Mekārimi'ş-Şerī'a Adlı Eserinde Hadis Kullanımı ve Yorumu", *3. Uluslararası Bilimsel Çalışmalarda Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyumu: Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Bölümü* 4, sy 2 (2019): s. 102; Ömer Kara, "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 38 (2012): s. 134.

[447] Kutluer, "Hikmet", s. 507; Anar Gafarov, "Rağıb el-İsfahânî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), s. 401-402; Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, s. 271-272.

[448] el-İsfahânî, "حكم / H-k-m", s. 301.

[449] Kutluer, "Hikmet", s. 508.

[450] Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, s. 272; Kutluer, "Hikmet", s. 508.

İsfahânî'nin düşünce siteminde *"akıl"* ve *"din"* temel iki ölçüttür. Bu nedenle İsfahânî'nin görüşleri, şeriat ve hikmet bütünlüğünün bir numunesidir[451]. O'na göre akıl, insanda yaratılan ilk şeydir ve bu nedenle kıymetlidir. İnsanın eylemlerinde seçim yapabilmesinin önünü açan akıl, aynı zamanda eylemlerinde de sorumlu tutulmasına sebep olmaktadır. Doğruyla yanlışı, haklıyla haksızı ayırt etmeye yarayan akıl, hikmetli kullanıldığı takdirde insan için saadet vesilesidir[452]. Zîrâ yalnızca akıl, insanın diğer bütün özellikleri arasındaki dengeyi sağlayacak güçtür. Bu nedenle çokluğun getirdiği karmaşıklıktan, insanî heves ve arzulardan kaynaklanacak düzensizliğin akıl yoluyla birbirine uyumlu hâle getirilmesi, insanın ahlâklı bir yaşam standardına kavuşmasını sağlar. İşte hikmet denilen şey, aklın insanı ahlâklı bir yaşama götürmesi hâlidir[453].

4.1.2. Hoca Ahmed Yesevî (D. ? – Ö. 562/1166)[454]

Orta Asya Türk dünyasının önemli isimlerinden olan ve *"pîr-i Türkistan"* olarak anılan Hoca Ahmed Yesevî, içinde bulunduğu döneme öğretileri ve hikmetli sözleriyle önemli etkiler bırakmıştır. Zamanla talebelerinin çoğalması ve halk üzerindeki etkisinin artması nedeniyle Yeseviyye tarikatının kurucusu durumuna gelmiştir [455].

Yesevî'nin düşünce sistemi içerisinde "ahlâk", bireysel ve toplumsal manada kendisinde daima yer bulmuştur. O'na göre toplumsal hayatta düzenin sağlanması ve insanî ilişkilerin sağlıklı yürütülebilmesi için insanların birbirini sevmesi, âdil ve dürüst bir yaşam sürmesi gereklidir. Bu minvalde Yesevî, hayatı boyunca yaşadığı coğrafyadaki insanların üzerinde baskı oluşturan fakirliğin getirdiği sıkıntıların bertaraf edilebilmesi için, ahlâkî olmayan insanî ilişkilerin düzeltilebilmesi için çaba göstermiştir[456].

---

[451] Kara, "Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî", s. 140.
[452] Fahri, *İslâm Ahlâk Teorileri*, s. 274; Gafarov, "Rağıb el-İsfahânî", s. 402.
[453] Gafarov, "Rağıb el-İsfahânî", s. 402-403.
[454] "AHMED YESEVÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi", TDV İslam Ansiklopedisi, erişim 15 Kasım 2021, https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-yesevi.
[455] Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989), s. 159-161.
[456] Ümmühan Ark, "Hukuk-Ahlak İlişkisi Bağlamında Divan-ı Hikmet", *International Journal of Cultural and Social Studies,* sy 2 (2016): s. 260.

Günümüze ulaşan ismiyle *"Dîvân'ı Hikmet"*, Hoca Ahmed Yesevî'nin düşünce dünyasını ve insanlarla olan etkileşimini, kendine ait hikmetli sözleriyle, bu noktada bizlere açıkça sunmaktadır[457].

Birinci bölümde ele aldığımız hikmet kelimesinin kullanım alanlarından birini; *"ihkâm"* mastarıyla kullanıldığında "sonuca götüren yol, terbiye şekli" anlamına geldiğini ifade etmiştik. Bu noktada ifade etmemiz gerekir ki hikmet, insanı iyi olana sevk eden, kötü ve çirkin olarak ifade edilebilecek tutum ve davranışlardan uzak tutan içsel yatkınlıktır. Hoca Ahmed Yesevî'nin hikmetler söyleyerek insanları iyiye ve güzele çağırmasındaki maksat buradan kaynaklanmaktadır. Zîrâ O'na göre hikmetin bu özelliği ile insanlar, hikmetli sözlerin etkisi altına girerek yönlendirilebilmektedir[458].

Gene hikmet bahsinde etkileyici söz anlamıyla Hz. Peygamber(s.a.v.)'in; *"Şüphesiz bazı şiirler vardır ki hikmettir."* (Buhari, Edep, 90) ve *"Şurası muhakkak ki beyanda sihir vardır, şurası da muhakkak ki şiirde de hikmetler vardır."* (İbni Abbas/2304) buyurarak, sözlerin ve sözlerin birlikteliği ile oluşturulmuş olan şiirlerin insan zihnini etkileyebilme gücüne dikkat çekmekte olduğunu ifade etmiştik. Bu noktada Yesevî ve talebeleri, hikmetin bu yönü üzerinde durmuş ve insanlara kendilerini bu şekilde ifade etmeyi uygun görmüşlerdir. Dînî ve ahlâkî tebliğ metodu olarak benimsedikleri hikmetli sözler, başlı başına insanın ufkunu açan ve ilâhî bir uyanışa vesile olan özellikler taşımaktadır[459].

Bu şekilde faydalanılan hikmet, insan zihnini geliştirir. Hayatı algılama noktasında doğru ve tutarlı bakış açısı sunar. Salt bilginin yetersizliğini ortaya çıkarıp davranışların ardında yatan nefsânî melekelerin arınmasını ve yeniden inşasını sağlar. Bu minvalden bakıldığında hikmet ahlâkında önemli olan şey, davranışların arkasında yatan sebepleri bilmek ve bu sebepler üzerinden zihnî yapısı yetkinleştirilmiş bir karakter inşa edebilmektir[460].

---

[457] Kemal Eraslan, "Dîvân-ı Hikmet", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), s. 429.
[458] Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet-Erdem ve Ahlak İlişkisi", s. 65.
[459] Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi", s. 255.
[460] Özgen, "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet-Erdem ve Ahlak İlişkisi", s. 75.

Bahsettiğimiz bu özellikler çerçevesinde, Hoca Ahmed Yesevî'nin ve dervişlerinin katkılarıyla oluşturulmuş olan hikmetler deryası üzerinden, insanlara sunulmuş olan ahlâkî tutumların, Yesevîlik geleneği çerçevesinde ele alınışlarına değinmemiz gerekmektedir.

4.1.2.1. Hikmet Ahlâkı

"Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip,
Talep edenlere inci, cevher saçtım ben işte,
Riyazeti sıkı çekip, kanlar yutup,
İkinci defter sözlerini açtım ben işte."[461]

Bismillah diyerek hikmetlerini söylemeye başlayan Hoca Ahmed Yesevî, insanların uhrevi ve dünyevi işlerinde belirli bir ahlâkî olgunluk üzerine çıkmalarını hedeflemiş, hikmetleri içerisine zamanla Yesevî dervişlerinin hikmetlerinin de karışması nedeniyle, zaman içerisinde hikmet geleneğini yansıtan bir kaynak halini almıştır. Dîvân-ı Hikmet'in çeşitli nüshalarında bulunan hikmet sayıları bazı farklılıklar göstermektedir[462]. Kaynak olarak kullandığımız Hayati Bice'nin oluşturduğu kitapta "252" adet hikmet mevcuttur. Bu sebeple, hikmetlerin birinde; *"Dört bin dört yüz hikmet söyledim Hakk'tan fermân"*[463] ifadesi bulunsa da, bu ifadenin geçerliliği, söz konusu sebeplerden dolayı bulunmamaktadır. Aslolan da hikmetlerin sayısı değil, verdiği mesajlar ve bu mesajlar ile amaçlananlardır.

Yesevî hikmetlerinin amacı, öncelikle İslâm dinini yeni benimseyen yahut henüz benimsememiş olan coğrafya insanına, İslâm dininin kâidelerini etkileyici güzel sözlerle anlatmak ve öğretmektir. Bu nedenle söylenen hikmetlerde sade ve anlaşılır bir dil benimsenmiş, öğüt verici ve eğitici tarzda insanları coşku ve heyecana sürükleyecek özellikler barındırılmıştır[464].

[461] Hoca Ahmed Yesevî, *Günümüzün Aşk Yolcusuna Divân-ı Hikmet*, 3. bs (İstanbul: H Yayınları, 2016), s. 3.
[462] Eraslan, "Ahmed Yesevî", s. 161; Eraslan, "Dîvân-ı Hikmet", s. 429.
[463] Yesevî, *Günümüzün Aşk Yolcusuna Divân-ı Hikmet,* s. 89.
[464] Eraslan, "Dîvân-ı Hikmet", s. 429.

"Sözü söyledim, her kim olsa cemâle talib,
Canı cana bağlayıp, damarı damara ekleyip,
Garîb, yetim, fakîrlerin gönlünü okşayıp,
Gönlü kırık olmayan kişilerden kaçtım ben işte."[465]

"Zahit olma, abid olma, âşık ol.
Mihnet çekip aşk yolunda sadık ol.
Nefsi tepip dergâhına layık ol.
Aşksızların hem canı yok, hem imanı yok."[466]

Ehli Sünnet İslam akidesinin ve Yesevî tarikatının öğretilerine göre gerçek takva, "aşk" ve "iman" kavramları üzerinden gösterildiği şekliyle; Allah'ın azabından, vereceği cezalardan korkulduğu için değil bilakis sevgisinin kaybedileceğinin korkusundandır. Bu nedenle hikmetlerdeki amaç, insanları ahlâk dışı davranışlardan uzak durmaya, Allah'ın sevmediği fiilleri ve düşünceleri mümkün oldukça hayatlarından çıkartmaya çabalar. Bunun aksi olduğunda Allah ile kul arasına bir uzaklık girer ve seven sevdiğini anmadıkça, razı olduğu ve sevdiği fiilleri işlemedikçe bu uzaklık zamanla artmaktadır.

Hoca Ahmed Yesevî, Divân-Hikmet'te yer alan hikmetleri yazarken bunları göz önünde bulundurarak hem kendi dervişlerini hem de sözünün ulaştığı yerde bulunan inançlı veya inançsız tüm insanları bu hikmetler aracılığıyla iyiye, güzele, ahlâklı bir kişiliğe ve dolayısıyla Allah'ın seveceği bir kulluk hayatına çağırmaktadır. Hikmet dolu sözlerle kalpleri ve zihinleri fethetmek amaçlanmıştır.

"Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen,
Öyle mazlum yolda kalsa, yoldaşı ol sen,
Mahşer günü dergâhına yakın ol sen,
Ben-benlik güden kişilerden kaçtım ben işte."[467]

Bu hikmetli sözlerden de anlaşılacağı üzere Hoca Ahmed Yesevî; gönlü kırıklara merhem olmayı, mazlum ve mağdurlara yoldaş olup yardımcı olmayı öğütlemiş, hemen arkasına da "ben-benlik" davası güden kişilerden kaçtığını belirterek ahlâk

[465] Yesevî, *Günümüzün Aşk Yolcusuna Divân-ı Hikmet,* s. 3.
[466] Yesevî, s. 223.
[467] Yesevî, s. 3.

sahibi bir insan olmak için yalnızca iyilik yapmanın yeterli olmadığını, aynı zamanda yanlış ve kusurlu bir davranış olan benlik davasından, benliği yüceltmekten kaçınmanın da önemini vurgulamıştır.

Aynı şekilde *"Halk içinde rüsvâ ol ki âlem gülsün, Toprak gibi hor görül ki nefsin ölsün."*[468] sözleriyle Hoca Ahmed Yesevî, kişinin nefsini öldürerek benliğinden kurtulmasını, benliğinden kurtulması neticesinde de hevâ ve heveslerini bir kenara bırakarak, gerçek ahlâki olgunluk düzeyine ulaşmasını amaçlamaktadır.

" 'El kezzâbu lâ ümmeti' dedi, bilin Muhammed,
Yalancılar kavmine ümmet demez Muhammed.

Doğru giden kulunu, Hakk'ın arayıp yolunu,
Doğru yürüyen kula, ümmet diyecek Muhammed."[469]

İnsanî ilişkilerde en önemli ahlâkî yoksunluklardan birisi de doğru sözlü olmamaktır. İkinci bölümdeki ahlâk bahsinde de ele aldığımız bu konuya Hoca Ahmed Yesevî, hikmetlerinde çeşitli vesilelerde değinmiş ve yalanın dünyevî olduğu kadar uhrevî boyutunu da hadisleri hatırlatarak gözler önüne sermiştir. Zîrâ Hz. Peygamber(s.a.v.):

"Doğruluktan ayrılmayın. Çünkü doğruluk (insanı) iyiliğe, iyilik de cennete götürür. Kişi devamlı doğru söyler ve doğruluktan ayrılmazsa Allah katında 'doğru/sıddîk' olarak tescillenir. Yalandan sakının! Çünkü yalan (insanı) kötülüğe, kötülük de cehenneme götürür. Kişi devamlı yalan söyler, yalan peşinde koşarsa Allah katında 'yalancı/kezzâb' olarak tescillenir."(Müslim, Birr, 105) buyurmuştur.

Hoca Ahmed Yesevî, bir hikmetinde, ahlâkî olmayan tutum ve davranışlar ile bunların sonucunda ortaya çıkacak olan olumsuz durumlardan da şu şekilde bahsetmektedir:

"Dünyâ benim diyenler, cihân malını alanlar,
Kerkenez kuşu gibi olup o harama batmışlar.

Molla, müftü olanlar, yanlış fetva verenler,
Akı kara eyleyenler o cehenneme girmişler.

[468] Yesevî, s. 88.
[469] Yesevî, s. 70.

Kadı, imam olanlar, haksız dâvâ eyleyenler,
O eşek gibi olarak yük altında kalmışlar.

Haram yiyen hâkimler, rüşvet alıp yiyenler,
Kendi parmağını dişleyip korkup durup kalmışlar.

Tatlı tatlı yiyenler, türlü türlü giyenler,
Altın tahta oturanlar toprak altında kalmışlar."[470]

Hoca Ahmed Yesevî, hikmetler vesilesiyle ahlâkî olarak kendisini geliştiren, iyilerle birlikte olup onlardan feyz alan, iyilik yoluna kendini adayıp bu uğurda devamlı sebat gösteren kişilerin, Rabb'in makamında kabul olunacak bir mertebeye erişeceğinin cevabını, yine kendisini hikmet yoluna adayanların zihinlerindeki sorgulamaya bırakarak, bir anlamda hak ve hakikatin idrakine ulaşmalarını amaçlamıştır:

"Hikmet okuyup ihlâs kılıp yola giren,
İyilerin izini izleyip dua alan,
Heveskârlar âşıkım deyip yolda kalan,
Dergâhında Rabb'im kabul kılar mı ki?"[471]

Zîrâ her insan, iyilik veya kötülük nâmına her ne var ise; bunların muhasebesini edindiği bilgiler ışığında, vicdan denilen kendi yargısında yapmadığı sürece, hakîkî manada neyin iyi neyin kötü olduğunu kavrayamamaktadır. Lâkin her insan kendi kendine, olan biten şeyleri zihninde tasavvur edip vicdanı ile tarttığı vakit, neyi neden yapması gerektiğini anlamaya başlayacaktır. İşte bu aklî ve vicdânî sürecin sonunda insanlarda ortaya çıkacak olan her türlü "bilme ve eyleme" işi, hikmet ahlâkına dönüşecektir.

Yesevî ahlâkının temel gayesi, mutlak iyiye ve doğruya ulaşabilmek olduğu için öncelikle işe nefis terbiyesinden başlanmalıdır. Hikmet ahlâkı, işte bu nefsin terbiyesi sürecinden sonra, aklî ve vicdânî sorgulamalar neticesinde, fiillerde ortaya çıkacak olan içsel ve derûnî yönlerle ilgilenmektedir.

[470] Yesevî, s. 158.
[471] Yesevî, s. 286.

Hikmet felsefesi ile kişinin, *"neyi, neden yapıyorum?"* tarzı bir sorgulama içerisinde bulunması, ulaşacağı noktanın ahlâkîlik boyutunu konu edinir ve bu düşüncenin temeline de Allah inancının yerleştirilmesi gerekliliğini ortaya koyar.

Bu hikmetli düşünce sistemi, Allah'ın yarattığı bütün mahlûkata karşı, hikmetli bir ahlâkî yaklaşım içerisinde bulunmanın, O'nun sevgisine ulaştıracak en önemli yol olduğunu insanlara anlatmaya çalışmaktadır. Eğer tutum ve davranışlarımızın gayesinde Allah'a ulaşmak olmazsa, bu noktada hakiki bir ahlâkî yaşamdan söz edilemez.

5. BÖLÜM: İNSÂN-I KÂMİL (الإنسان الكامل)

5.1. İnsanın Kemâle Ermesi: İnsân-ı Kâmil

Çalışmamızın son kısmını oluşturan "İnsân-ı Kâmil" tasavvuru, insanlık düşüncesinin neşet ettiği her dönemde vâr olan, insanların maddî ve manevî bütünlüğü içerisinde kemâle erme gayelerini ihtiva eden bir kavramdır.

Hikmet ahlâkı nazarında ortaya çıkan insânî gelişimin bir neticesi olduğunu düşündüğümüz bu kavram, önceki bölümlerde ayrıntılı olarak bahsettiğimiz şekliyle, insanın aklî ve rûhî yetkinliğinin bir tezâhürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda Necip Fazıl'ın da bir dizesinde dile getirdiği; *"Seni aramam için beni uzağa attın! Âlemi benim, beni kendin için yarattın!"*[472] sözlerindeki gibi, kemâle ermekle esâsında Allah(cc)'a erişmek gaye edinilmiştir. Diğer dinlerde de ya Tanrı'ya benzemek ya Tanrı'ya ermek gibi gayeler taşıdığı, aşağıdaki başlıklarda daha net görülecektedir.

Bu minvalde öncelikle "insân", "kemâl" ve "kâmil" kavramlarının ne olduğuna, çok derin ve nitelikli konular olması hasebiyle, kısaca göz atarak zihin haritamızda az da olsa bir yer teşkil etmesini sağlayacak, sonrasında ise özellikle dînî telakkide kendine yer bulmuş olan insanın kemâle ermesi meselesini kapsamlı bir şekilde ele almaya çalışacağız.

5.1.1. Kelime Anlamıyla İnsân (الإنسان)

"Müfredât" isimli kitabında İsfahânî, insan kelimesinin Arapça *"insanlık türüne mensup"* anlamına gelen "i-n-s / إنس" kökünden türemekte olduğunu söylemiştir. Aynı zamanda *"çokça ünsiyet eden"* anlamındaki "üns" köküyle de ilişkilendirerek, insan kelimesinin *"hemcinsleriyle birlikte uyumlu bir yaşam sürmesinden başka ayakta kalma şansları olamayacak şekilde yaratılmış"* anlamını taşıdığını da ifade etmiştir. Farklı bir görüş olarak da *"unutmak"* anlamındaki "nesy" kökünden "insiyân" olarak

[472] Kısakürek, "Allah ve İnsan", s. 42.

türetenlerden bahsetmiştir[473]. Diğer sözlüklerde ise insan kelimesi *"konuşarak anlaşılan, akıl ve fikir sahibi, eylemlerinde özgür olan ve en güzel şekilde yaratılan, vicdanlı, olgun kişi"* manalarına gelmektedir[474].

İsfahânî ve diğer eserlerde tanımlanmış özellikleri tek cümle ile ifade etmek gerekirse; insan, esasında kavram olarak ifade edilmiş söz konusu özelliklerinin toplamıdır. Ve yine bir anlamda insandan beklenen şey ise yukarıdaki tanımlardan hareketle; düşünen, vicdanını harekete geçirebilen, daima akıl ve mantık süzgecinde hareketlerde bulunan bir yapıda bulunmasıdır. O halde insan olmanın ilk basamağı, insanlığın tanımına uygun hâl ve davranışlar içerisinde bulunmaktır denilebilir. Zîrâ verilen tanımların muhtevası, insanların fıtratlarıyla beraber oluşturdukları olumlu özellikleri ifade etmektedir.

5.1.2. Muhtevasıyla İnsan

Bu noktada kadim kültürümüzden *"Evrende en değerli insandır; insanda en değerli akıldır; aklın değeri bilmesindedir; bilmenin değeri ise adâletle eylemesindedir."*[475] sözünü hatırlarımıza getiren Fazlıoğlu, insanın vâr olabilmesi için, hayatın gerekliliğine dikkat çeker ve şöyle der; *"Soru da insandır, yanıt da."*[476] Zîrâ insan, *"çıkış"* ile *"dönüş"* arasında varlığını sürdürür. Fuzûlî'ye göre, bu iki nokta arasındaki hareketliliğin devamlı sûrette olması, insanda anlamlandırma çabasını meydana getirmektedir. Çünkü insan dünyaya geldiği anda bilgisizdir. Dönüş yolunda ise hayatını anlamlı kılabilmek için bilgisizliğini gidermeye çalışır[477].

Söz konusu "insan" kavramının çok derinlikli bir araştırma sahası oluşturması hasebiyle, bölüm başında da ifade ettiğimiz gibi, farklı düşünürler açısından insana dair yaklaşımlar kısaca ifade edilecektir.

---

[473] Rağıb el-İsfahânî, "إنس / i-n-s", içinde *Müfredât - Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), s. 104; İlhan Kutluer, "İnsan", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), s. 320-321.
[474] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 171; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 531; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 440.
[475] İhsan Fazlıoğlu, *Kendini Aramak*, 1. bs (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), s. 62.
[476] Fazlıoğlu, s. 9.
[477] Fazlıoğlu, s. 41.

5.1.2.1. Fârâbî'ye Göre İnsan

Fârâbî, insanın sahip olduğu biyolojik ve psikolojik özelliklerden bahsetmektedir. Yeme-içme, doğum-ölüm gibi özelliklerin yanında duyu organlar vasıtasıyla gerçekleştirilen her türlü fiili, biyolojik özellikler kapsamında değerlendirmektedir. Psikolojik özellikleri ise pratik ve teorik akıl olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Fârâbî'ye göre, insanın kendine özgü davranışları eyleme geçirmesini sağlayan *"pratik akıl"*, nefsi yetkinleştirip onun kendi kendine eyleme geçen bir akla dönüşmesi ise *"teorik akıl"*dır[478] .

Teorik akıl, insanın düşünme gücüdür aynı zamanda. Bu minvalde Türker'in *"kendisine ve çevresindeki şeylere ilişkin farkındalığı ve farkında olduğunun da farkında oluşu"*[479] tanımlaması, düşünce gücünün muhtevasını farklı bir açıdan bizlere sunmaktadır. Zîrâ düşünce gücünün, muhayyilenin, insanları hayvanlardan ayıran bir özellik olması, buradan müteşekkildir. Düşünce gücü vasıtasıyla insan, bilme ve bulma eylemini gerçekleştirmektedir.

5.1.2.2. Fahruddîn er-Râzî'ye Göre İnsan

Kadim İslâm düşüncesinde insanın "küçük âlem" olarak kabul görmesi, Fahruddîn er-Râzî'nin düşüncesinde de kendisine yer bulmuştur. O'na göre insan, bu özelliği ile varlık katmanları arasındadır. Buradan hareketle diğer varlık katmanlarına ulaşabilmek için insanı merkezî bir noktada konumlandırmıştır. Zîrâ insan, kendi varlık katmanında kendisine ait tanımlamaları yapabildiği ölçüde diğer varlık katmanlarına ilişkin bilgiler üretebilecektir[480]. Râzî'ye göre insanda bulunan *"akıl, hikmet, tabiat ve şehvet"* melekeleri, varlık katmanlarının bilgisine ulaşabilmek için kullanılabilecek özelliklerdir. Varlıklar bu melekelerin durumlarına göre farklılaşma göstermektedir[481].

---

[478] Kaya, "Fârâbî", s. 125.
[479] Ömer Türker, *Ahlâk - Yeni Bir Yaklaşım*, 4. bs (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020), s. 24-25.
[480] İsmail Hanoğlu, *Fahruddîn er-Râzî'de Felsefî-Teolojik Antropoloji*, 1. bs (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), s. 24.
[481] Hanoğlu, s. 25.

Râzî'ye göre insanın yaratılış sebeplerinden en önemlisi *"hakikate yönelme isteği"*dir. O'na göre melekler, Allah tarafından bahşedilen her türlü bilgiye vâkıf olmaları hasebiyle insanlardan ayrılmışlardır. İnsanların bu ilahi bilgiden yoksun olmaları, onları hakikatin bilgisini elde edebilmek gayesiyle akıl nimetini kullanmaya teşvik etmektedir[482].

5.1.2.3. Mevlâna'ya Göre İnsan

Mevlâna *"Fîhi Mâfih"* isimli eserinde insan için *"Allah'ın usturlabıdır"* ifadesini kullanmaktadır. Bir müneccim için usturlap, göklerden nasıl bilgiler edinme imkânı sağlıyorsa, aynı şekilde insanın varlığı da bir usturlap olarak kabul edildiği takdirde, Allah'ın varlığı ve bilgisi edinilebilmektedir[483]. İnsanın aslında ulaşamayacağı ve habersiz kalacağı bir bilginin bulunmadığını ifade eden Mevlâna'ya göre insanın iç dünyasında her şey yazılıdır. Fakat insanın hayatı ve düşünce gücü, dünya meşguliyeti ve arzularının peşinden koşmasıyla birlikte karanlığa doğru çekilmekte ve önüne bir perde gibi gerilerek o bilgilere ulaşmasını engellemektedir[484].

Mevlâna'ya göre, insanların yaratılma sebebi esasında, potansiyel olarak insanda vâr olan "kemâl bulma" vasfını kazanmaktır. Tek başına aklî melekelerin yeterli gelmeyeceğini düşünmektedir. İçsel aydınlanma olarak tabir ettiği *"irfân"* vasfının, akıl meleksiyle birleşmesi gerekliliği üzerinde durmuştur[485].

Tekrar ifade etmek gerekirse; buraya kadar verilen tanımlar ve yorumlardan yola çıktığımız zaman, esâsında insan kavramıyla beraber araştırılması ve incelenmesi gereken birçok konu bulunduğu görülmektedir. Lâkin araştırmanın içeriğini değişik noktalara kaydırmadan, kavranması istenilen muhtevaya odaklanmak suretiyle konu bütünlüğünü korumamız gerektiği için, bu kadar bilgi ile yetinmek durumunda kalıyoruz.

---

[482] Hanoğlu, s. 29.
[483] Mevlâna, *Fîhi Mâfih*, çev. Meliha Ülker Tarıkâhya, 2. bs (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958), s. 13-14.
[484] Mevlâna, s. 66-67.
[485] Osman Nuri Küçük, *Fîhî Mâ Fîh Ekseninde Mevlâna'nın Tasavvufî Görüşleri*, 1. bs (Konya: Rûmî Yayınları, 2006), s. 173.

5.1.3. Kelime Anlamıyla Kemâl (كمال) ve Kâmil (الكامل)

Müfredât isimli kitabında İsfahânî, kemâl kelimesinin Arapça "k-m-l / كمل" kökünden türeyerek *"istenen tüm vasıflarının tamam olması, bir arada bulunması"* anlamına geldiğini, kâmil kelimesinin de *"tam"* anlamında olduğunu ifade etmiştir[486].

Diğer sözlüklerde ise kemâl kelimesi *"olgunluk, yetkinlik, kusursuz, tam ve eksiksiz olma"*[487] anlamlarına gelmekteyken kâmil kelimesi de *"Kemâle ermiş, olgun, bütün, tam"*[488] manasındadır.

Gazâlî, *"kusursuz ve noksansız olmak"* anlamında gerçek kemâlin yalnızca Allah'a özgü olduğunu söylemektedir. Bu nedenle kemâl, ilâhî bir sıfat hüviyetindedir. İbn Arabî de bu noktada Gazâlî ile aynı düşüncededir[489].

Bununla ilintili olarak Fahruddîn er-Râzî de kemâl kavramını *"ruhsal lezzet"* olarak tanımlamıştır. Râzî, bu lezzete ne kadar doyulursa insanın kemâlinin o derece artacağını düşünmektedir. O'na göre lezzetin doyumu, noksansız olmayı ifade etmektedir[490].

Söz konusu tanımlardan hareketle *"tam olma, tamlık"* ve *"kemâl bulma, kâmil olma"* kavramları arasında, ince çizgi bulunduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

5.1.3.1. "Kemâl" ve "Tam/Tamlık" Farkı

Sözlükte geçen ilk kullanımıyla *"eksiksiz, noksansız, bütün, bitmiş, hazır"*[491] manalarına gelen *"tam/tamam"* kelimesi, yukarıda da ifade ettiğimiz şekliyle *"kemâl/kâmil"* kavramlarının anlam sahası içerisinde kendisine yer bulmuştur. İbn

---

[486] Rağıb el-İsfahânî, "كمل / k-m-l", içinde *Müfredât - Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), s. 937.
[487] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 505; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 623; Süleyman Uludağ, "Kemâl", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), s. 222.
[488] Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 486; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 580.
[489] Uludağ, "Kemâl", s. 222.
[490] Hanoğlu, *Fahruddîn er-Râzî'de Felsefî-Teolojik Antropoloji*, s. 48.
[491] Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1055.

Sînâ'ya göre *"tamlık, bir şeyin gerekli unsurlara sahip olması"* demektir. O'na göre tamlığın dereceleri vardır ve en ileri noktada varılacak yer *"mükemmel"*liktir. İkisinin arasında ise *"mükemmel"* olan Allah'tan hiçbir eksilme olmadan taşan *"kemâl"* bulunmaktadır[492].

İbn Arabî ise ünlü eseri "Fütûhât"ta, tamlık konusundan bahsederken *"Kemâl, tamın elde etmek istediği şeydir"* ve *"tam olmasına rağmen bu derece onun adına gerçekleşmemiş olabilir. Allah her şeye yaratılışını vermiş, her şey (yaratılma yönüyle) tamamlanmış, sonra ona kemâli elde etmesi için yolu göstermiştir"* ifadelerini kullanmaktadır. O'na göre herkes yaratılmış olması sebebiyle tamdır. Bu nedenle herkes, tam olarak hayatını sürdürebilir ancak ilâhî buyruklar insanın kemâle ulaşmasını teşvik etmektedir[493].

İran düşünce dünyasında Ali Şeriati'yle birlikte kendisine önemli bir yer edinmiş olan Murtaza Mutahhari, *"kemâl"* ve *"tamam"* kelimelerinin birbirine çok yakın olduğunu ancak kapsam itibariyle iki kelimenin ayrışmakta olduğunu ifade etmektedir. Bu minvalde Mâide suresi 3. ayette geçen; *"...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim..."*[494] ifadesini dayanak olarak gösteren Mutahhari, dinin *"tamamlanmak"* yerine *"kemâle erdirmek"* ile ifade edildiğini vurgulamaktadır[495].

Çeşitli kaynaklarda söz konusu ayetle ilgili olarak dinin kemâle erdirilmesinin açıklaması*; "kıyâmete kadar hiçbir değişim ve düzeltmeye ihtiyaç bırakmayacak mükemmel bir inanç sistemi ortaya koyarak, bütün çağlara ve toplumlara uyarlanabilecek temel prensipler belirleme"* kapsamında ifade edilmiştir[496].

---

[492] Ekrem Demirli, *Tasavvufun Altın Çağı - Konevî ve Takipçileri*, 1. bs (İstanbul: Sufi Kitap, 2015), s. 57.
[493] Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, 1. bs, c. 13 (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), s. 278.
[494] *Kur'an Yolu Meâli*, s. 106.
[495] Murtaza Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, 2. bs (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), s. 20.
[496] Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*, s. 110; Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, 1986, 1:s. 402.

Bu durum bizlere göstermektedir ki dinin tamamlanması tek bir düzlemde tamlığı ifade edilirken verilecek olan mesajın kapsamı daralacağı için, kemâle erdiği ifade edilmiş ve birçok açıdan farklı vasıfların *"tamam"* olması, tamamlanması anlamında kullanılarak kapsam genişletilmiştir.

5.1.4. Kelime Anlamıyla İnsân-ı Kâmil

Sözlükte *"olgun, ideal, örnek insan, her bakımdan üstün vasıflar taşıyan, güzel huy ve yüksek fazîlet sahibi olan kişi*"[497] anlamlarına gelen ve terim olarak *"Kur'ân-ı Kerim'deki ahlâkî ilkelerle ahlâklanarak, Hz. Peygamber(s.a.v.) gibi İslâm'ı yaşama kararlılığında olan, öğrendiklerini ve kalbine doğan ilhamları halkla paylaşmaya çalışan üstün nitelikli insan"*[498] anlamıyla karşılık bulan insân-ı kâmil, esâsında İbn Arabî tarafından tasavvuf düşüncesine yerleştirilmiş bir kavramdır. Fakat insanlık düşüncesinin neşet ettiği her dönemde vâr olan, insanların maddî ve manevî bütünlüğü içerisinde *"insanın kendini aşması"*, *"büyük âlem - küçük âlem"* gibi farklı kavramlarla ifade ediliyor olduğu bilinmektedir. Örneğin; Maniheizm'de *"insân-ı kadîm"* ismini alan bu düşünce, Yahudi Kabala'sında *"adam kadmôn"* ismini almıştır. [499].

Bir önceki kısımda da ifade ettiğimiz gibi *"tamlık"* insanın kâmil olmasını tam manasıyla karşılayamamaktadır. Zîrâ insan ruh ve beden bütünlüğü içerisinde birçok vasfı bulunan, *"küçük âlem"* olarak kabul gören bir yapıdadır. Bu nedenle her bir vasfının tamam olması durumunda bir insân-ı kâmil den söz edilebilmektedir.

Mutahhari'nin ifadesiyle *"tamlık"* yatay ilerleme, *"kemâl"* ise dikey bir ilerlemedir. Örneğin, bir cami inşası için gerekli olan her şey, diğer camiler için de geçerlidir. Cami, içerisinde namaz kılınabilecek bir duruma geldiği takdirde "tamam" olmuş demektir. Bu yatay bir ilerlemedir ve "tamam" olduğu an caminin bu ilerlemesi bitmiştir. Diğer bütün camilerle aynı vasfı kazanmıştır[500].

---

[497] Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 531; Devellioğlu, "Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat", s. 440.
[498] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 171.
[499] Mehmet S. Aydın, "İnsân-ı Kâmil", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), s. 330.
[500] Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil,* s. 21.

Bununla beraber caminin ibadet maksadıyla inananlar tarafından devamlı surette dolup taşması, insanlık ilişkilerinde birlikteliği artırıcı etkiler göstermesi ve böylelikle cami olma gayesini farklı vasıflarla yerine getirmeye başlaması, söz konusu caminin dikey ilerlemesi anlamına gelmektedir ki bu durum söz konusu caminin kemâli elde etmesi demektir.

İşte buradan hareketle denilebilir ki *"insân-ı kâmil"* kavramı; *"dikey bir ilerleme süreciyle beraber bir insanın, kendisini diğer insanlardan ayıran vasıflarla donanması ve tamamlanması hâli"* muhtevasına sahiptir.

5.2. Doğu Düşüncesinde Kemâle Eren İnsan

İnsanın kemâl bulma meselesi genellikle dînî telakkide kendisine yer bulmuş olması hasebiyle inceleyeceğimiz düşünce sistemleri de o dinden neşet olan sistemler olmak durumunda kalmıştır. Her ne kadar "doğu" ve "batı" kavramlarının kime ve neye göre belirlendiği, ne gibi bir anlam ifade etmesi için bu şekilde bir ayırıma tabi tutulduğunu anlamlandıramasak da genel olarak kabul edilen kavram haritasında bu şekilde yerini almış olması, çalışmamızı da bu doğrultuda şekillendirmiştir.

Diğer bölümlerden farklı olarak bu bölümde, çalışmamızı varmak istediğimiz nokta ile tamamlayabilmek maksadıyla, İslâm düşüncesini sona saklayıp öncelikle diğer coğrafyalara ait düşüncelere yer verilmesi gerektiği uygun görülmüştür.

5.2.1. Kadim Yahudi (İbrani) Düşüncesi

Doğu düşünce sistemleri içerisinde ilk olarak Yahudi milletinin oluşturmuş olduğu gelenek akla gelmektedir. Özellikle 17. yüzyılda Sebatay Sevi'nin kendisini Mesih ilan etmesiyle birlikte gelişen süreç içerisinde, dünya genelinde Yahudi düşüncesindeki mistik gelenek sonlandırılmak üzereyken, geleneksel Yahudi mistisizmine bağlı kalan Hasidikler, 18. yüzyıldan sonra yeniden kendi geleneklerini canlandırmaya başlamışlardır[501]. Kabala adı verilen mistik düşünce sistemi esasında 11. yüzyılda İbn Gabirol isimli bir filozof öncülünde ortaya çıkmıştı ancak öncesinde de bu öğreti gizli olarak Yahudiler arasında yerini almıştı[502].

Yahudi geleneğinin büyük bir parçası olan gizemli öğreti Kabala, terim olarak *"Alınmış Gelenek"* manasına gelmektedir. Geçmiş asırlardan itibaren kuşaklar arası mistik bilgeliğin ve geleneğin aktarılmasını sağlayan bir düşünce sisteminin adıdır. Kabala mistisizmi olarak da bilinmektedir[503]. Kabala öğretileriyle her bir insan, yalnızca kendisinin hissedeceği birtakım değişiklikler yaşar. Bu değişimi insanın

[501] Perle Epsteın, *Kabala - Musevi Mistiklerin Yolu*, çev. Nusret Karayazgan ve Şiyma Barkın, 3. bs (İstanbul: Dharma Yayınları, 2000), s. XXVII.
[502] Epsteın, s. XXVIII.
[503] Ahmet Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, 1. bs (İstanbul: Dharma Yayınları, 2005), s. 14-15.

sadece kendisi bilmekte ve kendisine has değişimler yaşamaktadır[504]. Zîrâ Kabala öğretisinin amacı, akledebilen bir varlığın kemâle ererek yaratılmışlar içerisinde en üst mertebeye yükselmesi ve elde edebileceği her şeye sahip olmasıdır[505].

İbranilerin mistisizm geleneğinde üç kaynak bulunmaktadır: İlki *"Eski Ahit"* olarak bilinen "Peygamberler ve Kanun kitapları", ikincisi bu kitapların yorumlarını içeren *"Talmud"* ve onun da mistik yorumu olan *"Kabala"*. Geçmiş zamanın önde gelen din adamları bu kitaplar için; *"İlki geleneğin vücududur, ikincisi akılcı ruhudur, üçüncüsü ölümsüz tinidir"* demektedir. Aynı zamanda; bilgisiz kişinin "Eski Ahit"i okuduğu zaman cehâletinin azalacağını, eğitimli olanların da ikinci kitabı inceleyeceğini söylerler. Bilgelik yolunda olanlarınsa "Kabala" mistisizmini tefekkür ettiğini ifade etmektedirler[506].

Kabala öğretisine göre Tanrı "hiçbir yerdedir". Vâr oluşun ötesinde olduğunu düşünürler ve bu sebeple varlıklar gibi ne hareketli ne de sabit olmadığını, ne aşağıda olduğunu ne de yukarıda olduğunu kabul etmezler[507].

Bununla beraber tüm varlığın kaynağı olduğunu da ifade etmektedirler:

> *"Tanrı'nın varlığı tüm şeyleri ayakta tutar: Hiçbir şey Tanrı'nın dışında değildir. Buna göre küçük ya da büyük, var olan her şey yalnızca onları saran ve içlerinden akan Tanrısal Enerji sayesinde var olabilir. Tanrı'nın bakışı yalnızca bir an bile [Varoluştan] çekilse tüm Varoluş bir anda yok olur. Bunu anlar ve bilirseniz alçak gönüllü olursunuz, düşünceleriniz saflaşır…"*[508]

Kabala öğretisine göre Tanrı, yaratılanlar içerisinde insana bir sorumluluk yükledi; *"Yaratanla bütünleşmek için çabalamak"*. Bu çabanın nihai gayeye erişimi ise, insan ruhunun gelişimiyle ortaya çıkacaktır. Söz konusu gelişim sürecinde doğanın değiştirilemez kanunlarının olduğunu kabul edip fesada uğratacak hareketlerden kaçınarak o düzen içerisinde bir hayat sürdürmek insanların en önemli

---

[504] Rav Michael Laitman, *Kabala'nın Gizli Bilgeliği*, 1. bs (İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2006), s. 33.
[505] Laitman, s. 35.
[506] Dion Fortune, *Mistik Kabala*, çev. Murat Sağlam, 2. bs (İstanbul: Hermes Yayınları, 2010), s. 14; Bkz. Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, s. 20-24.
[507] Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, s. 36.
[508] Akıncı, s. 46.

vazifelerindendir. Diğer insanlarla birlikte sevgi ve hoşgörü içerisinde hareket etmek, toplumsal huzuru sağlayacak ahlâkî erdemleri ön plana çıkartmak gibi tutum ve davranışlar da bu doğrultuda ruhun gelişimine büyük katkı sağlayacaktır[509].

5.2.1.1. Adam Kadmon

Tevrat'ı oluşturan beş kitaptan biri olan "Tekvin"[510] de, İslâm düşüncesine benzer şekliyle insanın *"toprağın tozu ve çamurundan 'Tanrı'nın suretinde' şekillendirildiği ve daha sonra burun deliklerine yaşam nefesi üflenmek sureti ile yaşayan bir cana dönüştürüldüğü"* belirtilmektedir. Kabala da buradan hareketle, Tanrısal özellikleri sembolik olarak insana nispet eder ve *"Yaratıcı kendi nefesini Yaratılanın burun deliklerine üflediğinden[...]O'nun nitelikleri 'yaratılanda' da mevcut olmalıdır."* düşüncesinden hareketle *"Adam Kadmon"* denilen bir "Tanrısal İnsan" profili ortaya çıkartır[511].

Tanrı'nın nefesiyle insan, rûhî olarak da Tanrısal özellikler taşıdığı için, meleklerden üstündürler. Bu sebeple meleklerin Adam Kadmon'a hizmet etmek için yaratılmış oldukları düşüncesi vardır[512]. Zîrâ Adam Kadmon *"Tüm âlemlerin üzerinde yaratılan Tanrısal İnsan, beşeri insanın arketipi, Tanrı Bedeni"*[513] kabul edilmektedir. Kabala düşüncesinde insan, Tanrı'nın sadece yansımasıdır[514]. O'nun nefesiyle yaratıldığı için yalnızca Tanrısallık özelliği bulunmaktadır. Tanrı'nın sıfatları insanlarda oldukça azaltılmış olarak mevcut bulunmaktadır[515]. Bu nedenle insanlar "aklî-bedenî ve rûhî" özelliklerini ne kadar çok terbiye edip arındırırsa, o kadar Tanrı'ya yaklaşacaktır[516].

> *"Tanrısal İnsan-Adam Kadmon sadece âlemin oluşumunun değil onun kurtuluşunun da bir aracıdır. Yani âlemin kurtuluşunu (Tikkun) sağlamak ve onu yeniden, geldiği Tanrısal Kaynak'a geri döndürmek erkek ve kadını bir arada ifade eden insanın elindedir. İşte Tanrı'nın suretinde yaratılan insandan kastedilen budur."*[517]

---

509 Laitman, *Kabala'nın Gizli Bilgeliği*, s. 20.
510 Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, s. 20.
511 Akıncı, s. 53; Fortune, *Mistik Kabala*, s. 262.
512 Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, s. 214; Fortune, *Mistik Kabala*, s. 26.
513 Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, s. 333; Fortune, *Mistik Kabala*, s. 245; Epsteın, *Kabala - Musevi Mistiklerin Yolu*, s. 199.
514 Epsteın, *Kabala - Musevi Mistiklerin Yolu*, s. 54.
515 Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, s. 53.
516 Adam, "Yahudilik", s. 122.
517 Akıncı, *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*, s. 78.

Görüldüğü üzere, kadim Yahudi düşüncesinde de insanın kemâl bulduğu, olgunluk evresi olan "Adam Kadmon", yaratılış itibariyle Tanrısal özellikler taşımakta ve bu özelliklerin kullanılması suretiyle insanların Tanrı'ya ulaşması hedeflemektedir. Zîrâ kabala öğretilerinin esas gayesi insan ruhunu terbiye etmek suretiyle yetkinleştirmek ve insan ahlâkının en mükemmel hâle gelmesini sağlamaktır[518].

Tanrı özelliklerini taklit etmenin neticesinde insan Tanrı'yı sevmeye ve O'nunla özdeşleşmeye başlar. Bu döngü ise insanı her açıdan mükemmelliğe eriştirir. Neticesinde ise, *"insân-ı kâmil"* olarak tabir edebileceğimiz, ilk mükemmel insan *"adam kadmon"* gibi olunur.[519]

5.2.2. Budizm Düşüncesi

Uzak doğu diye tabir edilen bölgede (Hindistan civarı) gelişim göstermiş olan Budizm'in kurucusunun asıl adı *"Siddhartha Gotama"*dır. Siddhartha'nın *"bütün duaların müstecap olduğu"*[520] manasına geldiği ifade edilmektedir. Siddhartha'nın rûhî bunalımlar yaşadığı bir evrede *"Bodhi"* veya *"Bo"* adı verilen incir ağacının altında içsel bir denetim halindeyken hakikate erdiğine ve aydınlandığına inanılması sebebiyle, *"Aydınlanan, uyanan"* manasına gelen *"Buda"* lakabı verilmiş ve sonrasında bu lakap ile tanınmıştır[521].

Yaşamakta olduğu coğrafi bölgenin iklim koşulları nedeniyle yağmurların çok olduğu dönemlerde inzivaya çekildiği, sıcakların boy göstermeye başladığı dönemlerde ise kendisine eşlik eden rahiplerle birlikte diyar diyar gezerek insanlarla görüştüğü ve şeriatlarını bu şekilde yaydıkları ifade edilmektedir[522].

---

[518] Adam, "Yahudilik", s. 121.
[519] Adam, s. 123.
[520] Asaf Hâlet Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, 1. bs (Ankara: Hece Yayınları, 2003), s. 22.
[521] Günay Tümer, "Budizm", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), s. 352; Ali İhsan Yitik, "Budizm", içinde *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, 5. bs (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), s. 358-359; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 47-48; Jacqueline Russ, *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*, çev. İsmail Yerguz, 2. bs, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s. 196-197.
[522] Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 33-34.

Buda'ya göre gerçek kurtuluş, hiçbir ilâhî kudretin yardımına gerek kalmaksınız, yalnızca insanların kendi çabalarıyla gerçekleşecektir. Zîrâ insanların ulaşmak istediği mutluluk, yaşadıkları dünya hayatının gerçeklerine vakıf olup bu gerçeklikler üzerinden davranışlarını düzenleyenlerin ulaşacağı bir neticedir[523]. *"Benim bir öğretmenim yoktur; hiç kimse benim gibi değildir; insan ve ruhların dünyasında hiç kimse benim dengim değildir."*[524] sözleriyle Buda, kendisinin sahip olduğu aydınlanmanın arkasında hiçbir gücün olmadığını açıkça ifade etmektedir. Bu minvalde, Budizm'in inanç sisteminde, Yahudilikte ve İslâm dininde olduğu gibi yaratıcı bir güç bulunmamakta olduğu söylenebilir.

Buda'nın düşünce sisteminde önemli bir yer tutan dört büyük hakikatten bahsedilmektedir. Bunların içerisinde ilk hakikat olarak *"ızdırap"* meselesi yer almaktadır. Budizm'e göre insanlar doğumlarıyla beraber bu dünyada ızdırap çekerek yaşamaya mahkûmdurlar. Hayatın her anında "çocukluk, ihtiyarlık, hastalık, sevilen şeylerden ayrı kalmak vb." gibi durumlar, insanlara eşlik eden ızdıraplardır. Ölüm gibi kaçınılmaz bir hakikattir acı çekiyor olmak. Nihayetinde insanlar, yaşadıkları bu acı verici durumlara son vermeyi öğrenemezlerse, kemâle eremeyeceklerdir. Kurtuluş yolunu, yaşanılan ızdırapların sonlandırılmasıyla bulabileceklerdir. Bu konuda başarısız olanları ise ızdıraplarla dolu bir gelecek beklemektedir[525].

İkinci hakikat ise *"ızdırabın kaynağı"* meselesidir. Zîrâ kurtuluşa ermek için yaşanılan acılardan kurtulmak gerekiyorsa, evvela bunların kaynağının keşfedilmesi gerekmektedir. Bu noktada Budizm'in öne sürdüğü düşünceye göre; insanların dünyevî bağlılıkları, sınırsız arzu ve istekleri, zihnî doyumsuzluklar, yaşama ihtirasları gibi sebepler söz konusu ızdırapların kaynağını oluşturmaktadır[526].

---

[523] Yitik, "Budizm", s. 360.
[524] Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 48.
[525] Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 49-50; Russ, *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*, 1:s. 199.
[526] Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 51-53; Russ, *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*, 1:s. 199.

Yaşanılan ızdırapların kaynağına erişen Budist düşünce için üçüncü hakikat *"ızdırapların giderilmesi"*dir. İnsanlar için söz konusu ihtiraslardan kurtulmak ve arzulardan sıyrılmak düşüncesinin kabul edilmesi, bu hakikatin en açık ifadesidir[527].

Son olarak, sıralanmış bu üç hakikatin insanları sevk edeceği dördüncü hakikat ise *"ızdırabın giderilmesine çıkan yol"*dur. Izdıraplardan sıyrılarak kurtuluşa ermek için gerekli ön bilgi ve kabulden sonra harekete geçmek için oluşturulmuş olan "sekiz kollu mukaddes yol"dur. Budizm düşüncesine göre bu yola giren her insan, neticesinde kemâle erme ve Nirvana'ya ulaşma gayesi için en önemli seyahatine çıkmış demektir[528].

5.2.2.1. Nirvana

Buda'nın öğretisinde kısaca vurgulanan nokta; İnsanların acı ve ızdırap üzerine yaşamaktadır. Bu acı ve ızdırabın temel kaynağı da gene insanlarda bulunan arzu ve ihtiraslardır. Söz konusu acı veren durumlardan, arzu ve ihtiraslardan kurtulmanın yolu ise "Nirvana"dır. Buda'nın geliştirdiği "sekiz dilimli yol" öğretisi ise insanları Nirvana'ya ulaştıracak yegâne kaynaktır. Bu sekiz dilimli yolun "ahlâk", "meditasyon" ve "hikmet" isimlerinde üç kapısı bulunmaktadır[529]:

Ahlâk (sila) : "Doğru söz, doğru davranış, doğru meslek."
Meditasyon (samdhi) : "Doğru muhakeme, doğru murakabe."
Hikmet (panna) : "Doğru düşünce, doğru anlayış, doğru niyet."

Budizm'e özgü bir inanç ritüeli olan Nirvana, sözlükte *"sönmek, sakinleşmek"* manalarına gelse de, terim olarak *"nihai kurtuluş"* anlamındadır. Buradan hareketle Nirvana için, *"istek ve tutkuların, kin ve nefretin yok olması"* ve *"eşyanın gerçek mahiyetiyle kavrandığı, dünyevî varoluş çarkının sona erdiği "mutlak aydınlanma" ve 'mutlak huzur' hâli"* denilmiştir[530]. Devamlılık arz eden, kısa süreli olmayan bir hâldir.

[527] Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 55; Russ, *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*, 1:s. 200.
[528] Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 55; Russ, *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*, 1:s. 200.
[529] Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 55-56; Tümer, "Budizm", s. 353.
[530] Yitik, "Budizm", s. 372; Tümer, "Budizm", s. 356-357; Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 57.

İslâmî terminolojide yer alan cennet ve cehennem kavramlarının ötesinde bir yerdedir. Budizm düşüncesinde bu durum; *"Bazı insanlar tekrar doğar; kötü iş yapanlar cehenneme; dürüst ve dindar insanlar cennete giderler; dünya arzu ve isteklerinden uzak olan kimseler ise Nirvana'ya girer."* şeklinde karşılık bulmuştur[531].

Nirvana, Budizm inancında bulunan ruhların bedenlen öldükten sonra tekrar tekrar farklı bedenlerle dünyaya gelme sürecini sonlandıracak ve ızdırabı ebedi olarak dindirecek tek makamdır. Kemâle ermiş insan, bu döngünün dışına kendi iradesiyle çıkabilen insandır[532].

Yalnızca hikmet sahibi olanların, meditasyon yapanların, ahlâkî yetkinlik elde edenlerin en yüksek mutluluğa erişecekleri inancı vardır. Buda'ya göre önemli olan Nirvana'nın ne olduğu değil nasıl ulaşılacağı meselesidir. Bu sebeple insanlar için önemli olan şey varılacak nokta değil, o noktaya ulaştıracak olan, yukarıda bahsettiğimiz yoldur [533].

[531] Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 51; Tümer, "Budizm", s. 357.
[532] Çelebi, *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*, s. 58.
[533] Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 51-52.

5.3. Hıristiyanlık Ve Batı Düşüncesi

Hz. Îsâ'nın çarmıha gerilmesinden sonra Hıristiyan düşüncesine yön veren Pavlus, bu dinin inanç sistemine yeni eklemeler yapmıştır. Bunlardan biri de insanların kurtuluşu meselesidir[534]. Yahudi ve Budist düşüncesinin aksine, Hıristiyanlıkta tam manasıyla "insân-ı kâmil" benzeri bir düşünce sistemi bulunmamaktadır.

Hıristiyanlıkta, Hz. Âdem ile Hz. Havvâ'nın ilk günahı (itaatsizlik) işleyerek cennetten kovulmaları neticesinde, insanların doğuştan günahkâr olduğunu kabul eden bir düşünce sistemi bulunmaktadır. Bir diğer ifadeyle; *"Hıristiyan antropolojisi, tarihi ve hatta tüm Hıristiyan teolojisinin"*[535] en önemli yapıtaşıdır.

"Aslî günah" olarak da ifade ettikleri bu düşüncenin uzantısı olarak, her yeni doğan bebek, günahkâr olarak dünyaya gelmektedir. Bütün insanların kusurlu ve eksik olduğu düşüncesi, doğal olarak Tanrı'ya karşı itaati de ortadan kaldırmaktadır[536]. Bir anlamda Hz. Âdem'in işlediği suçun cezasını insan ırkı ödemeye devam etmektedir.

Pavlus'un yerleştirmiş olduğu bu düşünce sistemine göre, insanın kurtuluşu için gerekli olan şey, Tevrat'taki kurallar değildir. Onlara göre; Îsâ Mesih, insanların kurtuluşu için gönderilmiş[537] ve gene insanların taşıdığı bu "aslî günah"lara kefaret için çarmıhta acı çekerek, kendini kurban etmiştir. Sonrasında ise dirilerek günahı yenmiştir. Bu nedenle kurtuluş yolu, Îsâ Mesih ile bütünleşmekten geçmektedir. Zîrâ onlara göre bu; *"doğanın sonlu biçiminden inayetin sonsuz biçimine"*[538] doğru bir geçiştir.

---

[534] Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanlık", içinde *Dinler Tarihi El Kitabı*, ed. Baki Adam, 5. bs (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), s. 143.
[535] İsmail Raci Faruki, *Hıristiyan Ahlakı - Hıristiyanlığın Tarihsel Ve Sistematik Analizi*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, 1. bs (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015), s. 223.
[536] Fuat Aydın, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1, sy 1 (2015): s. 80; Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 138; Eroğlu, "Hıristiyanlık", s. 143; Nadide Şahin, "Hıristiyanlıkta ve İslam'da Kurtuluş Anlayışı", *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science*, sy 29 (2018): s. 482-483.
[537] Mehmet Aydın, "Hıristiyan İnançları", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 346.
[538] Russ, *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*, 1:s. 153; Faruki, *Hıristiyan Ahlakı - Hıristiyanlığın Tarihsel Ve Sistematik Analizi*, s. 163.

Pavlus'un *"Ölüm bir insan aracılığıyla geldiğine göre, diriliş de bir insan aracılığıyla gelir. Herkes nasıl Âdem'de ölüyorsa herkes Mesih'te yaşama kavuşacak."*[539] ifadelerinde kendisine yer bulan bu durum, Hz. Îsâ'nın itaatsizliği tersine çevirip insan yaratılışını yeniden dizayn eden bir hüviyete bürünmesine neden olmuştur. Aynı zamanda Hristiyanlıktaki itaat, fedakârlık ve alçak gönüllülük gibi hasletlerin temel kaynağı mesabesine yükselmiştir[540].

Hz. Îsâ'ya yüklenmiş olan bu misyon, daha sonra Hıristiyanlık düşüncesinde kilisenin kurtarıcılık vasfını eline almasına sebep olmuştur.

Bu minvalde kilisenin Hz. Îsâ'nın vekâletini yüklenmiş, ilâhî vazifesini üstlenmiş olarak O'nu temsil ettiği düşüncesinden hareketle, kiliseler kurtarıcılık rolünü bürünmüşlerdir. Bu sebeple, kilise dışında kalan insanların kurtuluşa ermeyeceği propagandasını yürütmüşler ve Hıristiyanlığın bir *"Kurtuluş Dini"* olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle kendisini zamanla ilâhî otorite hâline getirmiştir[541]. Kendi içlerindeki mezhepsel görüş ayrılıkları ve bölünmeler neticesinde farklı kurtuluş otoritelerinin varlığının da kabul edildiği görülmüştür[542].

Kilise düşüncesine göre *"Tanrı"* ve *"İnsan"* birbirlerine çok yakın iki varlıktır. Ne birbirlerinden kopmaları ne de birbirlerine karışmaları mümkün değildir. Onlar için Tanrı, insanların içindedir. Kâinatta Tanrı'nın iradesini somutlaştırıp bir anlamda vücut bulmasını sağlayacak tek canlı insandır. İnsan kendisini Tanrı'ya açarak, Tanrı'nın kendisi üzerinden fiiliyata geçmesine olanak sağlamaktadır[543].

---

[539] Eroğlu, "Hıristiyanlık", s. 143; Şahin, "Hıristiyanlıkta ve İslam'da Kurtuluş Anlayışı", s. 482.
[540] Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 139; Faruki, *Hıristiyan Ahlakı - Hıristiyanlığın Tarihsel Ve Sistematik Analizi*, s. 235; Mustafa Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, 3. bs (Adana: Karahan Kitabevi, 2010), s. 31-32.
[541] Şahin, "Hıristiyanlıkta ve İslam'da Kurtuluş Anlayışı", s. 481-482, 485; Baki Adam, "Hıristiyanlık ve Diğer Dinler", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 358.
[542] Aydın, "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)", s. 87; Adam, "Hıristiyanlık ve Diğer Dinler", s. 359.
[543] Russ, *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*, 1:s. 161; Faruki, *Hıristiyan Ahlakı - Hıristiyanlığın Tarihsel Ve Sistematik Analizi*, s. 181.

Bu nedenle Hıristiyanlıkta ebedî hayat, insanın Tanrı katında ölümsüzleşmesi, Tanrı'nın yardımıyla insanların ebedî hayata erişeceği ve Tanrısal yaşam süreceği insancı, bizzat Tanrı'nın lütfuyla olacaktır. Hz. Îsâ'ya inanan ve sevenler, O'nun yolunu takip edenler Tanrı'ya ulaşacak ve kurtuluşa erecektir. Bir anlamda bireysel çaba ikinci planda kalmaktadır[544].

Bu minvalde bir de şeytanın Hıristiyan ahlâk düşüncesinde edindiği yere de değinmemiz gerekmektedir. Şeytan ilk *"günah"*a aracılık etmiş, bu günah neticesinde insanlık *"tarih"*i başlamıştır. Mesih Îsâ, bu sürece müdahale ederek günahı ve şeytanı yenmiş, insanların *"kurtuluş"*unu sağlamış ve ilâhî konumuna yükseltmiştir. Bu ahlâkî süreç, Hıristiyan düşüncesinde bir temel teşkil etmiştir[545]. Markos ve Matta İncillerinden aktarılan;

> *"Tanrın olan Rabb'ı bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle sev. İkincisi de şudur: Komşunu kendin gibi sev. Bunlardan daha büyük buyruk yoktur." (Markos, 12:30-31) "İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın. Kutsal Yasa'nın ve peygamberlerin söylediği budur." (Matta, 7:12)*[546]

Yukarıdaki ifadeler, Hıristiyanlıktaki ahlâkî sistemin temel dayanaklarını oluşturmuştur. İnsanın kurtuluşuna giden yolda, Tanrı'yı sevmek ve komşuyu sevmek, bunlarla beraber empati duygusu çerçevesinde insânî ilişkileri düzenlemek gerektiği mesajı verilmiştir.

[544] Şahin, "Hıristiyanlıkta ve İslam'da Kurtuluş Anlayışı", s. 483,495; Jacqueline Russ, *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*, çev. İsmail Yerguz, 2. bs, c. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 160-161; Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 30.
[545] Aydın, "Hıristiyan İnançları", s. 348.
[546] Köylü, *Dünya Dinlerinde Ahlâk*, s. 141.

5.3.1. Kilise Hegemonyasından Modern Döneme Geçiş

Hıristiyan düşünce dünyasındaki kilisenin baskın tutumu, bilimsel ve teknik gelişmeler ışında farklı bir noktaya doğru evrilerek, adına modern dönem yahut aydınlanma adı verilen yeni bir düşünce dünyası ortaya çıkmıştır. Bu durumun, 1543'te Kopernik'in yazdığı *"Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine"* adlı eseriyle, kilisenin *"dünya merkezli evren"* modeline karşı *"güneş merkezli bir evren"*in varlığını ortaya koyması süreciyle başladığı ifade edilmektedir[547].

Kopernik devrimiyle beraber Batı düşünce dünyasında, insana ve insanın içinde yaşadığı kâinata bakışta, hatırı sayılır bir değişim yaşanmıştır. Söz konusu değişimin metafiziksel boyutta oluşmasıyla beraber, İslâm dünyasında yahut Doğu düşünce dünyasında meydana gelmeyişi de gözlerden kaçmamıştır[548].

Zîrâ kilise merkezli *"günahkârlık"* öğretisi, insanların doğuştan sahip oldukları bir kirlenmişliği ifade etmektedir. Bu nedenle kirlenmiş, günah işlemiş ve itaatsizlik etmiş olan insanın aklından faydalı ve doğru bir bilgi ortaya çıkmayacağını dayatmışlardır. Aydınlanma adını verdikleri bu süreçle beraber insan aklını ön plana çıkaran yeni düşünceler ortaya çıkmış, kilisenin hegemonyasında bulunan insanın *"akletme vasfı"* bir anlamda özgürlüğüne kavuşmuştur[549].

Söz konusu değişimi insanlığın akılcılığı ve ilerlemesi olarak ele alan yeni düşünce dünyasında Bacon ve Descartes gibi düşünürler tarafından, yalnızca modern bilim ve teknoloji kullanılarak tabiatın insanın emrine sokulmasıyla ilerlemenin mümkün olacağı görüşü öne sürülmüştür[550]. Bu minvalde "İnanç" değil *"akıl"*, "din" değil *"bilim"* ön plana alınarak Bacon ve Descartes gibi düşünürler tarafından doğaya karşı galip gelme fikri modern dönemin temel düşüncesi haline getirilmiştir[551]. Bilimsel gelişmeleri adeta kutsayıcı bir şekilde ilk kez ön plana koyan Bacon'a göre; *"Bilgi*

---

[547] Russ, *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*, 2:s. 174; Fazlıoğlu, *Sözün Eşiğinde*, s. 25; İbrahim Kalın, *Ben, Öteki Ve Ötesi*, 9. bs (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), s. 357.
[548] Toby E. Huff, *Modern Bilimin Doğuşu Ve Yükselişi - İslâm Dünyası, Çin Ve Batı*, çev. İnan Kalaycıoğulları, Ertan Tağman, ve Aynur Yetmen, 1. bs (Ankara: Epos Yayınları, 2010), s. 431.
[549] Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 100.
[550] Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 189.
[551] Russ, *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*, 2:s. 10; Ahmet Dağ, *Ölümcül Şiddet Baudrillard'ın Düşüncesi*, 1. bs (İstanbul: Külliyat Yayınları, 2011), s. 43.

güçtür". Kâinatta gücün yegâne sahibi olarak doğaya ve topluma hükmetme düşüncesini geliştirmiştir. Bu nedenle insanın tabiata karşı üstünlük kurmasını ve yeryüzünde iktidarı ele geçirmesini sağlayan bir yapının varlığı insanlığın nihai noktasıdır[552].

Modernizm ile başlayan ve farklı evrelere dönüştürülerek *"postmodernizm, hümanizm, transhümanizm vb."* gibi düşüncelere geçiş yaparak gelişen sürecin başlı başına incelenmesi gereken bir husus olması, hiç şüphesiz insanlığın değişimine dair önemli basamakları içerisinde barındırdığının göstergesidir. Ancak konumuz gereği bu noktada fazla ayrıntıya girmeden, aydınlanma ile beraber gelen temel düşünceleri vererek yetinmemiz gerekmektedir.

Batı düşüncesine dair ele aldığımız bu bölümünün son başlığı olarak, zihinlerimizde bir fikir oluşturması amacıyla kısaca *"hümanizm-transhümanizm"* meselesine de yer verilecektir. Bu noktada denilebilir ki; bilimsel ve teknolojik gelişmelerle birlikte insan aklının gelişimi, aynı zamanda modern dönem düşünce dünyasında insanlığın gelişimi manasına gelmektedir. İnsanlığın gelişmesi, ilerlemesi, kısaca insanın kemâl bulması meselesi bu dönemde, birçok özellikten müteşekkil olduğu halde insanın *"akıl"* endeksli olarak tek bir yönünün gelişimi üzerine odaklanmış durumdadır.

5.3.1.1. Descartes

Modern dönemde *"kartezyen devrimi"* olarak yerini almış düşünce sisteminin baş mimarı olan Descartes'e göre, bilimin hakiki manada vâr olabilmesi için Tanrı'nın varlığının kabul edilmesi gerektiği görüşündedir. O'na göre dünya hayatının ve insanların yaratılmamış olması, tamamen tesadüf eseri ortaya çıkması varlıkların özüne ilişkin bilginin elde edilmesine ve doğayla iletişim kurulmasına bir engel teşkil etmektedir[553]. Bununla beraber varlığın ne olduğuna dair fikrini en net şekliyle *"Düşünüyorum, o halde varım."* sözleriyle ifade eden Descartes, ruh ve bedeni birbirinden ayırarak, insan ruhunun beden olmadan varlığını devam ettirdiğini ifade

[552] Dağ, *Ölümcül Şiddet Baudrillard'ın Düşüncesi*, s. 45; Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 191-192.
[553] Russ, *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*, 2:s. 210.

etmektedir[554]. O'na göre insan sadece *"düşünen töz"* konumundayken varlığının farkındalığındadır[555]. Ruhun ve bedenin, insanın varlığı üzerindeki etkilerinin akıl vasıtasıyla anlaşılır kılınabileceğini düşünen Descartes, aynı zamanda bu iki tözün birlikteliğini oluşturan şeylerin yalnızca duyular vasıtasıyla anlaşılabileceği görüşündedir[556]. O'na göre, söz konusu metafiziksel bilginin önemsenerek üzerinde çalışmalar yapılması, bilgeliğin en üst mertebesine ulaştıracak olan ahlâkî ilkelerin elde edilebilmesine olanak sağlayacaktır. Zîrâ insan aklı, yanılmaz bir akıl olan *"Tanrı aklı"* ile teftiş edilmelidir ki gerçekliğe ulaşabilsin[557].

Bu noktada insan bedenini makine olarak göre Descartes, ruhun beden makinesine bağlanarak bir bütünlük oluştuğunu ifade eder. Bu bütünlük gereği, ruhun bedendeki konumu sadece onu yönlendiren bir vasıfta değildir. Aynı zamanda beden makinesiyle karşılıklı etki-tepki içerisinde bir bütünlüğü oluşturur. Arzu ve ihtiraslar, bu birlikteliğin en net görüldüğü anlardır. Örneğin; bedensel bir açılığın doyurulmasıyla ruhun tatmin edilebilmesi gibi[558].

Buradan hareketle Descartes'in yönlendiği alan ise, ahlâkî kurallardır. O'na göre dinin belirlemediği alanlarda geçerli olacak ılımlı düşünceler, insanları eylemlerinin neticesinde alabilecekleri en doğru sonuç için en doğru şekilde eyleme geçmeye yönlendirmesi gereklidir. Bu görüş O'na göre, henüz tekâmül etmemiş ancak başka bir zaman diliminde buradan hareketle tekâmül edecek olan ahlâkî kuralların geçiş basamağıdır. İnsan için özgür iradenin etkili kullanılabilmesi en önemli yetkinliktir. Tanrı'nın insana vermiş olduğu bu yetkinliklerin kullanılması, bilinçli bir yöntemle devamlılık içerisinde geliştirilmesi, insan olmanın gerekliliğidir. Zîrâ Descartes'e göre insanın kemâli, yaşamdan soyutlanmak suretiyle değil bilakis doğanın içerisine karışıp kendisine sunulan imkânlardan akıllıca yararlanmakta yatmaktadır[559]. Bununla beraber insanın benliği dışında kalan doğanın tanınması demek, insanın doğasının keşfine kapı aralamak manasına gelmektedir[560].

---

[554] Russ, 2:s. 214-216.
[555] Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 57.
[556] Hilmi Ziya Ülken, *Varlık Ve Oluş*, 2. bs (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014), s. 259; Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 45.
[557] Russ, *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*, 2:s. 222-223; Ülken, *Varlık Ve Oluş*, s. 528.
[558] Russ, *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*, 2:s. 225-226; Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 45.
[559] Russ, *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*, 2:s. 229-230.
[560] Russ, 2:s. 242.

5.3.2. Nietzsche Ve Nihilizm

"Tanrı'nın ölümü" sözüyle insan için varoluşsal bir anlamın kalmadığını, anlamsız bir varlık içerisinde insanların yaşadığını ifade eden Nietzsche, Batı düşüncesinin bir sonucu olarak *"nihilizmin"* ortaya çıktığı düşüncesindedir. O'na göre geleneksel felsefenin işlevi artık kalmamıştır. Çünkü esasında felsefenin işlevi *"varoluşa"* dair insanlara anlamlı bilgiler sunmakken, *"yok oluşun"* temellerini atmaya başlamıştır. Bu nedenle klasik felsefenin dışına çıkarak yeni bir sistem kurmak istemiştir. Bu minvalde Batı düşüncesinin kullanmış olduğu yöntemleri tamamen terk edip düşünce hayatındaki yolculuğuna insanın bizatihi kendisi ve değerleri üzerinden rota çizerek başlamıştır[561].

Bu minvalde Batı düşüncesine karşı öncelikli olarak yeni bir insan tasavvuru ortaya koymuştur. Nietzsche'nin sisteminde *"üstün insan"* olarak yer alan bu yeni tasavvur, söz konusu varoluşsal anlamsızlığın önüne geçerek nihilizm sorununa bir çıkış yolu ortaya koyabilecektir. O'na göre nihilizmin kucağına düşmeyecek tek varoluş düzeni, üstün insan sayesinde gelişecektir[562].

Nietzsche, Darvin'in evrim teorisinden yola çıkarak "doğal seçilim" sürecinde bahsedilen güçlü olanın hayatta kalması prensibini insan hayatına uyarlamıştır[563]:

> *"İnsan, varoluş mücadelesini, daha güçsüz yaratıkların ölümünü ve en sağlam ve en yeteneklilerin hayatta kalmasını bekler; dolayısıyla mükemmellikte sürekli bir büyüme bekler… Doğal seçimi aynı zamanda yavaş ve sonsuz metamorfozun gücüyle birlikte kabul ederiz; her avantajın kalıtsal olduğuna ve gelecek nesillerle birlikte daha da güçlü büyüyeceğine inanmak isteriz (ki kalıtım öylesine kaprislidir ki-); belirli yaratıkların yaşamın çok özel koşullarına talihli bir şekilde intibak ettiklerini gözlemleriz ve bu intibakın ortamın etkisinden kaynaklandığını açıklarız."*[564]

Böyle bir çatışma ortamında zayıf olan insanların yaşayamayacağı ve *"üstün insan"*a gelecekte ulaşılacağı görüşündedir. Nietzsche'ye göre üstün insan, kendisinde *"sevgi*

[561] A. Kadir Çüçen, ed., *Varoluş Filozofları*, 1. bs (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015), s. 117-118.
[562] Çüçen, s. 122.
[563] Ülken, *Varlık Ve Oluş*, s. 425.
[564] Friedrich Nietzsche, *Güç İstenci*, çev. Nilüfer Epçeli, 3. bs (İstanbul: Say Yayınları, 2017), s. 434.

beslemek, şefkat duymak, halka hizmet etmek" gibi zayıf yönleri barındırmayandır. O'na göre insanlar için bu ilkeler ahlâkî vasıflar olarak kabul edilemez, aksine insanın evrimini geciktiren zayıflıklar olarak kabul edilir. Bu nedenle Sokrates'in insanlığa *"şefkat, dürüstlük, adalet vb."* ilkeleri tavsiye etmesi büyük bir yanlış olarak kabul edilmiştir[565].

Üstün insan için çizdiği bu profilin getirisi olarak toplumsal yapı hakkındaki düşünceleri de aynı doğrultuda seyretmektedir. Nietzsche'ye göre her bir insanın ve toplumun aynı haklara sahip olması saçmadır. Eğer üstün insan olmak için çaba gösterilirse, toplumda iki grup meydana gelecektir; efendiler ve köleler. Efendiler, yani gücü elinde bulunduranlar toplum nezdinde azınlık olsa da köleler daima onlar için çalışmalı ve onların gelişimleri için uygun fırsatları onlara sunmalıdır. Zîrâ Nietzsche'ye göre insanlığın ilerleyip üstün insana evrimin tamamlanabilmesi için bu durum bir gerekliliktir. Üstün insan, zayıf insanların üzerlerine basarak ortaya çıkacaktır[566].

> *"İnsanın gittikçe cüceleşmesi, özellikle daha güçlü bir ırkın yetiştirilmesini akla getiren itici güçtür; özellikle de cüceleşmiş türlerin zayıf olduğu ve gittikçe daha da zayıfladığı yerlerde (istençte, sorumlulukta, kendine güvende, kendi için hedef belirleme yeteneğinde) aşırı derecede güçlü bir ırkın."*[567]

Bu minvalde Nietzsche, genel kabul gören ahlâkî ilkeleri reddederek, halkın çoğunluğunu düşünmek yerine azınlığın önemine dikkat çekmiştir. Zîrâ kurulmuş olan ahlâkî düzen içerisinde *"köle ahlâkı"* hâkimdir. Hâlbuki efendi ahlâkına sahip olan insanlar, içinde bulundukları konum ve karakter itibariyle güçlü ve donanımlıdırlar[568].

Bu nedenle onların ahlâkî kabulleri her zaman en iyisi ve en doğrusudur. Gücünün ve donanımının varlığı, efendiyi davranışlarının ahlâkîliğinde şüpheye sevk etmemektedir. Fakat köle ahlâkına sahip olan insanlar güçsüz ve donanımsızdırlar. Bu nedenle yaptıkları her davranışta korku ve endişeye kapılmaktadırlar. Bu olumsuz

---

[565] Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 145; Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 193-194; Nietzsche, *Güç İstenci*, s. 552-553.
[566] Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 159; Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 196.
[567] Nietzsche, *Güç İstenci*, s. 567.
[568] Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 147.

düşünceler kölenin varoluşsal krize girmesine neden olur ve böylelikle kendisini nihilizmin kucağında bulur. Ancak efendi ahlâkına sahip olan kişi, varoluşuna dair şüphelerden uzakta, kendinden emin bir karaktere sahiptir. Bu sebeple Nietzsche, toplumlar tarafından genel kabul görmüş olan *"kölelik ahlâkı"*nın yerine *"efendi ahlâkı"*nın yerleştirilmesi gerekmektedir[569].

Nietzsche için *"güç istenci"* insanı hayatta tutan, onu var kılan tek şeydir. Bu istenç sayesinde insanın kendisini aşacağını ancak bu istenç olmadığı zaman insanın zayıf kalacağını ve alçak bir konuma düşeceğini vurgulamaktadır. O'na göre insan ne kadar donanımlı ise diğer insanlara oranla o kadar güçlü demektir[570]. Nefsi kutsayıp, gücün nefsi tatminini önemli gören Nietzsche, hayata geldiğimiz şartların iyi veya kötü olmasına bakmaksızın her durum ve şart altında kazançlı çıkmanın gerekliliğini vurgulamıştır. Bunula beraber söz konusu gaye, aynı zamanda pragmatizmin(faydacılık) aşılması olarak da kabul edilmektedir[571]. Böyle bir düşünce sisteminin getirisi olarak akıllara, Makyavelist bir yapı çağrışım yapmaktadır.

Nietzsche'nin düşünce dünyasında cinsiyet eşitsizliği de mevcuttur. Kadın her zaman erkekten güçsüzdür. Sevgi ve merhamet gibi duygularını yüceltecek bir din ara yahut entrikalara girerek güçlülerin gücünü kaybetmesini sağlar. Kadın sadece erkeğe karşı görevlerini yerine getirip çocuk doğurmalıdır. Bu nedenle O'na göre üstün insan aynı zamanda erkeklik özelliğine sahiptir. Kadınlar üstün insan olamazlar. Erkek nefsin egemenliği, güç ve kudretin temini için zayıfların ve güçsüzlerin ortadan kaldırılması gerekmektedir[572].

[569] Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 123-125; Nietzsche, *Güç İstenci*, s. 544-545, 594.
[570] Günay, *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*, s. 148.
[571] Nietzsche, *Güç İstenci*, s. 485-486; Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 195-196; Ülken, *Varlık Ve Oluş*, s. 542.
[572] Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 199; Nietzsche, *Güç İstenci*, s. 546-547.

Bu noktada konuyla ilgili bir örnek olarak Alexis Carrel'in *"İnsan Denen Meçhul"* adlı kitabında bahsettiği, her anlamda güçlü olan insanların desteklenmesi ve zayıf insanların da ıslah edilip çoğalmasının engellenmesi görüşleri akla gelmektedir. Söz konusu kitapta, Nietzsche'nin görüşleriyle aynı doğrultuda geçen şu cümleler oldukça düşündürücüdür:

> *"Gönül rızasıyla öjenizm*[573] *yalnız daha kuvvetli fertlerin çoğalmasını sağlamakla kalmayacak, mukavemetin, zekânın ve cesaretin irsi olduğu aileleri de çoğaltacaktır. Bu aileler muhtemelen seçkin insanların çıkacağı bir aristokrasi teşkil edeceklerdir. Modern toplum, bütün çarelere başvurarak insan ırkını ıslah etmelidir. Akıllı bir evlenme yapmış olmaları sayesinde dâhiler doğmasına sebep olanları mükâfatlandırmak için kâfi derecede mali ve sosyal avantajlar, yüksek şerefler yoktur. Medeniyetimizin kompleksliği sonsuzdur. Onun mekanizmalarını hiç kimse bilmiyor. Oysa bu mekanizmalar bilinmeli ve idare edilmelidir. Bu vazifeyi yapabilmek için fikrî ve ahlâkî çapları daha geniş fertleri yetiştirmeye ihtiyacımız var…"*[574]

[573] Kökleri Platon'a kadar geri giden, fakat esas Francis Galton'un çalışmalarıyla ortaya çıkan, insandaki kalıtsal özellikleri iyileştirme ya da geliştirme uygulaması; insan türünün genetik potansiyellerini korumayı ya da iyileştirmeyi amaçlayan uygulamalı bilim. Bkz. Ahmet Cevizci, *Öjenik*, 3. bs (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), s. 655.

[574] Alexis Carrel, *İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek, 4. bs (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1983), s. 354.

5.3.3. Egzistansiyalizm (Varoluşçuluk) Ve Kierkegaard

İnsanın ve insanlığın gelişimine dair bir diğer farklı görüş de egzistansiyalizm olarak bilinen varoluşçuluk düşüncesidir. Buna göre varoluşçuluk; *"bireyin deneyimini ve bu deneyimin tekilliğini ve biricikliğini, insan doğasını anlamanın temeli"* olarak görmektedir. Bu düşünceye göre ne bireysel ne de toplumsal özellikler ön plana çıkartılmak yerine daha çok bireysel varoluş düşünceleri üzerinde durulmuştur. Zîra varoluşun hakikatine bu yolla ulaşılmaktadır. [575]

İrade hürriyeti, özgür düşünce ortamı ve kabiliyeti, bireysel özgürlükler gibi kavramların ön plana çıktığı bu düşüncede, insanın hiçbir baskı altında kalmadan özgürce düşünerek hareket ettiği, düşünce ve davranışlarındaki ölçüsünü kendi özgürlüğünden aldığı hayatların insanı kemâle erdireceği gibi muhtevalar bulunmaktadır[576]. Zîrâ özgürlüğün temeli, *"insan olma özgürlüğünü seçebilmek"*te yatmaktadır. İnsan ne kadar özgürse o kadar kâmildir. Ne kadar baskıdan ve yönlendirmeden uzaksa o kadar kemâl bulacaktır. Allah'a boyun eğmek, buyruklarını yerine getirmek, insanın özgürlüğünü kısıtladığı için kabul edilemez şeylerdir. İnsan özgürce yaşayamadığı için insanlığını eksik olarak yerine getirmektedir[577].

Egzistansiyalist düşünce sistemine göre, dünyaya hür bir şekilde gelen insanın önceden belirlenmiş bir tabiatı bulunmamaktadır. Toplumsal bir varoluş söz konusu değildir. Doğada bulunan cansız varlıklar yahut hayvanlar gibi belirli standart çizgiler içerisinde yaşamayıp hür iradesini kullanarak kendi özgür düşünce dünyasında kendisine ayrı bir yol çizmekte, ayrı bir tabiat elde etmektedir[578]. Eğer bunun aksi bir durum söz konusu olursa, insan hürriyetine ket vurulup seçimleri başka bir iradeye bağlanırsa insanlıktan çıkmaya başlar. Neticesinde özgür iradesi alınan insan, aslında insanlıktan çıkmıştır[579]. Bu nedenle iradeyi kısıtlayan bir Tanrı tasavvuruna olan inanç, bazı egzistansiyalist düşünürler için insanın kemâle ulaşmasında büyük bir engel teşkil etmektedir[580].

---

[575] Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 19.
[576] Ülken, *Varlık Ve Oluş*, s. 492.
[577] Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 33-34; Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 247.
[578] Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 252; Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 31.
[579] Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 254.
[580] Mutahhari, s. 256-257.

Varoluşçu felsefenin önemli ismi Kierkegaard'ın düşünce sisteminde "insan" bir *"sentez"*dir. Yani insana ait ruh ve bedenin üçüncü bir unsur olan *"tin"*de bütünleşip sentezlenmesidir. Kendi ifadeleriyle insan; *"sınırlı ve sınırsızdan, cismanî ve ebedîden, özgürlük ve gereklilikten oluşan bir sentezdir."*[581] Bu nedenle modern dönemin salt akıl üzerine gelişen düşüncelerine karşı çıkarak insan yapısının Hıristiyanlık geleneğiyle beraber hakiki içsel benliğe dair sorgulamaların da ele alınması gerektiğini düşünür[582]. Zîrâ O'nun için varoluş; *"sonlu olanın, sonsuz olanla kişisel deneyimi"*[583] kapsamındadır.

Özgürlük konusundaki düşüncelerini de açıkça ifade eden Kierkegaard, insanların çeşitli kurallarla yahut bilimle belirlenmiş olan ilkelere uymasının ahlâkî olmadığı görüşündedir. Bu nedenle insanın aydınlanabilmesi için, söz konusu bu karanlıktan çıkarak genel kabul gören bir hakikati değil, her bir insan için farklılaşan hakikati özgürce seçmesi gerekmektedir. Her bir insan, kendisi ile ilgili düşüncelerini hiçbir kural yahut bilimselliğe başvurmadan, özgürce yönetebilmelidir[584].

Kierkegaard, insanın gelişimi için, kendi özüne yönelerek *"yinelenmeye"* ihtiyacı olduğunu düşünmektedir. Yaşanılan sıkıntılar, umutsuzluklar ise gerçek manada öze yolculuk için gerekli olan birer anahtardır. Söz konusu sıkıntılara karşı insanların kendi benliklerinde geçirdikleri evrelerin neticesinde; acıların son bularak yaşam sevincinin kazanılmasına doğru evrilen süreçte, varlık tinin içinde doruk noktasına ulaşmaktadır[585]. Söz konusu yinelenme sürecinde üç ayrı aşamadan söz eden Kierkegaard, *"estetik, etik ve dini varoluş"* süreçlerinin kademeli olarak insan hayatında yer edindiği görüşündedir. Estetik aşama yolculuğun başlangıcı, etik aşama ise dini varoluşa ulaşmada bir anahtar niteliği taşımaktadır. O'na göre söz konusu varoluş süreci, ruh ve bedenden müteşekkil olan insanın tüm özellikleriyle bir bütünlük arz eder. Bu bütünlük içerisinde insana dair hiçbir özellik diğerinden önemsiz değildir ancak her bir özelliğin yinelenmesiyle ortaya çıkan varoluş tablosu, insanın gerçek kemâli mesabesindedir[586].

---

[581] Jacqueline Russ, *Felsefe Tarihi - Aklın Zaferi*, çev. İsmail Yerguz, 2. bs, c. 3 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), s. 276-277; Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 98.
[582] Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 103.
[583] Kamuran Gödelek, *Kierkegaard*, 1. bs (İstanbul: Say Yayınları, 2010), s. 58.
[584] Gödelek, s. 55.
[585] Russ, *Felsefe Tarihi - Aklın Zaferi*, 3:s. 278-280; Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 99.
[586] Russ, *Felsefe Tarihi - Aklın Zaferi*, 3:s. 280-281; Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 87.

Estetik varoluş aşamasında özgür seçimler yerine insana sunulmuş olan bir yaşam tarzı söz konusudur. Kişi bu noktada kendisine sunulmuş imkânlardan olabildiğince faydalanmak derdindedir. Bu nedenle insanın özüne dönmesi, kişiliğinin gelişimi üzerinde durması imkânsızdır. Bu aşamada gündelik hevesler peşinde koşan insan için en büyük tehdit, can sıkıntısına yakalanmaktır. Zîrâ sıkılan insan, hayatın akışı içerisinde kendi yapıp ettiklerini gözlemleme imkânına sahip olduğu için, nasıl bir boşlukta olduğunu fark etmek istemeyecektir. Bu süreç içerisinde sıkıntıda olan insanın yaşamına dair farkındalığının artması, geçmiş ve gelecek bağlamında bir hayat perspektifine erişmesi, gerçek varlığına ulaşmasında önemli yer teşkil etmektedir. Böylelikle estetik varoluşundaki eksikleri fark eden insan, ahlâkî seçimler yapıp iyi ve kötüyü ayırt ederek varlığın bir üst basamağı olan etik varoluş aşamasına geçecektir[587].

Etik varoluş aşamasında insan; estetik varoluş aşaması nihayetinde kendi benliğine dair birtakım farkındalıklar edinen, gündelik hevesler peşinde koşmaktan ziyade tercihlerinin sorumluluğunun idrakinde olan bir varoluş sergiler. Özgürce, kendi düşüncelerine dair bir seçimde bulunur ve ahlâkî varoluş aşamasında kendisine yer edinir. O'na göre modern dünya, ahlâksal bir kopuş içerisindedir. Bu nedenle insanların ahlâkî tutum ve davranışlarının, içinde yaşadıkları toplumsal hayatın dinamikleri ile bağdaşmamakta olduğunu düşünmektedir. Esasında ahlâk, O'na göre içsel bir yaşamdır. Bu nedenle ikinci bir kimsenin biliyor olması gerekmeden, en üst seviyede ahlâkî bir varoluş elde edilebilir. Ahlâkî bir seçimi, kendi özgür iradesiyle yapıyor olması demek, ahlâklı olmayı seçtiğini gösterse de özünde bu seçimiyle, kendisini, kendi varlığını seçmektedir[588]. Ancak yalnızca ahlâkî bir varoluş, insanın gerçek manada kemâle ermesi için yeterli değildir

Dini varoluş aşaması ise, Kierkegaard'a göre insan için ulaşabileceği en nihai varoluş düzeyidir. Bu aşamada Tanrı ile insan arasındaki engeller kalkmakta ve yaşanılan dini tecrübeyle beraber hem Tanrı'ya ilişkin hem de insanın kendi varlığına ilişkin derin düşüncelere odaklanılmaktadır. Varoluşa ilişkin sorgulamalar yapmayan insanlar, insanlık türünün sıradan örnekleridir. Ancak bu aşamaya erişmiş olan insan, içsel ve

[587] Çüçen, *Varoluş Filozofları,* s. 87-88; Gödelek, *Kierkegaard,* s. 59-60.
[588] Russ, *Felsefe Tarihi - Aklın Zaferi,* 3:s. 274-275; Çüçen, *Varoluş Filozofları,* s. 87-88; Gödelek, *Kierkegaard,* s. 61-63.

metafiziksel sorgulamalar neticesinde benliğinin hakikatine vararak kemâl yolunu bulmuş olacaktır[589]. Bu sebeple *"İman şövalyesi"* ismini verdiği en yüksek mertebedeki insan, *"evrensele ait olmanın mükemmelliğini"* bilen insandır[590]. Kierkegaard için insan, koca bir hiçliktir. Ancak ibadet vasıtasıyla bu hiçliğinin idrakine vardığı takdirde *"Tanrı'nın sureti"* olabilme vasfını kazanacaktır. Bu da insanın varlıklar içerisindeki konumunu en yükseğe taşıyacaktır[591].

Kierkegaard için *"seçim",* insanın bu aşamaları geçebilmesi ve en nihayetinde hakiki benliğini ortaya çıkartabilmesi için gerekli olan yegâne yoldur. Yalnız bu seçim, insana sunulmuş olan şeyler arasından değil, insanın kendi iradesiyle *"seçimi seçmek"* kararını verebilmesinde yatmaktadır. İnsan, ancak bu yolla özgürleşmekte ve seçim yapabildiği müddetçe özgür kalabilmektedir. Bunun neticesi ise insanın hakiki varlığına ulaşmasıdır[592]. İnanca sahip bir varlık olarak, hakiki varoluşunu özgürce gerçekleştirmiştir[593]. Bu sebeple denilebilir ki, Kierkegaard için insân-ı kâmil; özgür irade yoluyla kendi benliğine dair seçimler yapabilen ve bu seçimlerle kendi benliğini kendi idraki doğrultusunda yönlendirebilen etik, estetik ve dini aşamaları bu yolla geçmiş inançlı varlık düzeyidir.

[589] Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 89; Gödelek, *Kierkegaard*, s. 64-65.
[590] Gödelek, *Kierkegaard*, s. 66.
[591] Faruki, *Hıristiyan Ahlakı - Hıristiyanlığın Tarihsel Ve Sistematik Analizi*, s. 197.
[592] Çüçen, *Varoluş Filozofları*, s. 90-91.
[593] Gödelek, *Kierkegaard*, s. 96-97.

5.3.4. Hümanizmden Transhümanizm Dünyasına

Aydınlanma dönemiyle birlikte gelişen süreç içerisindeki insana dair bakışın değişim ve dönüşümüne yer verdiğimiz önceki bölümleri destekleyici mahiyette, söz konusu sürecin semeresi olarak bu kavramların gözle görülür bir biçimde ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu minvalde *"insan merkezli"* ve *"insan sonrası"* olarak da adlandırılan varlık tasavvurlarına değinerek, günümüz Türkiye'sinde ve dünyada gelişen ve değişen insanlığa yönelik kavram haritasının zihinlerde bir şekilde yer edinmesi gerektiği düşünülmektedir.

Zîrâ Türkiye'de, söz konusu kavramlara ilişkin çalışmalar kısıtlı sayıda bulunmaktadır. Daha çok sosyal medya yahut haberler aracılığıyla aşina olduğumuz bu kavramların tam olarak "insan hayatına hangi noktada ve hangi doğrultuda etki etmeyi hedeflediği, gelecekte insan hayatına dair nasıl bir yaşam kurguladığı" gibi bilgilerin araştırılmasının ve aktarılmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Heidegger hümanizmi: *"insanın insanca olması ve gayri insani, 'inhuman' olmaması, yani kendi özünün dışında olmaması için düşünceye dalmak ve ihtimam göstermek"* olarak tanımlamaktadır[594]. Her ne kadar masumane bir tanım olarak görülse de esasında vardığı noktada olumsuz sonuçlara sebebiyet verdiği düşünülmektedir. Zîrâ Hıristiyanlığın günahkârlık öğretisiyle aklı ikinci plana koymasına tepki olarak insanî vasıfların akılcı bir düzlemde ilerletilmesi ve insanın kendi mükemmelliğine dair düşkünlüğün artmasında etkili olan aydınlanma süreciyle beraber ortaya çıkan *"hümanizm"*[595], kutsal sayılan değerlerin ortadan kalkmasına aracılık ederek insan aklını ön plana koymuş, maddeci bir varlık düşüncesini insan zihinlerine yerleştirmiştir. Sonraki süreçte bu durum "öteki" kavramıyla dışlanmış insan ve toplumları ortaya çıkarmış, insanlık tarihinde çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik krizlere yol açtığı ifade edilmektedir[596].

[594] Martin Heidegger, *Hümanizm Üzerine*, çev. Yusuf Örnek, 1. bs (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2013), s. 11.
[595] Ezgi Ece Çelik, "Antroposen ve Posthuman İnsan Çağı'nda İnsan Sonrası Olmak", *Cogito*, sy 95-96 (2019): s. 146.
[596] Rosi Braidotti, *İnsan Sonrası*, çev. Öznur Karakaş, 1. bs (İstanbul: Kolektif Kitap, 2014), s. 23-25.

İnsanın ve insanlığın gelişimini hedefleyen aydınlanmacı düşünce, ikinci bir gelişim ve dönüşüm yolu olarak *"transhümanizme"*, yani benmerkezci insanı aşan bir düşünceye doğru evrilmiştir. Söz konusu süreçle beraber insan aklının var olan yapısından öte, insanın zihinsel ve bedensel yapısının geliştirilmesi ve dönüştürülmesi hedeflenmiştir[597]. Bu minvalde gelinen noktada rasyonel bir hareket olan hümanizmin yerine, hümanizmin radikal hâli olan transhümanizm düşüncesine geçilmiştir[598].

Aydınlanma dönemine kadar dini düşünceyle bir şekilde bağlı kalınan insan tasavvurlarında, aydınlanmayla beraber sekülerleşme meydana gelmiş; insan ön plana çıkarken Tanrı geri plana atılmış ve kapitalizmle beraber maddeci bir varlık tasavvuru kendisini net bir şekilde ortaya çıkardı gözlemlenmiştir. Hümanizm düşüncesi bu noktada, varlığın merkezinden Tanrı'yı devirerek insanı yerleştirmiştir. Bilimin ilerlemesiyle beraber insanın doğuştan getirdiği özellikleri, kendisi için yeterli gelmemiş ve dışarıdan müdahaleyle fiziksel ve zihinsel yapısını daha üst seviyelere taşıma düşünesine girişmiştir. Ahlâkî standartlarını kendi aklı çerçevesinde oluşturarak daha medenî toplumlar oluşturulması düşüncesi hâkim kılınmıştır. Biyo-teknolojik gelişmeler de bu düşüncelerin sacayağı konumuna gelmiştir[599].

Transhümanizm kavramı ilk olarak, 1957'de Julian Huxley tarafından *"insanlığı sürdürürken insanlık doğasını geliştirmek için yeni olanaklar fark eden insan"*[600] anlamında kullanılmıştır. 1990 yılında ise, Max More tarafından yazılmış olan *"Transhümanizm: Gelecekçi Bir Felsefeye Doğru"* isimli yazıda, bugünkü düşünsel anlamıyla teknolojik olarak insanın güçlendirilmesiyle beraber ortaya çıkacak olan yeni insan türü üzerinde durulmuştur[601].

Söz konusu düşünce ise, gelişen bilimsel ve teknolojik süreçlerle insanın zihinsel ve bedensel yapısını değiştirerek, bir anlamda insanı belirli bir form üzere yaratmış olanı Tanrı'dan ve doğadan bağımsız hâle getirmektir. Darwin ve Freud gibi düşünürlerin

---

[597] Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 3. bs (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), s. 11.
[598] Dağ, s. 35; Ahmet Dağ, "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", *Felsefî Düşün*, sy 9 (2017): s. 54.
[599] Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, s. 20; Rosi Braidotti, "İnsan Sonrası, Pek İnsanca: Bir Posthümanistin Anıları ve Emelleri", *Cogito*, sy 95-96 (2019): s. 65-66.
[600] Muhammet Özdemir ve Nevin Başaran, "Transhümanizm, Posthümanizm ve İnsan Bilincinin Yeni Kapsamı", *Journal of Islamic Research* 32, sy 1 (2021): s. 34.
[601] Özdemir ve Başaran, s. 34.

etkisi, söz konusu düşünce sistemine temel teşkil etmiş; bilimsel ve teknolojik ilerlemeler de bu düşünceyi pratiğe dökme imkânı sağlamıştır. Gen bilimi, sibernetik, nano-teknoloji ve robotik gibi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmış, öncelikle hayvan ve bitkilerde ilerletilen biyo-teknolojik gelişmeler neticesinde insanın varlığı biyonik bir yapıya yönlendirilmeye başlanmıştır. İnsanlığın alışageldiği söz konusu fıtrî fiziksel ve zihinsel sınırların kabulü, bu gelişmeler neticesinde aşılmaya çalışılmaktadır[602].

Bu noktada Dominique Lecourt'un yazmış olduğu *"İnsan, Post-İnsan"* isimli eserden aktarılan bu alıntı, söz konusu biyo-teknolojik düşüncenin nasıl bir çaba içerisinde olduğunun da açık bir göstergesi olacaktır:

> *"İnsanoğlunun bitkilerin ıslahı için on bin yıldır denediği, ama çok da başarılı olamadığı melezleştirme ve aşılama yöntemleri, nihayet 1983 yılında genetik olarak değişikliğe uğratılmış bir tütün türünün tarım alanına sokulmasıyla birlikte küresel perspektifine yerleşmiş oldu. Gerçek sonuçları günümüzde tartışılmaya devam eden tarımda genetik yapının değiştirilmesi uygulaması insan zekâsının büyük bir başarısı olarak görünmektedir. Kuşkusuz artık çekirdeği çıkarılmış bir yumurtaya (ovocyte) laboratuvar ortamında yetişkin bir hücre çekirdeğinin, nakledilmesi ve dişinin rahmine yerleştirilmiş embriyon üretimiyle memelilerin kopyalanması tekniği de söz konusudur. 1996'da kopya koyun Dolly'nin doğumu, önceleri "hücrelerin yeniden programlamasına" ilişkin böyle bir sürecin mümkün olmayacağının açıklanması için çok sağlam bilimsel gerekçeler ortaya koyan en yetkin biyoloji bilginlerinin şaşkınlığına rağmen, bir yeniliğin işaretini vermiş oldu. Bunun ardından da tavşan, inek ve domuzlar yaygın biçimde kopyalanan hayvanlar topluluğunda, koyunların yanında yer almaya başladı. İleride hayvan yetiştiricilerinin atadan kalma yavaş ve belirsiz selektif uygulamasının yerine, organizmaların ıslahını hedefleyen, bir nesilden diğerine gerçekleşebilen bilimsel olarak hazırlanmış bir teknik koyulabilecektir."*[603]

Ölümsüzlük fikri, istenilen uzuvların güçlendirilmesi, zihin kontrolü, beden dondurma ve yeniden canlandırma girişimleri gibi çeşitli amaçlar özelinde çalışmalarını yürüten bilim dünyası, dünya üzerindeki çeşitli güç odaklarının kontrolü altında bulunmaktadır. Küresel çapta şirketlerin yahut devletlerin birbirlerine karşı üstünlük

[602] Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, s. 17; Braidotti, *İnsan Sonrası*, s. 101-104; Çelik, "Antroposen ve Posthuman İnsan Çağı'nda İnsan Sonrası Olmak", s. 150-151.
[603] Dominique Lecourt, *İnsan, Post-İnsan*, çev. Hande Turan Abadan, 1. bs (Ankara: Epos Yayınları, 2005), s. 22-23.

kurma amacına hizmet etmekte olan bu sistem, makinelerin insana etkisinin haricinde insani bir vasıf olan zihnin makinelere aktarılması ve yapay zekânın geliştirilmesi gibi meselelere odaklanmış durumdadır. Bu açıdan bakıldığında, Tanrı tanımaz bir bilimselliğin sürdürüldüğü gözlemlenmektedir. Dinin insan gelişimine bir engel olduğunu savunan transhümanizmin savunucuları, hümanizmde ön plana çıkartılan insanı Tanrı yerine geçirmeyi amaçlamaktadır[604].

Bu düşünceye göre; *"hümanizm, insanı hurafenin zincirlerinden; transhümanizm ise biyolojik zincirlerinden kurtarma"* amacındadır[605]. Bu minvalde transhümanizmin aşamalarını teorik olarak; Darwin'in doğal seleksiyonu, DNA ve gen kodlarıyla ilgili çalışmalar ve yapay zekânın gelişimi oluşturmaktadır. Bu çalışmaların gayesi; insanların daha az acı çekeceği ve bu sayede daha mutlu bir yaşama sahip olacağı bir varlığın oluşturulabileceği düşüncesinde yatmaktadır. Bu nedenle aynı zamanda bir geçiş evresi olarak görülen transhümanizm, evrimsel süreç içerisinde bir anlamda *"geçişsel insan / transitional human"* olarak ifade edilmektedir[606].

Bu aşamadan sonra yeni bir tür olarak insanlar *"posthuman"*a dönüşecektir. Genetik güçlendirmeler, öjeni, nano-teknoloji ve yapay zekâ destekli yeni bir insan türü, ne Tanrı'ya ne de doğaya bağımlı olmayıp, kendi kendini aşkın bir konuma yükselmiş olacaktır. Ölümsüzlüğe çare bulmuş, yaşlanma ve hastalanmaya engel olmuş bir insan profili olarak, *"posthuman"* evresi amaçlanmıştır[607]. Bu minvalde transhümanizmde insana dair duyuların ve niteliklerin geliştirilmesi hedeflenirken; posthümanizm, söz konusu duyuları ve nitelikleri gelişen insanüstü bir türü ifade etmektedir[608]. Bu amaçla ulaşılmak istenilen neticelerin ifadesi şu minvaldedir;

> *"2010'da bilgisayarlar bir kertenkele beyninin kapasitesi ne ulaşacak, 2040'ta da insan beyni yakalanacak. Robot bilimin başlangıçtaki amacına böylece ulaşılmış olacak; bilim-kurgunun en çok rağbet ettiği temalardan biri gerçek olmuş olacak: Tamamen bir insanın entelektüel kapasitelerine sahip olarak özgürce yer değiştirebilen bir makine!"*[609]

---

[604] Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, s. 18; Dağ, "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", s. 52-53.
[605] Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, s. 29; Dağ, "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", s. 56.
[606] Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, s. 25-26.
[607] Dağ, "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", s. 58-59.
[608] Özdemir ve Başaran, "Transhümanizm, Posthümanizm ve İnsan Bilincinin Yeni Kapsamı", s. 33.
[609] Lecourt, *İnsan, Post-İnsan*, s. 57-58.

Bu noktada eklenmesi gereken bir diğer hususu gözlerden kaçırmamak gerekmektedir. Bu doğrultuda ele aldığımız "Nietzsche Ve Nihilizm" başlıklı bölümde, Nietzsche tarafından oluşturulmuş bir *"üstün insan"* profilinden bahsetmiştik. Hümanizm-transhümanizm konularında yapılan incelemelerde söz konusu üstün insanın, bazı yönlerden transhümanist düşünceyi etkileyen bir kavram olarak kabul edildiği görüşü bulunmaktadır. Örneğin her iki kavram dünyasında da söz konusu insanın eksiklik ve noksanlıklarından arındırılıp kusursuz bir yapıya ulaşması, varlığının en üst noktaya erişmesi düşüncesi hâkimdir [610]. İki düşünce arasında kurulan benzerliklerden en önemlisi ise *"güç istenci"* kavramıdır. Nietzsche için sıradan insan, güç vasıtasıyla alt edilmeli ve güçlenerek üstün insan hüviyetine sahip olunmalıdır. Transhümanistler için de güç, insanın fiziksel ve bedensel gelişimini engelleyecek şeylerin bertaraf edilmesi için kullanılacak bir araçtır. Biyo-teknolojik gelişmelerle sınırlarını aşan üstün insan düşüncesi, transhümanizmin temel gayesidir[611].

Buraya kadar gelinen noktada, geçmiş çağlardan günümüze değin değişim gösteren insana dair çeşitli görüşlerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda batı düşüncesi olarak tabir edilen görüşlerin, günümüzde evrensel bir dünya görüşü olma yolculuğuna çıktığı ve bu gayeye ulaşmak istediği düşünülmektedir.

[610] Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, s. 59, 61-65; Dağ, "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", s. 53; Ahmet Dağ, "Nietzsche Ve Transhümanizm Bağlantısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 25 (2018): s. 209-210.

[611] Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, s. 67-68; Özdemir ve Başaran, "Transhümanizm, Posthümanizm ve İnsan Bilincinin Yeni Kapsamı", s. 35; Dağ, "Nietzsche Ve Transhümanizm Bağlantısı Üzerine Bir Değerlendirme", s. 213-214; Çelik, "Antroposen ve Posthuman İnsan Çağı'nda İnsan Sonrası Olmak", s. 156.

5.4. İslâm Düşüncesinde İnsân-ı Kâmil

Buraya kadar ele aldığımız düşünce sistemleri içerisinde, üç farklı sistem üzerine inşa edilmiş olan insanın yetkinleşmesi, mutlak saadeti elde etmesi meselesi, İslâm düşüncesinde de çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Özellikle İbn Arabî vasıtayla tasavvufî düşüncede kendisine yer bulan *"insân-ı kâmil"* tasavvuru, geçmişten günümüze tüm Müslümanların, bir anlamda temel yaşam gayesi hâline gelmiştir. İslâm düşüncesinde en kâmil insan, Hz. Peygamber(s.a.v.) olarak kabul görmüştür[612]. Tasavvufî düşüncede kâmil insana, *"hem ilâhî tecellinin en yetkin mazharı hem evrensel insan idesi hem de âlemin var edilişindeki gayedir"* denilmiştir[613].

İnsân-ı kâmil, dünyevi ve uhrevi yönleri itibariyle iki dünya arasında bir bağlantıdır. Kâmil insan, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmış *"ahlâkî kemâl"* sahibidir. Doğru konuşur, doğru yaşar ve eşyanın hakîkatine vakıf olduğu için marifet sahibidir[614]. Kendisini Allah'a en çok yaklaştıracak şeyin ilim olduğunu görür ve kendisini bu noktada yetkinleştirmeye çabalar[615]. Edindiği ilim tek yönlü değil, çok yönlüdür. Tüm bu ilimleri tek bir merkez üzerinden yahut tek bir bakış açısıyla kullanmayıp, hepsinden faydalanarak denge hâlinde kullanmasını bilir. İnsân-ı kâmil, istidatları üzerinde dengede olduğu müddetçe kemâl üzeredir[616].

Nasıl ki bir insanın tamlığı, fiziki özellikleri denge hâlinde vücut buluyorsa aynı şekilde rûhî özellikleri, insanî değerleri de denge üzerinde geliştiği sürece kemâlâttan bahsedilebilmektedir.

Örneğin, bir taraftan merhameti gelişirken diğer taraftan adaleti gelişmeyen bir hâkim, aslında adaletli olmayacak kararlar verebilmektedir. Tam aksi bir durumda ise, merhameti gelişmeyip sırf adalet duygusu üzerinden yola çıkarak, insanî bir vasıf olan affederek doğru yolu buldurma erdeminin uygulanabileceği zeminlerde, insanları

[612] Muhyiddin-i Arabî, *Füsûs ül-Hikem*, çev. Nuri Gencosman, 5. bs (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1992), s. 168.
[613] Kutluer, "İnsan", s. 323.
[614] Aydın, "İnsân-ı Kâmil", s. 331.
[615] İbnu'l-Cevzî, *Ruhun Sağaltımı - et-Tıbbu'r-Rûhânî*, çev. Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, ve Sema Bolat, 1. bs (Ankara: Elis Yayınları, 2019), s. 136.
[616] Mutahhari, *İnsân-ı Kâmil*, s. 40.

cezalandırma yoluna gidip adaleti yerine getirse de cezalanan kişiyi suç işlemeye sevk eden ruhundaki acıları daha da artırabilmektedir. İşte bu nedenle denge, kemâl yolunu bulmanın en önemli anahtarıdır.

Bu minvalde görüşlerini ele alacağımız üç farklı düşünür üzerinden, İslâm düşüncesindeki "insân-ı kâmil" olgusunu anlaşılır şekilde îzâh etmek niyetindeyiz.

5.4.1. Muhyiddin İbn Arabî

Önceki bölümlerde kısmen bahsettiğimiz İslâm düşünürü İbn Arabî'nin, Allah sevgisi için çıktığı yolda öncelikle aklî ve ruhî arınmayla insanın ahlâkî yönden kendisini geliştirmesi gerektiğine yaptığı vurguya dikkatleri çekmiştik. Arabî'nin düşünce sisteminin son halkasını oluşturan "insân-ı kâmil" ise, insan yetkinliğinin varacağı nihayeti vurgulamak maksadıyla kullandığı bir tasavvurdur.

Arabî'nin bu düşüncesinin asıl çıkış noktası, insanın yeryüzünde Allah'ın halifesi[617] olarak kabul edilmesidir. O'nun düşünceleri ile tasavvufun temel bir kavramları arasında kendisine yer bulan bu görüşe göre; kâinatın sahibi olan Allah, yeryüzünde insanı vekil tayin etmiştir. "Füsûs ül-Hikem" isimli eserinde, insanın hem dünyevî hem de uhrevî yönüne vurgu yaparak iki ciheti birleştirdiğini söyler. Ayrıca padişahların hazinelerini korumak için mühür vurduğunu hatırlatır ve der ki insan da Allah'ın yeryüzündeki mührüdür. Bu mühür vasıtasıyla Allah, mahlûkâtı korumaktadır[618].

Arabî'ye göre Allah'ın yeryüzündeki vekili evvelâ peygamberlerdir. Onlardan sonra gelenler ise Allah'ın değil peygamberlerin halifeleridir. Allah adına Allah'ın hükümlerini icra etmektedirler[619].

[617] Hz. Âdem ve neslinin, yeryüzünde Allah'ın iradesine uygun yaşamaları ve talimatı doğrultusunda tasarrufta bulunmaları. Ayrıntılı bilgi için: Bkz. *Kur'an Yolu Meâli*, s. 5.
[618] Arabî, *Füsûs ül-Hikem,* s. 23-24; Süleyman Uludağ, "Halife", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), s. 300.
[619] Uludağ, "Halife", s. 300.

Arabî, "dinî ve ahlâkî" manasından öte, kemâle ermenin "varlık ve bilgi" boyutuyla daha çok ilgilidir. Arabî'ye göre de mutlak kemâl sahibi olan Allah(cc)'tır. O'nun varlığı ve birliğinde ne eksiklik ne de fazlalık bulunmaktadır[620]. Kâinatta Allah(cc)'ın yaratması neticesinde vâr olduğu için kâmildir. Ancak inşada ve kâinattaki bu kemâlât, mutlak manada kâmil olan Allah(cc)'ın kemâlâtına göre eksiktir. Ancak bu eksiklik insanın kâmil olması için de bir gerekliliktir. Zîrâ Allah, kullarından dâima kendi melekelerini olgunlaştırmalarını istemektedir[621].

Arabî, düşüncelerini varlık mertebeleri üzerinde yoğunlaştırarak "insân-ı kâmil"in de bu mertebelerden birinde olduğunu ifade etmiştir. O'na göre verilen ilk mertebe "akl-ı evvel" mertebesidir ve bu mertebede bilmedikleri öğretilmiştir. Daha sonra da meleklere "insân-ı kâmil"i göstermiş ve halifesi olduğunu bildirmiştir. Kâinatta bulunan her şeyi "insân-ı kâmil"in emrine vererek hükmünü açıkça göstermiştir. Bu nedenle yukarıda da bahsettiğimiz gibi, kâinâtın koruyucusu konumuna gelmiştir.
Bu minvalde âlemdeki her şey, insanların etki alanındadır. Bu gerçekliği idrâk edenler "insân-ı kâmil" olan *"âlim"*lerdir. Bilmeyenler de "insân-ı hayvan" olan *"câhiller"*dir. [622].

Esâsında insân-ı kâmil, bütün mevcûdâtın hakikatlerini içerisinde barındırmaktadır. Bu nedenle bazen güçlü bir hükümdar hüviyetiyle ortaya çıkar, bazen rahmet nazarında. Bazı durumlarda lütuf, bazı durumlardaysa ceza suretine bürünür[623]. İnsanın tamlığının, kemâl bulmasının göstergelerinden birisi de, sahip olduğu üstün ahlâkî vasıflarıdır. Rezîletlerden uzak duran, fazîletleri benimseyen bir hayat tarzıdır[624]. Bütün fazîletleri kendisinde barındıran kâmil insan ise, noksanlarının farkına varır ve rezîletlerden uzak durarak nefsini olgunlaştırmak için çabalar. Bu nedenle kâmil insan mertebesine ulaşır. *"Tamlık"* manasıyla kâmil derecesine yükselen insan kendisi için verilmiş son mertebeye ulaşmış demektir[625].

---

[620] Arabî, *Füsûs ül-Hikem,* s. 75.
[621] Uludağ, "Kemâl", s. 222.
[622] Arabî, *Füsûs ül-Hikem,* s. 297-298; Aydın, "İnsân-ı Kâmil", s. 330.
[623] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever,* s. 20-21.
[624] İbn Arabî, *Üstün Ahlâk - Mekarim'ül Ahlâk*, s. 17; İbn Arabî, *Ahadiyet - Tehzîbü'l Ahlâk Mev'ize-i Hasene Risaleleri,* s. 51-52.
[625] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever,* s. 89-90; İbn Arabî, *Üstün Ahlâk - Mekarim'ül Ahlâk,* s. 63-64; İbn Arabî, *Ahadiyet - Tehzîbü'l Ahlâk Mev'ize-i Hasene Risaleleri,* 115.

İnsanların kemâle erme süreçlerini nasıl yürüteceklerini de ifade eden İbn Arabî'ye göre insanlar;

Öncelikle gerçek ilimleri öğrenmek için çabalamalıdır. Bunu yaparken ki amaçlarının da, vâr olan şeylerin nedenlerini ve nasıllarını ortaya koymak olmalıdır. Gayesine ulaştığı takdirdeyse başka bir hedef bulup o yönde gelişimini devam ettirmelidir. Devamlı sûrette ahlâk ve siyaset kitaplarını okumalı ve incelemelidir. Hikmet ve ahlâk sahibi insanların meclislerinde bulunmalı ve dâima rezîletlerden kaçınmalıdır. Hükümdarlar, ilim ve ahlâk sahibi insanlar olmalı ve meclislerinde daîma fazîlet sahibi insanları bulundurmalıdır. Hevâ ve heveslerini dizginleyerek orta yolu, yani itidâl çizgisini takip etmelidir. İnsanlara karşı sevgi tohumları ekmeli, dünya malına ihtiyaç kadar önem vermelidir. Allah(cc)'a kulluğunu ibadetleri ile sürdürmeli ve nafile ibadetler ile ahlâkî olgunluğunu artırmaya çabalamalıdır[626].

Arabî'ye göre, insân-ı kâmil mertebesine erişmek, yöneticiler için bir zorunluluktur. İnsanların önünde, onlara önderlik ve rehberlik edecek olan insanlar, hikmet ve ahlâk sahibi olup kemâlâta erişmiş olmazlarsa, eksik vasıflı sayılırlar ve gerçek bir yöneticilik vasfını kazanamazlar[627].

5.4.2. Gazâlî

İbn Arabî'nin görüşleri arasında yer verdiğimiz "halife" kavramına, tasavvufî manasını ilk veren Gazâlî'dir. Arabî, Gazâlî'nin ardından kavramı tasavvuf terminolojisine daha çok içselleştirmiştir. Gazâlî, insanın Allah(cc)'tan gelen bir rûhî yönünün[628] bulunduğu ve kendi suretinde vâr ettiği noktalarından hareketle, Allah(cc) ile insan arasında özel bir bağın varlığı düşüncesindedir. O'na göre bu manevî münasebetin yazıyla açıklanması mümkün değildir. İnsanın halife olmasının temelinde, bu ilâhî bağ bulunmaktadır[629].

---

[626] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever,* s. 90-97; İbn Arabî, *Üstün Ahlâk - Mekarim'ül Ahlâk,* s. 65-78; İbn Arabî, *Ahadiyet - Tehzîbü'l Ahlâk Mev'ize-i Hasene Risaleleri,* s. 116-127.
[627] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever,* s. 107-108; İbn Arabî, *Üstün Ahlâk - Mekarim'ül Ahlâk,* s. 79-81; İbn Arabî, *Ahadiyet - Tehzîbü'l Ahlâk Mev'ize-i Hasene Risaleleri,* s. 128-134.
[628] "Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın." Bkz. *Kur'an Yolu Meâli,* s. 262.
[629] Uludağ, "Halife", s. 299.

Gazâlî, *"kusursuz ve noksansız olmak"* şeklinde tanımladığı mutlak manadaki kemâl vasfının, Allah(cc)'a has olduğunu söyler. O'na göre, insanların yetkinliğe ulaşabilmeleri ve diğer insanlardan daha olgun bir yapıya sahip olmak istemeleri tabî bir durumdur. Bu nedenle, hakiki kemâle ermek isteyen insan, Allah'ın *"zâtı, sıfatları ve fiilleri"* hakkında mârifet sahibi olmalıdır. Lâkin ne kadar çok bilirse bilsin, insan; sonsuz bilgi sahibi olan Allah'ın mevcûdâta yansıttığı kadar bilgiye vâkıf olabilir. Bu nedenle ilim noktasında kemâlâtı sınırlı kalacaktır. Ancak bu sınırlılık, Allah(cc) nezdinde olan bir sınırlılıktır. Zîrâ mevcûdât açısından kâmil insan aynı zamanda, nefisinin isteklerinden sıyrılıp "hür olma" vasfını kazanan insandır[630]. Zîrâ Gazâlî'ye göre fazîlet, üçüncü bölümde de bahsettiğimiz şekliyle, *"gazap – şehvet ve akıl"* melekelerinin itidal üzere olması neticesinde kemâle erişmek manasındadır[631].

Gazâlî, zâhiri ve bâtını, yani görünen ve görünmeyen ilmi cem eden kişiye "insân-ı kâmil" demiştir. Zîrâ ilmin nûrunun, takvânın nurunu söndürmemesinin manası budur. Kâmil insan; basiretini, iradesini kemâle erdirmiş olması hasebiyle, şeriatın buyruklarının dışına çıkmadan nefsini dizginlemeyi bilir[632].

İnsan bedeni doğuştan tam bir olgunluk halinde olmadığı gibi insan rûhu da olgun bir vaziyette değildir. Lâkin tıpkı bedenin aldığı gıdalarla yavaş yavaş olgunlaşması gibi, insan rûhu da alınacak olan eğitimle, terbiyeyle gelişecektir. Bedenin sıhhatinin dâim olması için nasıl önlemler alınıyorsa rûhun eriştiği olgunluğun da korunması gerekmektedir. İşte böylece insan, kemâl yolunu bulur. Rûhunu devamlı surette yetkinleştirip, rezîletlerden uzak tutarak, kâmil insan mertebesine erişir[633]. İnsanın kemâle ermesinin neticesi ise, Allah(cc) sevgisinin kendisinde tecelli bulmasıdır[634].

Gazâlî'nin aktardığına göre; *"Resûlullah (sallâllahu aleyhi ve sellem) buyurdu ki: <Allahü Teâlâ, şüphelilerde keskin görüşü ve şehveti galib olduğu zaman akl-ı kâmil sahibi olanları sever>"* hadisinde geçen kemâl, işin hakikatine vâkıf olup şehveti

---

630 Uludağ, "Kemâl", s. 222; Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet (Cilt: 1-2)*, s. 13.
631 İmam-ı Gazalî, *İslâm Ahlâkı*, s. 69.
632 Gazalî, *Mişkatü'l-Envâr - Nurlar Feneri*, çev. Süleyman Ateş (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994), s. 51.
633 İmam-ı Gazalî, *İslâm Ahlâkı*, s. 77.
634 Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet (Cilt: 1-2)*, s. 766.

kâmil akıl ile yenmek manasındadır[635]. Doğruluk fazîletinin kemâle ermede önemli bir nokta olduğuna işaret etmek için aktardığı bir diğer hadis ise; *"Resûlullah (sallâllahu aleyhi ve sellem) 'Kemâl hangi şeylerdedir?' diye sorduklarında 'Doğru sözde ve sıdk üzere amelde' buyurdu"* sözüdür[636]. Bu minvalde Gazâlî'nin düşüncesinde, insanın nefsini arındırmak sûretiyle hikmetli bir hayat yaşaması, "insân-ı kâmil" vasfına erişmesini sağlamaktadır,

5.4.3. Erzurumlu İbrâhim Hakkı

Osmanlı döneminde "âlim, sûfî ve şair" özellikleriyle tanınan Erzurumlu İbrahim Hakkı, "Mârifetnâme" isimli eserinin yanında, tasavvuf düşüncesinde "insân-ı kâmil" konusuyla ilgili de ayrıca bir risale yazarak ön plana çıkmıştır. Sözlükte *"bilmek, tanımak, kendine has ustalık"* manasına gelen mârifet, tasavvufta *"derin düşünme yoluyla, ilhâma dayanan bilgi"* ve *"Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında mânevî tecrübeyle doğrudan elde edilen, vasıtasız bilgi"* manalarında kullanılan bir kavramdır[637]. Bu minvalde tasavvufta, mârifetin kapısını ilim aralamaktadır. İlimsiz mârifetin mümkün olmadığı, aynı şekilde mârifete ulaştırmayan ilmin ise manasız kaldığı görüşü hâkimdir[638].

Erzurumlu İbrâhim Hakkı, bir beyinde bu durumu şöyle dile getirmiştir: *"Olsa istidat-i Arif, kabil-i idrak-i vahiy; Emri Hak irsalina her zerredir bir Cebrail (İlâhi vahyi idrâk etme kabiliyeti olan Arif için, kâinâtın her zerresi Allah(c.c.) emrini getiren bir Cebrail'dir."*[639] O'na göre mârifetullah, yani Allah(cc)'ı hakkıyla bilip sevebilmek, insanların gönlüne nur saçan bir hazinedir. İlmin semeresi, huzurun anahtarıdır. Mârifetin semeri ise Allah(cc)'ın düzenini korumaktır[640].

---

[635] Gazâlî, s. 711.
[636] Gazâlî, s. 702.
[637] Serinsu, "Dinî Terimler Sözlüğü", s. 223; Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s. 744; Süleyman Uludağ, "Mârifet", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), s. 54.
[638] Uludağ, "Mârifet", s. 54.
[639] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil*, çev. Turgut Ulusoy (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977), s. 39-40.
[640] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, çev. M. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2018), s. 770.

İbrâhim Hakkı, insanın küçük âlem olduğu düşüncesini kabul etmektedir. O'na göre insan hayatının ana gayesi, öncelikle mârifeti elde etmektir. Sonrasında ise Allah(cc)'ı bilmek manasında "mârifetullah"a ulaşmaktır[641].

"Kendini bilen Rabb'ini bilir"[642] düsturuyla gelişen bu düşüncede, İbrâhim Hakkı'ya göre âlemi bilmek de insanın kendisini bilmesine vesiledir. Zîrâ O'na göre; Kâinat insanın tasarrufuna verilmiş, insanın bedeni de ruhuna tâbî kılınmıştır. İnsan kendi benliklerinden yola çıkarak, ruh ve beden bütünlüğü içerisinde vücut sistemi inceler; küçük âlem olarak kabul ettiği insandaki düzeni, sistemi keşfeder; kâinâtı gözlemlemek suretiyle de Allah(cc)'ın kâinât üzerindeki sistemini idrâk etmeye başlar. Buradan hareketle insanın Allah(cc)'ın fiil ve sıfatlarını idrâk etmeye başlayacağını söyleyen İbrâhim Hakkı'ya göre, elde edilen mârifet vasıtasıyla insan, sevgisini ve ilgisini bir bütün olarak Allah(cc)'a yönelterek irfân ehline (kâmil insanlar arasına)[643] katılır.

Bu minvalde İbrâhim Hakkı, ebedî kurtuluş için "Kur'ân ve Sünnet"le amel etmek gerektiğini ifade etmiştir. Kemâle ulaşmanın, kâmil insanlara benzemenin yolunu, irfân ehlinin yolunu takip etmekle mümkün olacağını söylemiştir[644].

Erzurumlu İbrâhim Hakkı'ya göre insan; "Sözleri güzel, hareketleri güzel ve ahlâkı güzel" olduğunda, insân-ı kâmildir. Eğer bunlardan yalnızca ikisi kendisinde varsa o insan bilgili bir insandır lâkin Allah'a ulaşamamıştır. Bu özelliklerden bir tanesini kendisinde bulunduran insan ise sadece inanmıştır, gaflet içindedir. O'na göre, bir insanda bu üç özelliklerin hiç biri yoksa o kişi zavallı bir câhildir[645]. Mârifetnâme'de bu konu şöyle dile getirilmiştir: "Câhil ve gâfil olan hayvan mertebesinde; ilim ve mârifet sahibi olan, insân-ı kâmil mertebesine" layıktır[646].

---

[641] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil,* s. 12.
[642] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme,* s. 768.
[643] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil,* s. 14-15; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme,* s. 307-308.
[644] Mustafa Çağrıcı, "İbrâhim Hakkı Erzurûmî", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), s. 307; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil,* s. 51-57; Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme,* s. 492.
[645] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil,* s. 13.
[646] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme,* s. 489.

Erzurumlu İbrâhim Hakkı, kâmil insanın özelliklerini sıralarken; açlıkta veya toklukta, uyurken veya çalışırken, yalnızken veya toplum içindeyken onların itidâl üzere olduklarını söyler[647] ve Hz. Peygamber'in şu hadisini hatırlara getirir:

> *"...Allah"a yemin ederim ki, ben sizin Allah"tan en çok korkanınız ve en çok sakınanınızım. Bununla beraber ben bazen oruç tutarım, bazen oruç tutmam. (Gecenin bir kısmında) nafile namaz kılar, (bir kısmındaysa) uyurum. Ben, kadınlarla da evlenirim. Kim benim sünnetimden yüz çevirirse, o benden değildir."(Buhârî, Nikâh, 1)*[648]

İnsân-ı kâmili gözüyle görüp herkes gibi normal bir hayat yaşamakta olduğunu düşünenlere, *"Kâmili zinde sanma ölmüştür; Cismi ruhuna merkad olmuştur."* sözleriyle seslenerek, diri olmak bir yana, vücutlarının ruhları için bir mezar olduğu ifade etmiştir[649].

[647] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil,* s. 20.
[648] Mehmet Emin Özafşar vd., ed., "Evlenmek - Hayatı Paylaşmak", içinde *Hadislerle İslâm,* 1. bs, c. 4 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), s. 35.
[649] Erzurumlu İbrahim Hakkı, *İnsan-ı Kâmil,* s. 42.

5.5. Hikmetle Sırlanmış Kâmil İnsan: Hz. Lokmân

Birinci bölümdeki hikmet bahsinde, insanlık tarihinde hikmetin kendisine nispet edildiği ilk düşünürler arasında kendisine yer verdiğimiz Hz. Lokman, Kur'ân-ı Kerim'de bahsi geçen, bilgi ve hikmetle şereflendirildiği bildirilen hakîm bir zâttır. Müfessirlerin kahir ekseriyeti, Hz. Lokman'ın peygamber olmadığını ama velî bir kul olduğunu kabul etmektedir. O'na verilen hikmeti, *"hem doğru bilgi, inanç ve düşüncenin hem de zihnî birikimin mümkün olan en mükemmel şekilde hayata geçirilmesi"* manasında yorumlamışlardır[650].

Hikmet sahibi olabilmek için peygamberlik mertebesinde bir insan olma mecburiyetinin bulunmadığını, Hz. Lokman örneğiyle hikmet konusu içerisinde açıklamıştık. Bu noktadan hareketle, insân-ı kâmil olabilmek için de peygamberlik şartının bulunmadığını, aynı şekilde Hz. Lokman ile göstermek niyetindeyiz.

Arap toplumunun kaynaklarından alınmış çeşitli rivayetlerin varlığı, Kur'ân-ı Kerim'de yalnızca oğluna verdiği öğütlerle zikredilmiş olması nedeniyle, hayatıyla ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Kur'ân'dan hareketle *"Lokmân Hakîm"* olarak bilinen kişidir. Diğeri ise, Arap toplumunun şiirlerinde *"Lokmân b. Âd"* olarak yer edinmiş kişidir. Zaman içerisinde *"Lokmân b. Âd"* genel kabule daha çok yaklaşmıştır. Arap toplumunda, uzun bir yaşamın nişânesi olarak kabul edilen kartaldan hareketle, Allah(cc)'tan yedi kartal ömrü talep ettiği söylenmiştir. Bununla beraber *"beş yüz altmış yıl ilâ dört bin yıl"* aralığında yaşadığını rivayet edenler de vardır[651].

Bununla beraber, Lokman(as)'ın, İsrâiloğulları'ndan Hz. Eyyüb'ün soyundan olduğu da rivayetlerde geçmektedir. Hz. Davud zamanında yaşadığı ve O'nun peygamber olmadan öncesi sürecinde, dînî öğütler veren konumda olduğu aktarılmıştır. Davud(as)'ın *"Ey Lokman, ne mutlu sana! Sana hikmet verildi, belâ senden uzaklaştırıldı. Davud'a halifelik verildi, belaya ve fitneye uğratıldı"* sözü de dayanak

[650] *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 2017, 4:s. 336.
[651] Ömer Faruk Harman, "Lokman", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), s. 205; Ahmet Gül, "Lokman Hekim ve Öğütleri", *Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2 (1985): s. 387,389.

olarak kabul görmüştür[652]. Aynı zamanda o devirde, kadim Yunan filozoflarından Empedokles'in, Lokman(as)'ın yanına gittiği ve ondan hikmet öğrendiği, Yunan diyarında da bu sebeple hikmetle nitelenen ilk insanlardan olduğu aktarılmıştır[653]. Diğer taraftan, anlatılan kıssalarda, siyahî bir köle olarak da bahsedilmektedir[654].

> *"Hikâyeye göre bir hasta için doktorlar, mutlaka ameliyat olması gerektiğini, olmadığı takdirde ancak iki ay yaşayacağını söylemişler, adam ameliyat olmak istememiş. Ancak Allah katında muteber bir kişi olmalı ki, o günlerde bir gece rüyasında Lokman Hekim gelip onu ameliyat ve tedavi ederek, <Artık iyileştin, ölümün bu hastalıktan olmayacak> demiş, adam uyandıktan sonra hastalıktan hiç bir eser kalmadığını görmüş ve daha 20 yıl kadar yaşamış."*[655]

Lokman(as) aynı zamanda hekimliğin atası olarak ün salmış, hatta tıp ilminde çığır açacak şekliyle ölümsüzlük iksirini bulduğu rivayetleri de aktarılmıştır. Arap edebiyatında fazlaca hekimlik vasfıyla kendisine yer bulması neticesinde, *"hakîm"*lik vasfı zamanla değişerek, *"Lokmân hekim"* olarak tanınmıştır[656]. Bununla beraber, tasavvuf edebiyatında hikmet, *"Allah tarafından ve yalnız Allah'ın dilediği kullara verdiği özel bilgi"* anlamında kullanıldığı için, Lokman(as) da "insân-ı kâmil" olarak kabul edilmiştir. Yûnus Emre dahî, *"Okuyup hikmet ilmini Lokman olayım bir zaman"* diyerek o mertebelere erişmeyi talep etmiştir[657].

5.5.1. Hz. Lokmân'ın Hikmetli Söz ve Öğütleri

Hem Lokman(as) hem de oğluna hitaben söylediği; içerisinde hikmetli sözler barındıran ahlâkî öğütleri, Kur'ân-ı Kerîm'in otuz birinci sûresinde, on iki ve on dokuzuncu ayetler arasında yer almaktadır. Çeşitli zamanlarda oğluna verdiği öğütler etrafında oluşturulmuş, aktarılan kıssalarla desteklenmiş ahlâk kitapları meydana gelmiştir. Hekim kimliğine atıfla tıp alanında da çeşitli kitaplar yazılmıştır[658].

---

[652] Gül, "Lokman Hekim ve Öğütleri", s. 389.
[653] Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1. bs, c. 6 (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992), s. 271; Kaya, "Âmirî", s. 205.
[654] Harman, "Lokman", s. 205; Gül, "Lokman Hekim ve Öğütleri", s. 388; Muhammed b. Cerîr Taberî, *Taberî Tefsîrî*, çev. Kerim Aytekin ve Hasan Karakaya, 1. bs, c. 6 (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), s. 434.
[655] Gül, "Lokman Hekim ve Öğütleri", s. 391.
[656] Mustafa İsmet Uzun, "Lokman - Türk Edebiyatı", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), s. 206.
[657] Uzun, s. 207.
[658] Uzun, s. 207.

Hikmetinin sebebi sorulduğunda: *"Benden gizlenen şeyi araştırmadım. Üzerime lazım olmayan şeyin üzerinde durmadım."* diye cevap vermiş. Siyahî olduğunu görenlerin şaşırmasına karşılık: *"Yüzüm siyahsa da kalbim aktır. Dudağım kalınsa da ondan çıkan sözler incedir"* diyerek, hikmetin suretten değil sîretten hâsıl olduğuna vurgu yapmıştır. *"Ayağını sıcak tut, başını serin, gönlünü ferah tut, düşünme derin"* sözü de Lokman(as)'a nispet edilmiştir[659]. O'nun hakîm oluşunda, "insân-ı kâmil" olarak kabul edilmesinde kalbin ve dilin ne kadar önemli olduğu da aşağıdaki kıssa ile bir kez daha anlaşılmaktadır;

> *"Efendisi ona bir koyun kesmesini, emretmiş, kesmiş. «Onun en iyi iki lokmasını getir» demiş, dil ve kalbi getirmiş, «Bundan daha iyi bir şey yok mu idi ?» deyince : «Hayır» demiş. Efendisi de susmuş. Sonra bir gün yine ona bir koyun kesmesini söylemiş, kesmiş. «Ondan en kötü iki lokma getir» demiş, o yine dili ve yüreği getirmiş. Bu defa efendisi demiş ki: «Sana en iyi iki lokma getirmeni söyledim, dili ve yüreği getirdin, sonra en kötü iki lokma getirmeni söyledim, yine dil ile yüreği getirdin.» Lokman demiş ki: «Onlar iyi olursa onlardan daha iyisi olamaz, onlar kötü olursa da onlardan daha kötüsü olamaz»"*[660]

Lokman(as)'ın oğluna yaptığı nasihatler; Lokmân sûresi on üç ve on dokuzuncu ayetler arasında yer almaktadır[661]. Sırayla göz atacak olursak şöyle buyrulmaktadır;

13. Âyet; *"...Sevgili yavrucuğum! Hiç kimseyi ve hiçbir şeyi Allah'a ortak koşma; çünkü O'na ortak koşmak kesinlikle en büyük haksızlık, affedilmesi mümkün olmayan bir adâletsizlik ve pek büyük bir zulümdür."*

16. Âyet; *"... 'Sevgili oğlum' (dedi), 'Yaptığın iş bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa, bir kayanın içinde saklansa veya göklerde yahut yerin dibinde bulunsa yine de Allah onu açığa çıkarır. Kuşkusuz Allah her şeyi, bütün gizlilikleri en ince ayrıntısıyla bilir, O, her şeyden haberdardır.'"*

17. Âyet; *"Yavrucuğum, namazını özenle kıl, iyi olanı emret, kötü olana karşı koy, başına gelebilecek belâ ve musîbetlere sabret. Şüphe yokki bunlar, büyük bir gayret ve kararlılık gerektiren işlerdendir."*

---

[659] Gül, "Lokman Hekim ve Öğütleri", s. 394-395.
[660] Taberî, *Taberî Tefsîrî*, 1996, 6:s. 434; Gül, "Lokman Hekim ve Öğütleri", s. 396.
[661] Kısa, *Kısa Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meali*, s. 382-383; *Kur'an Yolu Meâli*, s. 410-411.

18. Âyet; *"Sakın gurura kapılarak, insanları küçümseyerek onlardan yüzünü çevirme, ortalıkta çalım satarak yürüme, dâimâ saygılı ve alçak gönüllü ol; unutma ki Allah gurura kapılıp kendini beğenen, büyüklük taslayan hiç kimseyi sevmez."*

19. Âyet; *"Yürüyüşünde, davranışlarında ölçülü ve dengeli ol. Fakat onurunun ayaklar altında çiğnenmesine de izin verme! Şeytan gibi kibre kapılıp 'ben bilirim' iddiasıyla büyüklük taslayarak sesini yükseltme; çünkü seslerin en çirkini eşeğin anırmasıdır."*

Bu ayetlerde de açıkça görülüyor ki Lokmân(as)'ın ilk olarak yaptığı şey, öğüdünü vereceği zaman oğluna yumuşak bir dille sesleniyor olmasıdır. İbn Arabî bunun, Allah(cc)'ın rahmetinden bir yansıma olduğunu söylemektedir[662]. Elmalılı ve Mukâtil bin Süleyman'ın tefsirlerinde *"oğulcuğum, yavrucuğum"* şekliyle de tefsir edilmiştir. Böyle yaparak öğütleri arasında en son verdiği "sesini yükseltme" ikazını, bir anlamda en başta kendisi uygulayarak göstermektedir. Ardından "tevhid" ilkesinin önemine değinerek, Müslüman kimliğinin en önemli noktasını oğluna hatırlatmaktadır.

Buhârî, Lokmân suresinin 13. ayetiyle ilgili olarak şu hadisi hatırlatmaktadır:

"İmân edenler, bununla beraber imanlarına zulüm katmayanlar; işte eminlik ancak onlar içindir, doğru yola giden de onlardır." Hz. Peygamber bu sözlerinin devamında zulmü şu şekilde açıklamaktadır: *"Lokmân'ın kendi oğluna hitâben söylediği sözünü işitmiyor musunuz? Şüphesiz ki şirk elbette büyük bir zulümdür…"*[663]

Buhârî'nin aktardığı hadis kapsamında düşünüldüğü takdirde; Lokman(as)'ın doğru yolu bulup kurtuluşa ermesi için oğluna söylediği ilk öğüt, Allah'a şirk koşmaması olmuştur. Buradan hareketle denilebilir ki; inananların selâmeti için ilk şart olarak Allah'a karşı başka hiçbir şeyin ilah edinilmemesidir. Her türlü putun yahut mitolojik Tanrıların varlığının reddedilmesi gerekmektedir. Huzur ve kurtuluş yolunun ilk anahtarı bu öğütte açıkça ifade edilmiştir.

---

[662] Arabî, *Füsûs ül-Hikem*, s. 281.
[663] el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, 1. bs, c. 10 (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987), s. 4654-4655.

On altıncı ayette açıkça buyrulduğu gibi, her bir fiilinden nasıl sorumlu tutulacağını örnek vermek suretiyle oğluna açıklayan Hz. Lokman(as), böyle yaparak söylediği ikazın oğlunun zihnindeki tasavvura yerleşmesini kolaylaştırmaktadır. Devamında gelen ayetlerde ise, daha önceden de sürekli olarak bahsettiğimiz dînî ve ahlâkî vecibeleri, Lokman(as) da oğluna güzel bir dille anlatmaktadır. Râzî'ye göre, bu öğütlerle Lokman(as) oğlunu; *"hem insanî vasıflar hem derece bakımından kendisinden daha üstün olan meleklere mahsus varlıklar hem de derece bakımından kendisinden daha aşağı olan canlılara ait olan vasıflar hususunda doğru olana iletmeyi ve irşad etmeyi istemiştir."*[664]

Lokman(as) gene bir öğüdünde, günümüzün belki de en önemli iki hastalığı olan çok uyku ve çok yemek konusunda ise oğluna şöyle söylemektedir: *"Ey oğlum! Çok uyuma, çok yeme! Kim çok uyur ve çok yerse kıyâmet günü iflâs etmiş olarak gelir, hiçbir güzel ameli bulunmaz."*[665]

Kâmil insan mertebesine erişebilmek için gerekli olan nefis muhasebesi ile aklî ve ruhî arınmanın ehemmiyeti üzerinde daha önceki konularda durulduğu gibi, Lokman(as) da oğluna bu minvalde şöyle söylemektedir: *"Ey yavrucağızım! Seni sakındırdığım ilk şey nefsindir. Çünkü her nefsin bir şeylere düşkünlüğü vardır. Eğer sen o istediği karşılarsan, nefsin daha çok azacaktır. Çakmaktaşında ateşin gizlendiği gibi, nefsânî arzular da kalplerde gizlenmektedir."*[666]

[664] Fahruddîn er-Râzî, *Tefsîr-î Kebîr Mefâtîhul'l-Gayb*, çev. Suat Yıldırım vd., c. 18 (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002), s. 162.
[665] Gazâlî, *İlâhî Nizam*, 1-2:s. 27.
[666] Gazâlî, 1-2:s. 526; Gazâlî, *Mükâşefetü'l-Kulûb - Kalplerin Keşfi*, s. 431.

6. SONUÇ

Çalışmamızın neticesinde görmekteyiz ki; birinci bölümde ele aldığımız hikmet kavramı, insanın ve dolayısıyla insanlığın gelişiminde odak noktası konumunda bulunan "insân-ı kâmil" düşüncesinin ilk basamağını oluşturmaktadır. Zîrâ bilgi, ona ulaşıldığı ölçüde insanın varlığını anlamlı kılmaktadır. Sadece İslâmî düşüncede değil, kadim Yunan geleneğinde de, bu nedenle önemli bir yere sahiptir. *"Her arayan bulamaz lâkin bulanlar arayanlardır"* sözü mucibince, İslâm düşüncesinin insana kattığı bu anlamlı çaba, nihâyete ermeyen dâimî bir arayış döngüsünü ortaya koymaktadır. Bu özellik, hikmetin insana kattığı ilk değerdir. Zîrâ insanın, devamlı bir çalışma hâli içerisinde olması onu; mâlâyâniden, miskinlikten, anlamsızlıktan uzaklaştıracak ve anlamlı bir hayat perspektifi kazanmasına katkı sağlayacaktır.

İkinci bölüme gelindiğinde ise; hikmet aracılığıyla elde edilen bilgi, insanın varlığını bir nebze olsun anlamlandırsa da, sadece teorik düzeyinde kaldığı sürece insanı tatmin etmeye yetmeyeceği düşüncesi ortaya konulmuştur. Böyle bir durumun ortaya çıkması, sahip olunan ilmin de boşa gitmesine sebep olmaktadır. İşte bu noktada devreye giren ahlâkî düsturlar, insanın varlığını anlamlandırma sürecinde pratik hayata yön vermekte ve insanın davranışlarını teorikten pratiğe dökmekte önemli bir güç aracına dönüşmektedir. Bu nedenle üçüncü bölümde, hikmet ve ahlâk kavramları birlikte ele alınmış, farklı düşünürler üzerinden hikmet ahlâkının nasıl ortaya konulduğuna dair numûneler sunulmuştur. Bunun neticesinde ise; iki kavramında birbirinden ayrılmayan, hem birbirinin sebebi hem de birbirinin sonucu nitelikte olduğu gözlemlenmiştir. Gerek ahlâkî ilkelerin gerekse de hikmet arayışının insanların zihinlerinde yer edinmesinin gerekliliği, amel ile niyetin birlikteliğinin gerekliliğindendir. Niyetin eksikliği, insan zihninin edinmiş olduğu bilgi eksikliğinden ileri gelir. Amelin eksikliği ise, niyette hâsıl olmayan hakiki davranış özelliklerinin eyleme geçirilmemiş olmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle insan hayatına etki edip yön verecek olan temel kâidenin, hikmet ve ahlâk birlikteliğiyle edinilmiş bilginin hayata geçirilmesi olduğu kanaati doğmuştur.

Dördüncü bölüme gelindiğinde, hikmet ahlâkı nazarıyla "insân-ı kâmil" olgusu ele alınmış, diğer dînî düşüne sistemlerinde bu olgunun karşılığının ne derece var olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Edinilen bilgiler ışığında İslâm düşüncesinin dışında ele alınan üç farklı dînî düşüncede kimi yaratıcı bir güçle kâmil insanı bir tutmuş; kimi yaratıcı gücü görmezden gelerek kendi bireysel çabasıyla kemâle erdiğini söylemiş; kimi de kurtuluşu tekeline alan dînî merkezler kurmuş ve kendi dışında kalanların kurtulamayacağını söylemişlerdir. Örneğin Doğu düşüncesindeki insanî gelişimin daha çok içsel, öze dönük bir karakterde olduğu gözlemlenmiştir. Budizm düşüncesinde bireysel anlamda, insanın kendi öz hevâ ve heveslerinden kurtulması neticesinde Nirvana'ya, yani kurtuluşa erişmesi tasavvuru, İslâm düşüncesindeki insân-ı kâmil ile kimi açılardan benzeştiği söylenebilmektedir. Lâkin Nirvana sürecine gerek insanın kendi çabasıyla girmesi gerekse de o süreç içerisinde ilâhî bir etki olmadan bireysel çaba ile Nirvana'ya ulaşması, yaratıcı konumundaki Allah tasavvurunun insan hayatına müdahilliğini ortadan kaldırmaktadır. Bu durum ise iki düşünce arasındaki en temel ayrımın göstergesidir.

Kilise özelinde gelişen Hıristiyan düşüncesinde ise, kurtuluş için ne riyazet yolu ne de ilâhî bir destek öne sürülmüştür. Kilise için önemli olan şey, insanların bozulmuş olan akidevî yapıya bağlı kalmaları ve oluşturmuş oldukları düşünce sisteminin dışında yer almamalarıdır. Hıristiyan din adamları, bu kapsam içerisine dâhil olan her insana kurtuluşu vaat etmiştir. İslam düşüncesinde ise kurtuluş için gerekli olan şey; hikmetin ışığıyla aydınlanmış yolda iyi ve kötü olanın idrâkine vararak doğru kararlar alabilmek ve bu sayede kurtuluş yoluna girebilmektir. Söz konusu kurtuluşu verecek olan hiçbir insan yahut insan topluluğu bulunmamaktadır. Bireysel çaba ön plana çıkmaktadır.

Yahudi geleneğinde oluşturulmuş olan mistik sistemin nihâi kurtuluş düşüncesinde, insanın Tanrı ile birleşmesi yahut insanın Tanrı suretine bürünmesi söz konusudur. Bu düşünceye göre aklî, bedenî ve rûhî bir arınma süreciyle beraber terbiye edilmiş insan, varlığının son evresi olan Tanrısal insan hüviyetine bürünmüş olacaktır. Tanrısal özelliklere sahip bir insan profilini ortaya çıkartan bu düşünce, *"Enel Hak!"* dediği için idam edilen Hallâc-ı Mansûr'u çağrıştırmaktadır. Lâkin Hallâc, *"Ben Hakk'ım!"* derken, varlıklar içerisindeki çoklukta tek bir varlığı, yani Allah'ı gördüğünü ifade etmektedir. Hallâc bu görüşünü; *"İnsân bir kâinattır, koca kâinatta bir insandır. Teker*

teker bakarsan çok görürsün. Bütün bakarsan tek görürsün"[667] ifadeleriyle dile getirmektedir. Buradan hareketle denilebilir ki İslâm düşüncesinde insanın kemâle erişmesi, mutlak kurtuluş yolunu bulması; Allah ile birleşmesi yâhut O'nun özelliklerini taşıması şeklinde değildir. Yalnızca Allah'a ait olan özelliklerden birkaç parça numune taşıyabilmek suretiyle O'nun sevgisini kazanmakta gizlidir. Bunun yolu ise, söz konusu hikmet ve ahlâk ilkelerini hayatına düstur edinmektir.

İslâm düşüncesinde; ne tek başına bireysel çaba ne Allah(cc) ile bir olma ne de ibâdethâneleri tekelleştirerek insanları kurtuluşa erdirme çabası bulunmaktadır. İslâm dininin, insanlığa sunduğu reçetede bir bütün olarak yer bulan husus; iman ve ibadetler aracılığıyla insanın hevâ ve heveslerinin kırılmasını ve kontrol altına alınmasını sağlayarak, ilâhî dayanağı bulunan hikmet tasavvuruyla bütünleşmiş bir "insân-ı kâmil" profilinin oluşturulmasıdır. Bu hüviyeti kazanmış olan insanlar, yeryüzünün imârı ve ıslâhı için çabalayan, Allah(cc)'ın onları sevdiği, onların da Allah(cc)'ı sevdiği, aslına rücû eden kullardır[668]. Bu husus, Niyâzî-i Mısrî'nin tasavvurunda şöyle dile getirilmiştir;

"Savm u sâlât u hac ile sanma biter zâhid işin;
İnsân-ı Kâmil olmaya lâzım olan irfân imiş."

Bu minvalden bakıldığı zaman görülmektedir ki kâmil insan olmak için, irfân sahibi olmak elzemdir. İbadetlerin yerine getiriliyor olması tek başına kemâle ermek için yeterli gelmemektedir. Aynı zamanda Allah'ı tanıma, bilme hikmetini elde etmek gerekmektedir. Ahlâkî bir çabayla, hikmetin ışığında yol alan insan, Allah'ı tanımaya, O'nun lütfu ile O'nu bilmeye muvaffak olacaktır. Dolayısıyla İslâm düşüncesinde kemâle erebilmek için esas olan şey; hem bireysel çaba hem de Allah(cc)'ın lütfudur. Ne tek başına hikmeti elinde tutmak ne de tek başına ahlâklı bir hayat yaşamak, insanın kemâl bulması için asla yeterli gelmemektedir.

---

[667] Mesud Topal, *Hallac-ı Mansur - Cehennem Acı Çektiğimiz Yer Değil Acı Çektiğimizi Kimsenin Bilmediği Yerdir*, 21. bs (İstanbul: Destek Yayınları, 2020), s. 37.

[668] Beyyine suresinin son iki ayetinde bu durum açıkça ifade edilmiştir: "İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlara gelince, halkın en hayırlısı da onlardır. Onların Rableri katındaki ödülleri, altından ırmaklar akan, içinde devamlı kalacakları adn cennetleridir. Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır. İşte bu, rabbini sayıp O'ndan korkanlar içindir." Bkz. *Kur'an Yolu Meâli*, s. 598.

Her ikisinin de bir âhenk içerisinde birbirini tamamlamasıyla beraber insanın ihtiyaç duyduğu şey, Allah(cc)'ın lütfu ve inâyetidir. Âlimler, hakîmler, velîler, peygamberler ve diğer kullardan Allah'a karşı derin bir sevgi ve muhabbet besleyenler; O'na karşı duyulan bu mârifetullahın ve muhabbetullahın bir tezahürü olarak, neticede "insân-ı kâmil" mertebesine erişmişlerdir. Bu kapsamın dışında kalan insanların, kâmil insan mertebesine erişemeseler bile, söz konusu çabayla hemhâl oldukları müddetçe içerisinde bulundukları toplumsal hayatın düzen ve âhengine olumlu bir katkı sunacakları da muhakkaktır. Zîrâ modern dönemin getirisi olarak meydana gelen kültürel ve ahlâkî yozlaşmalar yumağında, insanın anlam arayışına bir istikâmet sunamayan hiçbir düşünce sisteminin, bireysel ve toplumsal manada insanın ve insanlığın kurtuluşuna olumlu bir katkı sunacakları düşünülememektedir. Batı düşüncesinin aydınlanma olarak ifade ettiği dönemle birlikte insanları içerisine çektiği metalaşmış ve bireyselleşmiş hayatlar, kanaatimizce kör karanlığın bir işareti olarak insanlığın kapısını aşındırmakta hatta kimi durumlarda yıkıma dahi uğratmaktadır.

Hümanizmin getirisi olarak, aklını başına aldığı söylenilen insan, Allah ile bağını gittikçe kopartmaya başlamış ve varlığını, haddi olmayarak, kendisine verilmiş olan akılda ve duyularında bulduğunu iddia ederek yeni bir söylemin kapısını aralamıştır. Transhümanizm, posthümanizm yâhut daha farklı bir hümanizm isimlendirmesi ile karşımıza çıkan bu yeni tasavvur, insan türünü bedensel ve zihinsel bir takım dönüşümlerle baştan icat etmenin peşine düşmüştür. Yaratmanın Allah'a mahsus bir kavram olması hasebiyle kullandığımız icat kavramının, "eski köye yeni adet" getirme mucibince bir hareket olduğu düşünülmektedir.

Nietzsche'nin "üstün insan"ında, Yahudi düşüncesinin "Adam Kadmon"unda karşımıza çıkan *"Tanrısal insan"* kavramı, günümüzde transhümanizm evresinin etkisiyle "posthuman" olarak karşılık bulmuştur. Bu noktada Allah ile bağını kopartan Batı düşüncesi, İslâmî akidede dermansız dertler olarak kabul edilen yaşlanmayı sonlandırmak ve ölümsüzlüğe çare bulmak gibi düşüncelerin peşine düşmüş bulunmaktadır. Bu misyonla beraber, genetik kodlarla oynanması yahut insan zihninin mekanik robotlara yerleştirilmesi ve böylece varlığın devam ettirilmesinin sağlanması gibi çabalar içerisinde kendisine yer edinmiştir.

Batı düşüncesinde hayatın anlamı kaybedildikçe, atılan her adımın insanı ve insanlarla birlikte toplumları felakete sürüklediğinin farkına varılamamaktadır. Hâlbuki bir tarafta biyo-teknolojik imkânlarla değişen ve dönüşen insanlar bulunmaktayken, diğer tarafta ise bu hakkı bilerek tanımadıkları, zayıf ve kusurlu gördükleri insanlar bulunmaktadır. Bu düşünceye göre zayıf insanlar, insanın evrimine, gelişimine, kusursuz ilerlemesine engel teşkil ettiği için ıslah edilmelidir. Güçlü insanların ise zihinsel ve bedensel özellikleri birtakım bilimsel ve teknolojik takviyelerle geliştirilmeli, doğal seçilim süreci hızlandırılmalıdır. Tabi söz konusu gelişmeleri uygularken, bilimsel ve teknolojik imkânları ellerinde tutan güçler, bu gayelerini kendi amaçları doğrultusunda yönetmektedirler. Bir grup elit azınlığın *Tanrısal insan* konumuna yükseltilmesiyle beraber diğer sıradan insanların köle pozisyonuna geçirilmesi, söz konusu insanî(!) gelişimin esas omurgasını oluşturmaktadır.

Dolayısıyla, dünya üzerinde hâkim düşünce konumuna geçme çabasında bulunan Batının sözde aydınlanmacı ve ilerlemeci düşüncesinin yerine, insanın Allah ile bağını kopartmadığı toplumlarda hikmetin ve ahlâkî ilkelerin ışığında varlığın tasavvurunu cihanşümûl bir şekilde dile getirerek, insanlığın fıtrî tabiatlarını korumaları önem arz etmektedir. İnsanlığın karşı karşıya kaldığı bu bozulmaya karşı durarak, insanlığın yeniden imâr ve ıslahına çabalamaları gerekmektedir.

Bu noktada insana ve insanlığa bir reçete olarak karşımıza çıkan *"hikmet ahlâkı nazarında insân-ı kâmil"* tasavvuru, insanlığın kurtuluşuyla beraber, tahrip edilen değerler sisteminin yeniden imârı ve inşâsı için gerekli olan tüm teorik ve pratik parçaları, ilâhî bir bütünlük içerisinde bizlere sunmaktadır. Bizlere düşen şey ise, bu tasavvuru kendi fıtrî özelliklerimiz çerçevesinde hayata geçirmek için çabalamaktır.

Ve dahî, İbn Arabî'nin şu uyarısına daima kulak vermemiz gerekmektedir;

"Tamlığa ulaşmaya gücü yeten bir insanda eksiklik ne çirkindir! Kemâle erme gücü olan kimsede acizlik ne kötüdür!"[669]

[669] İbn Arabî, *Allah Kimleri Sever*, s. 109.

KAYNAKÇA

Adam, Baki. "Hıristiyanlık ve Diğer Dinler". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:358-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

———. "Yahudilik". İçinde *Dinler Tarihi El Kitabı*, editör Baki Adam, 5. bs, 62-135. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

TDV İslam Ansiklopedisi. "AHMED YESEVÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 15 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-yesevi.

Akbaş, Abdurrahman. "Bilgiden Hikmete", sy 185 (2006): 18-19.

Akıncı, Ahmet. *Kabala: "Sınırsız"a Yolculuk*. 1. bs. İstanbul: Dharma Yayınları, 2005.

Akseki, Ahmed Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. 5. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2016.

Akyol, Taha. "Türkiye'de Dünden Bugüne Bilim-Din İlişkisi Bağlamında İlahiyat Fakülteleri". İçinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 39-40. Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014.

Arabî, Muhyiddin-i. *Füsûs ül-Hikem*. Çeviren Nuri Gencosman. 5. bs. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1992.

Arıcı, Mustakim, ve Veysel Kaya. *İslâm Ahlâk Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, 2020.

Ark, Ümmühan. "Hukuk-Ahlak İlişkisi Bağlamında Divan-ı Hikmet". *International Journal of Cultural and Social Studies*, sy 2 (2016): 256-68.

Arslan, Ahmet. *İslam Felsefesi Üzerine*. 1. bs. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.

Aydın, Fuat. "Dinlerde Kurtuluş Anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi)". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 1, sy 1 (2015): 71-101.

Aydın, Mehmet. "Ahlâk". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2:10-14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

———. "Hıristiyan İnançları". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:345-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Aydın, Mehmet S. "İnsân-ı Kâmil". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22:330-31. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Bayrakdar, Mehmet. "İbn Miskeveyh". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20:201-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999.

———. *Yunanistan'da Saka Türk'ü Üç Filozof*. 1. bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.

Bayraktar, Levent. “Ahmed Yesevî Günümüz Felsefesi İçin Bir Referans Olabilir mi?” İçinde *I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu*, editör Ahmet Kartal, 1. bs, 893-99. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2017.

Bereke, Abdülfettâh Abdullah. “Hakîm et-Tirmizî”. TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 30 Ocak 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-et-tirmizi.

Bircan, Hasan Hüseyin. “Ahlâk: Mutluluk ve Erdem”. İçinde *İslâm Felsefesi - Tarih ve Problemler*, editör M. Cüneyt Kaya, 6. bs, 655-84. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.

Bolay, Süleyman Hayri. *Osmanlı Düşünce Dünyası*. 2. bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011.

Bozkurt, Ömer. “Günümüz Örnekliği Açısından Fârâbî’nin Vizyonu” 52, sy 1 (2016): 101-24.

Braidotti, Rosi. *İnsan Sonrası*. Çeviren Öznur Karakaş. 1. bs. İstanbul: Kolektif Kitap, 2014.
———. “İnsan Sonrası, Pek İnsanca: Bir Posthümanistin Anıları ve Emelleri”. *Cogito,* sy 95-96 (2019): 53-97.

Bulut, Mehmet. “Medeniyet ve İktisat”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, sy 59 (2020): 96-137.

Can, Şefik. *Klasik Yunan Mitolojisi*. 3. bs. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1994.

Carrel, Alexis. *İnsan Denen Meçhul*. Çeviren Refik Özdek. 4. bs. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1983.

Cevizci, Ahmet. *Bir Bakışta Felsefe*. 1. bs. Ankara: TC. Gençlik ve Spor Bakanlığı, 2013.
———. *Etiğe Giriş*. 2. bs. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2008.
———. “Felsefe”. İçinde *Felsefe Sözlüğü*, 975. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
———. *İlkçağ Felsefesi*. 10. bs. İstanbul: Say Yayınları, 2016.
———. *Öjenik*. 3. bs. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.

Cevizci, Ahmet, ve Kasım Küçükalp. *Batı Düşüncesi - Felsefî Temeller*. 1. bs. Ankara: İSAM Yayınları, 2009.

Corbin, Henry. *İslâm Felsefesi Tarihi - Başlangıçtan İbni Rüşd’ün Ölümüne*. Çeviren Hüseyin Hatemî. 8. bs. C. 1. 2 c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
———. *İslâm Felsefesi Tarihi - İbni Rüşd’ün Ölümünden Günümüze*. Çeviren Ahmet Arslan. 6. bs. C. 2. 2 c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Çağrıcı, Mustafa. “Ahlâk”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2:1-9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
———. *Ana Hatlarıyla İslâm Ahlâkı*. 10. bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.

———. “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21:305-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
———. “İhyâü Ulûmi’d-Dîn”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22:10-13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Çelebi, Asaf Hâlet. *Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha*. 1. bs. Ankara: Hece Yayınları, 2003.

Çelik, Ezgi Ece. “Antroposen ve Posthuman İnsan Çağı’nda İnsan Sonrası Olmak”. *Cogito*, sy 95-96 (2019): 145-60.

Çetinkaya, Bayram Ali. *Felsefe Tarihi - Antik Doğu’dan Modern Batı’ya*. 1. bs. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2017.
———. *Medîne’den Medeniyete*. 1. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2013.

Çüçen, A. Kadir, ed. *Varoluş Filozofları*. 1. bs. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2015.

Dağ, Ahmet. “Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm”. *Felsefi Düşün*, sy 9 (2017): 46-68.
———. *İnsansız Dünya Transhümanizm*. 3. bs. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
———. “Nietzsche Ve Transhümanizm Bağlantısı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 25 (2018): 207-24.
———. *Ölümcül Şiddet Baudrillard’ın Düşüncesi*. 1. bs. İstanbul: Külliyat Yayınları, 2011.

Davudoğlu, Ahmed, çev. *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. 1. bs. C. 1. 6 c. İzmir: Işık Yayınları, 2013.

Demirci, Muhsin. *Kur’ân’ın Ana Konuları*. 18. bs. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.

Demirli, Ekrem. *Tasavvufun Altın Çağı - Konevî ve Takipçileri*. 1. bs. İstanbul: Sufi Kitap, 2015.

Deniz, Gürbüz. “İlahiyat Fakültelerinde Felsefe ve Felsefe Tarihi Okutmak Neden Gereklidir”. İçinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 123-27. Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014.
———. “İnsanın Anlam ve Varlık Boyutları”. İçinde *İslâm Düşüncesi Kılavuzu*, editör Ahmet Koç, 17-47. İstanbul: TİDEF Yayınları, 2019.

Devellioğlu, Ferit. “Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat”. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2003.

Doğan, D. Mehmet. “Ahlâk”. İçinde *Büyük Türkçe Sözlük,* 1197. Ankara: Rehber Yayınları, 1990.
———. *Büyük Türkçe Sözlük*. 8. bs. Ankara: Rehber Yayınları, 1990.
———. “Hikmet”. İçinde *Büyük Türkçe Sözlük*, 1197. Ankara: Rehber Yayınları, 1990.

ed-Dârimî. *Sünen-i Dârimî*. Çeviren Abdullah Aydınlı. 1. bs. C. 5. 6 c. İstanbul: Madve Yayınları, 1996.

El-Âmirî, Ebü'l-Hasan. *Kitâbu'l-Emed Ale'l-Ebed - Sonsuzluk Peşinde*. Çeviren Yakup Kara. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

el-Buhârî. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. Çeviren Mehmed Sofuoğlu. 1. bs. C. 13. 16 c. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
———. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. Çeviren Mehmed Sofuoğlu. 1. bs. C. 8. 16 c. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.
———. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. Çeviren Mehmed Sofuoğlu. 1. bs. C. 10. 16 c. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.

Epsteın, Perle. *Kabala - Musevi Mistiklerin Yolu*. Çeviren Nusret Karayazgan ve Şiyma Barkın. 3. bs. İstanbul: Dharma Yayınları, 2000.

Eraslan, Kemal. "Ahmed Yesevî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2:159-61. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.
———. "Dîvân-ı Hikmet". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9:429-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Erdoğan, İsmail. "Divânu Lugati't Türk'te Bulunan Ahlâkî Terimler". İçinde *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*, editör Asife Ünal, 1. bs, 411-29. Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2015.

Erhat, Azra. "Hermes". İçinde *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
———. "Uranos". İçinde *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.

Erkızan, Hatice Nur. *Aristoteles Yazıları - Etik ve Politika Üzerine*. 1. bs. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Hıristiyanlık". İçinde *Dinler Tarihi El Kitabı*, editör Baki Adam, 5. bs, 136-99. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

Ersoy, Mehmet Âkif. "Yeis yok". İçinde *Safahat*, editör Mehmet Miyasoğlu, 1. bs, 443-44. İstanbul: Konak Yayınları, 2015.

Eryarsoy, M. Beşir, çev. *Tefsîr-i Kebîr - Mukâtil bin Süleymân*. 1. bs. C. 1. 4 c. İstanbul: İşaret Yayınları, 2006.

Erzurumlu İbrahim Hakkı. *İnsan-ı Kâmil*. Çeviren Turgut Ulusoy. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977.
———. *Mârifetnâme*. Çeviren M. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2018.

Eş-Şehrezûrî, Şemsüddin. *Nüzhetü'l-Ervâh - Bilgelerin Tarihi ve Özdeyişleri*. Editör İlhan Kutluer. Çeviren Eşref Altaş. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Fahri, Macid. *İslâm Ahlâk Teorileri*. Çeviren Muammer İskenderoğlu ve Atilla Arkan. 3. bs. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

Farabî. *El-Medinetü'l Fâzıla*. Çeviren Nafiz Danışman. 1. bs. İstanbul: Maarif Basımevi, 1956.

Faruki, İsmail Raci. *Hıristiyan Ahlakı - Hıristiyanlığın Tarihsel Ve Sistematik Analizi*. Çeviren İbrahim Kapaklıkaya. 1. bs. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2015.

Fazlıoğlu, İhsan. *Kendini Aramak*. 1. bs. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.
———. *Sözün Eşiğinde*. 1. bs. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Fortune, Dion. *Mistik Kabala*. Çeviren Murat Sağlam. 2. bs. İstanbul: Hermes Yayınları, 2010.

Gafarov, Anar. "Rağıb el-İsfahânî". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34:401-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

Gazâlî. *Kimyâ-yı Saâdet (Cilt: 1-2)*. Çeviren A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 2011.

Gazalî. *Mişkatü'l-Envâr - Nurlar Feneri*. Çeviren Süleyman Ateş. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994.

Gazâlî. *Mükâşefetü'l-Kulûb - Kalplerin Keşfi*. Çeviren Ömer Faruk Haznedaroğlu, Öztürk Yavşan, ve Selamet Akpınarlı. 1. bs. Ankara: Anadolu Gençlik Dergisi - Ravza Yayınları, 2015.

Gazâlî, İmâm-ı. *İlâhî Nizam*. Çeviren Yaman Arıkan. 6. bs. C. 1-2. İstanbul: Yunus Emre Yayınları, 1981.

Gencer, Bedri. "Teodiseyi Aşan Gazâlî". İçinde *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 6:675-96. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Gödelek, Kamuran. *Kierkegaard*. 1. bs. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Görmez, Mehmet. *Kalbin Erbaini*. 2. bs. Ankara: OTTO Yayınları, 2014.

Gül, Ahmet. "Lokman Hekim ve Öğütleri". *Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy 2 (1985): 387-406.

Gümüş, Sadreddin. "CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8:134-36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.

Günay, Mustafa. *Felsefe Tarihinde İnsan Sorunu*. 3. bs. Adana: Karahan Kitabevi, 2010.

Gündüz, Şinasi. “Hikmet”. İçinde *Din ve İnanç Sözlüğü*, 470. Konya: Vadi Yayınları, 1998.

Hanoğlu, İsmail. *Fahruddîn er-Râzî’de Felsefî-Teolojik Antropoloji*. 1. bs. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.

Harman, Ömer Faruk. “İdrîs”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21:478-80. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
———. “Lokman”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27:205-6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Hatipoğlu, Haydar, çev. *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*. 1. bs. C. 10. 10 c. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2012.

Heidegger, Martin. *Hümanizm Üzerine*. Çeviren Yusuf Örnek. 1. bs. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2013.

Huff, Toby E. *Modern Bilimin Doğuşu Ve Yükselişi - İslâm Dünyası, Çin Ve Batı*. Çeviren İnan Kalaycıoğulları, Ertan Tağman, ve Aynur Yetmen. 1. bs. Ankara: Epos Yayınları, 2010.

İbn Arabî. *Allah Kimleri Sever*. Çeviren Ekrem Demirli. 10. bs. İstanbul: Hayykitap, 2019.

İbn Arabî, Muhyiddin. *Ahadiyet - Tehzîbü’l Ahlâk Mev’ize-i Hasene Risaleleri*. Çeviren Abdülvehhab Öztürk. 1. bs. İstanbul: Sultan Yayınevi, 2006.
———. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. Çeviren Ekrem Demirli. 1. bs. C. 13. 18 c. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
———. *Üstün Ahlâk - Mekarim’ül Ahlâk*. Çeviren Vahdettin İnce. 1. bs. Ankara: Anadolu Gençlik Dergisi - Kitsan Yayınları, 2017.

İbn Fâtik, Mübeşşir. *Muhtâru’l-Hikem ve Mehâsinu’l Kelim - Hikmetli Sözler ve Güzel Deyişler*. Editör Abdulkadir Coşkun. Çeviren Osman Güman. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

TDV İslam Ansiklopedisi. “İBN MİSKEVEYH - TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 14 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-miskeveyh.

İbnu’l-Cevzî. *Ruhun Sağaltımı - et-Tıbbu’r-Rûhânî*. Çeviren Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, ve Sema Bolat. 1. bs. Ankara: Elis Yayınları, 2019.

TDV İslam Ansiklopedisi. “İBNÜ’l-HEYSEM - TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 14 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-heysem.

İmam Mâlik. *Muvatta’*. Editör Vecdi Akyüz. 1. bs. C. 4. 4 c. İstanbul: Beyan Yayınları, 1994.

İmam-ı Gazalî. *İslâm Ahlâkı*. Çeviren Âkif Nuri. 9. bs. İstanbul: Sinan Yayınevi, 1996.

İsfahânî, Rağıb el-. “إنس / i-n-s”. İçinde *Müfredât - Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çeviren Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, 104. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
———. “حكم / H-k-m”. İçinde *Müfredât - Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çeviren Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, 299-302. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
———. “كمل / k-m-l”. İçinde *Müfredât - Kur’an Kavramları Sözlüğü*, çeviren Abdulbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, 937. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.

Kahraman, Abdullah, ed. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. 1. bs. C. 4. 4 c. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki Ve Ötesi*. 9. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.

Kandemir, M. Yaşar. *Örneklerle İslâm Ahlâkı*. 2. bs. İstanbul: Nesil Yayınları, 1980.

Kant. *Philosophia Practica Universalis - Etik Üzerine Dersler I*. Çeviren Oğuz Özügül. 1. bs. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1994.

Kara, Mustafa. “Hakîm Ata”. TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 30 Ocak 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/hakim-ata.
———. “Hikmet”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:518-19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Kara, Ömer. “Meşhur Ama Az Tanınan Çok Yönlü Bir İlim Adamı: Râğıb el-İsfahânî”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 38 (2012): 101-46.

Karadaş, Cağfer. “Gazâlî’nin İki Döneminde Değişenler ve Değişmeyenler”. İçinde *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 6:575-90. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Kaya, Mahmut, çev. “Âmirî”. İçinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs, 193-208. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kaya, Mahmut, çev. “Fârâbî”. İçinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs, 105-92. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kaya, Mahmut, çev. “Gazzâlî”. İçinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs, 335-412. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kaya, Mahmut, çev. “İbn Miskeveyh”. İçinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs, 249-72. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kaya, Mahmut. *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*. 1. bs. İstanbul: Ekin Yayınları, 1983.

Kaya, Mahmut, çev. “Kindî”. İçinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs, 1-66. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
———. *Kindî: Felsefî Risâleler*. 3. bs. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.

Kaya, Mahmut, çev. “Sühreverdî”. İçinde *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, 11. bs, 501-28. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kılıç, Mahmud Erol. *Hermeslerin Hermesi - İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*. 1. bs. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2010.

Kınalızâde, Ali Efendi. *Ahlâk-ı Alâî - Ahlâk İlmi*. Editör Hüseyin Algül. İstanbul: Tercüman, t.y.
———. *Devlet ve Aile Ahlâkı*. Editör Ahmet Kahraman. İstanbul: Tercüman, t.y.

Kısa, Mahmut. *Kısa Açıklamalı Kur’an-ı Kerim Meali*. Editör Saffet Bakırcı. 1. bs. Konya: Armağan Kitaplar, 2017.

Kısakürek, Necip Fazıl. “Allah ve İnsan”. İçinde *Çile*, 83. bs, 42. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2016.

Kızıl Abdullah, Yıldız. “Ahlâk Öğretiminde Aile: ‘Vicdan’ Örneğinde Bir model Denemesi”. İçinde *Geçmişten Geleceğe Ahlâk*, editör Asife Ünal, 1. bs, 269-83. Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2015.

Koca, Ferhat. “Hikmet”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:514-18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Koca, Suat. “Er-Rāğıb el- İsfahānī’nin ez-Zerī‘a ilā Mekārimi’ş-Şerī‘a Adlı Eserinde Hadis Kullanımı ve Yorumu”. *3. Uluslararası Bilimsel Çalışmalarda Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyumu: Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Bölümü* 4, sy 2 (2019): 100-111.

Korlaelçi, Murtaza. “Hikmet-Felsefe İlişkisi”. İçinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 325-40. Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014.

Köylü, Mustafa. *Dünya Dinlerinde Ahlâk*. 2. bs. İstanbul: Dem Yayınları, 2012.

Kur’an Yolu Meâli. 4. bs. Ankara: DİB, 2015.

Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. 6. bs. C. 4. 5 c. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. 6. bs. C. 5. 5 c. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. 6. bs. C. 1. 5 c. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. 6. bs. C. 2. 5 c. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. 6. bs. C. 3. 5 c. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.

Kutluer, İlhan. “El-Ulûmu’l-Felsefiyye: İslam Entelektüel Geleneğinde Felsefenin Bilim Olarak Kavranışı Üzerine”. İçinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 401-20. Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014.
———. “Hikmet”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:503-11. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
———. “İnsan”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22:320-23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Küçük, Osman Nuri. *Fîhî Mâ Fîh Ekseninde Mevlâna’nın Tasavvufî Görüşleri*. 1. bs. Konya: Rûmî Yayınları, 2006.

Küçükkalay, Abdullah Mesud. *Adam Smith - Ahlak Felsefesinden Politik Ekonomiye Bir Filozof*. 1. bs. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.

Laitman, Rav Michael. *Kabala’nın Gizli Bilgeliği*. 1. bs. İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2006.

Lecourt, Dominique. *İnsan, Post-İnsan*. Çeviren Hande Turan Abadan. 1. bs. Ankara: Epos Yayınları, 2005.

Arkeolojik Haber. “Memfis haberi”. Erişim 10 Mart 2021. https://www.arkeolojikhaber.com/haber-memfis-10195/.

Mevdûdî. *Tefhimu’l Kur’an Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri*. Editör Ali Bulaç. 1. bs. C. 1. 7 c. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
———. *Tefhimu’l Kur’an Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri*. Editör Ali Bulaç. 1. bs. C. 6. 7 c. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
———. *Tefhimu’l Kur’an Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri*. Editör Ali Bulaç. 1. bs. C. 3. 7 c. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
———. *Tefhimu’l Kur’an Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri*. Editör Ali Bulaç. 1. bs. C. 4. 7 c. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Mevlâna. *Fîhi Mâfih*. Çeviren Meliha Ülker Tarıkâhya. 2. bs. İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.
———. *Mesnevi I*. Çeviren Veled İzbudak. 3. bs. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1995.

TDV İslam Ansiklopedisi. “MUKĀTİL b. SÜLEYMAN - TDV İslâm Ansiklopedisi”. Erişim 13 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/mukatil-b-suleyman.

Mutahhari, Murtaza. *İnsân-ı Kâmil*. 2. bs. İstanbul: Çıra Yayınları, 2016.

Nasr, Seyyid Hüseyin, ve Olıver Leaman, ed. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Çeviren Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu. 1. bs. C. 1. 3 c. İstanbul: Açılım Kitap, 2007.
———. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Çeviren Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu. 1. bs. C. 3. 3 c. İstanbul: Açılım Kitap, 2007.
———, ed. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Çeviren Şamil Öçal ve Hasan Tuncay Başoğlu. 1. bs. C. 2. 3 c. İstanbul: Açılım Kitap, 2007.

Nietzsche, Friedrich. *Güç İstenci*. Çeviren Nilüfer Epçeli. 3. bs. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Ocak, Hasan. "Kınalızade Ali Efendi'e Mutluluk Ahlâkı Kavramının Felsefi Temelleri". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy 1 (2012): 115-36.

Özafşar, Mehmet Emin, İsmail Hakkı Ünal, Yavuz Ünal, Bünyamin Erul, Huriye Martı, ve Mahmut Demir, ed. "Bilgi". İçinde *Hadislerle İslam*, 1. bs, 1:724. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.

———, ed. "Evlenmek - Hayatı Paylaşmak". İçinde *Hadislerle İslâm*, 1. bs, 4:550. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.

———, ed. "Zikir - Allah'ı Anmak". İçinde *Hadislerle İslam*, 1. bs, 2:550. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.

Özdemir, Muhammet, ve Nevin Başaran. "Transhümanizm, Posthümanizm ve İnsan Bilincinin Yeni Kapsamı". *Journal of Islamic Research* 32, sy 1 (2021): 30-51.

Özden, H. Ömer. "İslam Medeniyeti (Türk-İslam Kültürü) Eğitim Sisteminde Felsefenin Tarihsel Süreci ve Günümüzdeki Durumu". İçinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 299-306. Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014.

Özdenören, Rasim. "Felsefece Düşünme ve Din". İçinde *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, editör Bayram Ali Çetinkaya, 1. bs, 41-44. Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2014.

Özervarlı, M. Sait. "Hikmet". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17:511-14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Özgen, Mehmet Kasım. "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet ve Hikmetin Zihinde Tecessümü Meselesi". İçinde *II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, editör Zülfikar Güngör, 247-74. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2018.

———. "Hoca Ahmed Yesevî'de Hikmet-Erdem ve Ahlak İlişkisi". *Temaşa Felsefe Dergisi*, sy 9 (2018): 60-87.

Platon. *Devlet*. Çeviren Neval Akbıyık. 1. bs. İstanbul: Lacivert Yayıncılık, 2011.

TDV İslam Ansiklopedisi. "RÂGIB el-İSFAHÂNÎ - TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 15 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/ragib-el-isfahani.

Râzî, Fahruddîn er-. *Tefsîr-î Kebîr Mefâtîhul'l-Gayb*. Çeviren Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, ve Sadık Doğru. C. 17. 23 c. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.

———. *Tefsîr-î Kebîr Mefâtîhul'l-Gayb*. Çeviren Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, ve Sadık Doğru. C. 18. 23 c. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2002.

Russ, Jacqueline. *Felsefe Tarihi - Aklın Zaferi*. Çeviren İsmail Yerguz. 2. bs. C. 3. 3 c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

———. *Felsefe Tarihi - Kurucu Düşünceler*. Çeviren İsmail Yerguz. 2. bs. C. 1. 3 c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
———. *Felsefe Tarihi - Modern Dünyanın Yaratılması*. Çeviren İsmail Yerguz. 2. bs. C. 2. 3 c. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Savi, Saime İnal. "Senâî". TDV İslam Ansiklopedisi. Erişim 30 Ocak 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/senai.

Serinsu, Ahmet Nedim, ed. "Dinî Terimler Sözlüğü", 414. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2009.

Smith, Adam. *Ahlaki Duygular Kuramı*. Çeviren Derman Kızılay. 1. bs. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2018.

Stokes, Philip. *Dünyanın En Büyük 100 Düşünürü*. Çeviren Ecem Çayırezmez. 1. bs. Ankara: Yakamoz Kitap, 2018.

Kültür Portalı. "SULTAN SÜLEYMAN CAMİ". Erişim 16 Haziran 2021. http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/cankiri/gezilecekyer/sultan-suleyman-cami-buyuk-cami.

Sunar, Cavit. *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslâm'da Ahlâk Görüşleri*. 1. bs. Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1980.

TDV İslam Ansiklopedisi. "SÜHREVERDÎ, Maktûl - TDV İslâm Ansiklopedisi". Erişim 14 Kasım 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/suhreverdi-maktul.

Sühreverdî, Şihâbüddîn es-. *El-Elvâhu'l-İmâdiyye - Hikmet Levhaları*. Çeviren Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, ve Arsan Taher. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
———. *Hikmetü'l-İşrâk - İşrâk Felsefesi*. Çeviren Eyüp Bekiryazıcı. 1. bs. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

Şahin, Hatice. *Kur'ân'da "Takvâ" Kavramı*. 1. bs. Samsun: Etüt Yayınları, 2011.

Şahin, Nadide. "Hıristiyanlıkta ve İslam'da Kurtuluş Anlayışı". *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science*, sy 29 (2018): 477-98.

Şehristânî. *El-Milel Ve'n-Nihal - Dinler, Mezhepler Ve Felsefî Sistemler Tarihi*. Çeviren Mustafa Öz. 3. bs. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Taberî Tefsîrî*. Çeviren Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin. 1. bs. C. 1. 9 c. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
———. *Taberî Tefsîrî*. Çeviren Hasan Karakaya ve Kerim Aytekin. 1. bs. C. 2. 9 c. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
———. *Taberî Tefsîrî*. Çeviren Kerim Aytekin ve Hasan Karakaya. 1. bs. C. 6. 9 c. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.

Tatlısu, Ali Osman. *Esmâü-l-Hüsnâ Şerhi*. 4. bs. İstanbul: Sönmez Neşriyat, 1967.

Tirmizî. *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*. Çeviren Abdullah Parlıyan. 1. bs. C. 3. 3 c. Konya: Konya Kitapçılık, 2004.
———. *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*. Çeviren Abdullah Parlıyan. 1. bs. C. 2. 3 c. Konya: Konya Kitapçılık, 2004.

Toksöz, Hatice. "Fârâbî Düşüncesinde İlâhî Cömertlik (Cûd) ve Adalet (Adl)" 52, sy 1 (2016): 81-100.

Topal, Mesud. *Hallac-ı Mansur - Cehennem Acı Çektiğimiz Yer Değil Acı Çektiğimizi Kimsenin Bilmediği Yerdir*. 21. bs. İstanbul: Destek Yayınları, 2020.

Topdemir, Hüseyin Gazi. "İbnü'l-Heysem". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21:82-87. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.

Tümer, Günay. "Budizm". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6:352-60. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.

Türker, Ömer. *Ahlâk - Yeni Bir Yaklaşım*. 4. bs. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020.

Uludağ, Süleyman. "Bâtın İlmi". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5:188-89. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
———. "Halife". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 15:299-300. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
———. "Kemâl". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25:222. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002.
———. "Mârifet". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 28:54-56. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Uzun, Mustafa İsmet. "Lokman - Türk Edebiyatı". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27:206-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi - Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru Kaynakları ve Etkileri*. 7. bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
———. *Türk Tefekkürü Tarihi*. 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
———. *Varlık Ve Oluş*. 2. bs. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2014.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 1. bs. C. 2. 10 c. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992.
———. *Hak Dini Kur'an Dili*. 1. bs. C. 9. 10 c. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992.
———. *Hak Dini Kur'an Dili*. 1. bs. C. 6. 10 c. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, 1992.

Yesevî, Hoca Ahmed. *Günümüzün Aşk Yolcusuna Divân-ı Hikmet*. 3. bs. İstanbul: H Yayınları, 2016.

Yitik, Ali İhsan. "Budizm". İçinde *Dinler Tarihi El Kitabı*, editör Baki Adam, 5. bs, 358-289. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

ORCİD	0000 0002 1057 0088
Adı Soyadı	Lokman GÖKTAŞ
Doğum Yeri	-

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lisans	Bingöl Üniversitesi - Fen-Edebiyat Fakültesi - Sosyal Hizmet
Önlisans	Anadolu Üniversitesi - Açık Öğretim Fakültesi - İlahiyat

YÜKSEK LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Felsefe

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS(X) YÖKDİL(X) TOEFL(X) EILTS(X)
…	

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	-
Görevi/Pozisyonu	Sosyal Çalışmacı
Tecrübe Süresi	1 yıl 8 ay

İLETİŞİM

Adres	-
E-mail	-